

**19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KUDÜS KAMAME KİLİSESİ
ÜZERİNE OSMANLI POLİTİKALARI**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Programı**

Yunus Emre AKYOL

Danışman: Prof. Dr. Yasemin AVCI

**Haziran 2019
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı öğrencisi Yunus Emre Akyol tarafından Prof. Dr. Yasemin AVCI yönetiminde hazırlanan “**19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 26.06.2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yasemin AVCI

Jüri Başkanı

Prof. Dr. Yasemin BEYAZIT

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Hasan Hüseyin GÜNES

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **10/07/2019** tarih ve ...**27/19** sayılı kararıyla onaylanmıştır.

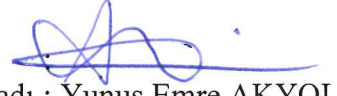
Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Öğrenci Adı Soyadı : Yunus Emre AKYOL

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikalarını konu edinen bu çalışma üç ana başlık altında gerçekleştirilmiştir. Kamame Kilisesi'nin tarihi arka planı ve Hıristiyanlık âlemindeki yerinin açıklandığı birinci bölümde, aynı zamanda kilisenin ilk inşa süreci, adının anlamı ve Osmanlı dönemine kadar geçen dönemde bölgedeki siyasi erklerin kilise üzerindeki idari politikaları aktarılmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde, Osmanlı döneminde Kamame Kilisesi üzerinde gelişen idari politikalar ve bu kilisenin geçirdiği tamir ve inşa süreçleri değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra kilise yapılanmasındaki Hıristiyan cemaatlerin faaliyetleri, kendi aralarında yaşadığı çatışmalar ve bu çatışmalar karşısında Osmanlı Devleti'nin politik tutumu ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın üçüncü ve son bölümünde ise öncelikle 19. yüzyılın uluslararası siyasi ortamı içerisinde Kamame Kilisesi üzerine geliştirilen politikalar incelenmiştir. Aynı zamanda 1852 tarihli fermanla birlikte oluşan statüko düzeni ve bu statüko düzeninin uluslararası alanda kalıcılığı tartışılmıştır.

Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Başkanlığı'nın desteğiyle ve tez danışmanı Prof. Dr. Yasemin AVCI tarafından yürütülen, 2018SOBE004 nolu ve "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları" başlıklı projenin sonuç metnidir. Bu çalışmanın konusunun belirlenmesi ve tamamlanabilmesi için en başta benim kadar emek harcayan danışman hocam Prof. Dr. Yasemin Avcı'ya teşekkür borçluyum. Onun destekleri, eleştirileri, yön göstermesi ve katkılarıyla çalışma son halini alabilmiştir. Aynı şekilde çalışmanın şekillenmesi için desteklerini ve tecrübelerini benden hiç esirgemeyen Öğr. Üy. Dr. Safi Avcı'ya ve çalışmanın tamamlanabilmesi için değerli sabır ve zamanını benim için harcayan Saffet Avcı'ya ve Emre Uçaryiğit'e teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak çalışma henüz yazım aşamasındayken benden desteğini esirgemeyen ve kütüphanesini açan Sevil Gözübüyük'e ve kaynak yetersizliği çektiğim sırada büyük bir alçakgönüllülükle bana iki makalesini gönderme nezaketinde bulunan Oakland Üniversitesi Sanat Tarihi Profesörü Claude Baillargeon'e de teşekkür ederim.

Yunus Emre Akyol

Denizli, Haziran 2019

ÖZET

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KUDÜS KAMAME KİLİSESİ ÜZERİNE OSMANLI POLİTİKALARI

AKYOL, Yunus Emre
Yüksek Lisans Tezi
Tarih, ABD
Yakınçağ Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yasemin AVCI
Mayıs 2019, 160 Sayfa

Bu çalışmada 19. Yüzyıl ikinci yarısında Kamame Kilisesi üzerine oluşturulan Osmanlı politikalarının neler olduğu ve nasıl geliştiği literatür kaynakları ve arşiv vesikaları kullanılarak araştırılmış ve incelenmiştir. Arşiv taramalarından ve literatür kaynaklarından elde edilen belgeler ve bulgular üzerine yapılan tartışmalar ışığında çalışma kurgulanmış ve üç bölüm olarak planlaması gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Kamame Kilisesi'nin tarihçesi, inşa ve mimari yapısı, dini sembolik önemi ve Osmanlı öncesi dönemdeki bölgeye hâkim devletler tarafından bu kilise üzerine uygulanan idari politikalar ortaya konmuştur. İkinci bölümde Kudüs'ün 16. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi ile birlikte Kamame Kilisesi üzerine çıkan cemaat çatışmaları, kilisenin gelirleri ve bu gelirlerin harcama politikaları ile geçirdiği tamiratlar, Osmanlı politikaları çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise söz konusu kilise üzerine çıkan cemaat çatışmaları etrafında şekillenen uluslararası siyaset ve bu çatışmaları çözmek için Osmanlı Devleti tarafından verilen 1852 tarihli fermanla birlikte oluşturulan statüko geniş bir çerçevede konu edilmiştir. Son olarak sonuç bölümünde yapılmış olan çalışmadan elde edilen bulgular tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamame, Kudüs, Hristiyan cemaatler, Statüko, Kutsal Kabir

ABSTRACT

THE OTTOMAN POLICIES WHICH WERE FORMED ON KAMAME CHURCH IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

AKYOL, Yunus Emre

Master Thesis

History

Modern History Programme

Thesis Advisor: Prof. Dr. Yasemin AVCI

May 2019, 160 Pages

In this study, what the Ottoman policies, formed on Kamame Church in the second half of the 19th century, were and how they developed have been researched and examined by using literature sources and archive documents. In the light of the discussions conducted on the documents and findings obtained from archival surveys and literature sources, this study was built and planned as three sections.

In the first part of the study, the history, constructional and architectural structure of Kamame Church, as well as its religious symbolic importance and along with administrative policies applied on this church by the governing states in the pre-Ottoman period were presented. In the second chapter, the congregation of Jerusalem, conquered by the Ottoman Empire in the 16th century, and the parish conflicts over the Church of Kamame, the revenues of the church and the expenditure policies of these revenues along with the repairs it had undergone, were discussed within the framework of Ottoman policies. In the third chapter, which is the last chapter of the study, the international politics formed around the congregation conflicts on the church in question and the status quo formed with the ferman dated 1852 which was granted by the Ottoman Empire in order to solve these conflicts were discussed in a broad framework. Finally, the findings, which were obtained from the study conducted on the conclusion, were discussed.

Keywords: Kamame, Jerusalem, Christian congregations, Status quo, Holy Sepulchre

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
HARİTA, PLAN VE RESİMLER DİZİNİ.....	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK ÂLEMİ İÇERİSİNDE KAMAME KİLİSESİ

1.1. Kamame Adının Tarihçesi ve Çeşitli Dillerdeki Kullanımı.....	9
1.2. Kamame Kilisesi'nin İnşası ve Mimari Yapısı.....	11
1.3. Dini Bir Sembol Olarak Kamame Kilisesi'nin Önemi.....	26
1.4. Osmanlı Öncesi Dönemde Siyasi İktidar ve Kamame Kilisesi	32

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASİ İKTİDARI VE KAMAME KİLİSESİ

2.1. Kamame Kilisesi'nde Osmanlı İdari Politikaları.....	42
2.2. Kamame Kilisesi'nde Osmanlı Devleti'nin İnşa ve İmar Politikaları.....	50
2.3. Kamame Kilisesi'nde Osmanlı Devleti'nin Mali Politikaları.....	57
2.4. Kamame Kilisesi'nde Hıristiyan Cemaatler Arasındaki Çatışmaları	61
2.4.1. Rum-Ortodokslar ve Ermeniler Arasındaki Çatışmalar.....	69
2.4.2. Latinler ve Rum-Ortodokslar Arasında Çıkan Çatışmalar.....	72
2.4.3. Habeşîler, Kıptiler ve Süryânîler'in Diğer Cemaatlerle İlişkileri ve Genel Durumu.....	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1852 TARİHLİ FERMAN VE KAMAME KİLİSESİ'NDE STATÜKO DÜZENİ

3.1. 19. Yüzyılın Uluslararası Siyasi Ortamı İçinde Kamame Kilisesi.....	79
3.2. 1852 Fermanını Ortaya Çıkaran Siyasi Gelişmeler.....	89
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA	107
EKLER.....	117
ÖZ GEÇMİŞ.....	149

HARİTA, PLAN VE RESİMLER DİZİNİ

Harita I.	6. yüzyıl, Madaba Mozaik Haritası Üzerine Kamame Kilisesi.....	27
Plan I.	Kamame Kilisesi'nin Mekânsal Dağılımı.....	24
Resim I.	Via Dolorosa'nın (Çile Yolu) On Birinci İstasyonu Olan Çarmıha Gerilme Şapeli.....	18
Resim II.	Çarmıha Gerilme Şapeli'nin Altına İnşa Edilmiş Âdem Şapeli.....	19
Resim III.	Kamame Kilisesi ve Kilisenin İç Bölümleri.....	21
Resim IV.	Kamame Kilisesi'ndeki İsa Peygamber'in Mezarının San Stefano Kilisesi'ndeki (İtalya) Mimari Kopyası.....	31
Resim V.	Peter Bergheim (1813-95)'in Kamame Kilisesi'nin Kubbesinin Yeniden İnşası Sırasında Çektiği Fotoğraf.....	57
Resim VI.	Alman İmparatoru II. Wilhelm ve mahiyetinin Kudüs'e gelişi.....	87
Resim VII.	11 Aralık 1917'de General Edmund Allenby'in Yafa kapısından yürüyerek Kudüs'e girişi.....	98
Resim VIII.	Fotoğrafçı Tancrède Dumas (1830-1905) Tarafından 1866 Tarihinde Çekilen Kamame Kilisesi.....	101

KISALTMALAR DİZİNİ

C.O.A.	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
İMAD	İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi
KKD	Kamame Kilise Defteri
IRCICA	Research Centre For Islamic History, Art and Culture
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ISAM	İslam Araştırma Merkezi
TTK	Türk Tarih Kurumu
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.g.e.	Adı geçen eser
Haz.	Hazırlayan
Bkz.	Bakınız
Der.	Derleyen
Çev.	Çeviren
d.	Defter
h.	Hüküm
s.	Sayfa

GİRİŞ

İslam Hıristiyanlık ve Yahudilik açısından adeta dünyanın merkezi konumunda bulunan Kudüs, günümüze kadar her disiplinden araştırmacının dikkatini çekmiştir.

İsa Peygamber'in doğduğu, yaşadığı, dinini yaydığı ve dünyevi hayatını noktaladığı bu kent, Hıristiyanlar tarafından evrenin merkezi olarak da kabul edilmiştir. Hıristiyanlar açısından Kudüs'ün kutsiyeti, özellikle içerisinde İsa Peygamber'in kabrinin bulunduğu iddia edilen Kamame Kilisesi'ne dayanmaktadır. Bir Bizans Bazilikası olarak İmparator Konstantinus (M.S. 306-337) tarafından 326-335 tarihleri arasında inşa edilen Kamame Kilisesi, 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü ele geçirmesiyle dört asır boyunca Osmanlı Devleti'nin himayesinde kalmıştır¹.

Kudüs, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de ayrı bir önem taşımaktadır. Zira Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa bu kentin sınırları içerisinde. Mescid-i Aksa aynı zamanda İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in miraca yükselme hadisesinin gerçekleştiği yer olması sebebiyle de Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu bu dini öneme sahip olan Kudüs, Osmanlı sultanlarına büyük bir siyasi güç kazandırmıştır. Zira Osmanlı Sultanları için Kudüs'e hâkim olmak, tüm Müslümanların koruyucusu olduklarının fiilen ispatı niteliğinde olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti Kudüs'e büyük bir önem vermiş ve hâkimiyet süresi olan yaklaşık dört yüz yıl boyunca kenti ihya etmek amacıyla büyük imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kamame Kilisesi'nin ele alındığı bu çalışmanın esas konusu, Kilise üzerine yaşanan cemaat çatışmaları ve bunlar karşısında Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu idari politikalarıdır. Bunun yanında, Kamame Kilisesi'nin idaresinde 1852 tarihli fermanla birlikte oluşturulan, günümüzde dahi devam eden statüko düzenini açıklamak çalışmanın önemli konuları arasındadır.

Kudüs'teki Kamame Kilisesi'ni idari olarak Osmanlı politikaları bağlamında inceleyen bu çalışma daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısına odaklanmaktadır. Söz konusu dönem, Kamame Kilisesi içerisinde ibadet eden cemaatler arasındaki çatışmalara dış müdahalelerin arttığı bir devre denk gelmektedir. Bunun yanı sıra bu çalışmada Kamame

---

¹ J. R. Macpherson, "The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre", *The English Historical Review*, Vol. 7, No. 27 (July 1892), s. 418.

Kilisesi üzerine Osmanlı politikalarını daha doğru bir çerçevede ele almak için tarihsel bir arka plan da oluşturulmak istenmiştir. Bu sebeple Kamame Kilisesi'nin ilk inşa sürecinden Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü fethettiği zaman dilimine kadar olan tarihi gelişim ve bu zaman dilimi içerisinde kilisenin durumu ele alınmıştır. Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikaları incelenirken, yabancı devletlerin bu kilise nedeniyle gelişen çatışmalarda aldıkları pozisyon değerlendirilmiş ve 1852 tarihli fermanla birlikte ortaya konan statüko ve bu statükonun uluslararası alandaki kalıcılığı tartışılmıştır.

Çalışma üç ana başlık altında gerçekleştirilmiştir Araştırmanın ilk bölümünde, Kamame Kilisesi'nin tarihi arka planı ve Hıristiyanlık âlemindeki yeri açıklanmıştır. Bu içerikte kilisenin ilk inşa süreci, adının anlamı ve Osmanlı dönemine kadar geçen dönemde bölgedeki siyasi erklerin idari politikaları aktarılmıştır. Ayrıca kilise üzerine gelişen cemaat yapılanması siyasi ve kültürel bağlamda ele alınmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde, Osmanlı döneminde Kamame Kilisesi üzerinde gelişen idari politikalar değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra kilise yapılanmasındaki Hıristiyan cemaatlerin faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın üçüncü ve son bölümünde ise, 1852 tarihli fermanla birlikte oluşan statüko düzeni ve bu statüko düzeninin uluslararası alanda kalıcılığı tartışılmıştır.

Araştırmanın ana konusunu oluşturan Kamame Kilisesi hakkında mevcut Türkçe literatürdeki bilgi ve değerlendirmeler son derece yetersizdir. Türkiye'de yapılan araştırmalar genellikle Hıristiyan cemaatler arası çatışmalar ile sınırlandırılmış durumdadır. Kamame Kilisesi'ni konu alan yabancı literatür ise çoğunlukla Osmanlı arşiv vesikalarına başvurulmaksızın yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu hususta söz konusu kilise hakkında bilgi ortaya koyan Türkçe kaynaklarda dikkat çeken çalışmalardan biri, Sami Kılıç ve İhsan Satış'ın "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları" (Ankara, History Studies, International Journal of History, 2011) başlıklı makalesidir. Bu çalışmada, kısaca Kamame Kilisesi'nin tarihi sürecinden ve isminin anlamından bahsedilerek makalenin ana konusunu oluşturan cemaatler arası tartışmalar, birincil kaynak olarak Osmanlı arşiv vesikalarından ve ikincil kaynak olarak da yerli ve yabancı literatür kaynaklardan yararlanılarak açıklanmıştır. Ancak kullandıkları arşiv vesikaları makalenin içeriğinde olduğu gibi oldukça sınırlıdır. Arşiv kaynakları ise yaşanan olayları aktarmak için kullanılmış, gerekli tahlil ve analiz yapılmamıştır. Ayrıca kilise içerisinde ortaya konan statüko meselesi üzerinde de yeterince durulmamıştır. Diğer taraftan Ahmet Türkan

tarafından gerçekleştirilen “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi” (İstanbul, Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2014) başlıklı makalesinden de söz etmek gerekir. Bu çalışmada ise Kamame Kilisesi içerisinde yaşanan tartışmalar genel olarak gazeteler ve arşiv kaynaklarından yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak bu çalışmada da arşiv kaynakları son derece yetersiz kalmaktadır. Aynı zamanda kilise içerisindeki cemaat çalışmaları ise kısıtlı konular içerisinde incelenmiştir.

Yabancı literatürde ise dikkat çeken kaynaklara örnek olarak verilebilecek eserlerden biri, Raymond Cohen’in, *Saving the Holy Sepulchre, How Rival Christians Came Together to Rescue Their Holiest Shrine* (New York, Oxford University Press, 2008) başlıklı kitabıdır. Kamame Kilisesi’nin çeşitli planlarının da bulunduğu bu kitapta, kilisenin inşa süreci ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu eser, Kamame Kilisesi’nin mimari bir yapı olarak ilk inşa sürecinden itibaren geçirdiği evreleri ve dönüşümü anlamak açısından son derece önemlidir. Diğer taraftan Katharina Galor’un, *Finding Jerusalem Archaeology between Science and Ideology* (California, University of California Press, 2017) başlıklı kitabı, Kamame Kilisesi’nin mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle de bu araştırma için aydınlatıcı olmuştur. Bir başka çalışma, Anastasia Keshman’ın “Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem” (Leiden-Boston, Brill, 2010) başlıklı makalesidir. Bu makalede, kilisenin Hıristiyanlık açısından öneminden, kilisenin tarihçesinden ve kilisenin mimari yapısından söz edilmektedir. Aynı yazarın kilisenin önemini ve sembolik anlamını ortaya koyduğu bir başka çalışması ise, “An Emblem of Sacred Space: The Representation of Jerusalem in the Form of the Holy Sepulchre” (Moskova, The New Jerusalems, 2009) başlıklı makalesidir. Bu çalışmada Kamame Kilisesi içerisindeki kutsal kabir, mekânsal bir simge olarak ele alınmış ve bu mekânsal simgenin daha sonradan inşa edilecek kiliselere örnek oluşturduğu vurgulanmıştır. Kamame Kilisesi’nin Hıristiyanlık âlemi içerisinde var olan önemi sebebiyle farklı coğrafyalarda mimari replikaları mevcuttur. Söz konusu makalede bu replikaların bir kaçını örnek olarak incelenmiştir. Keza, Robert G. Ousterhout’un, “The Church of Santo Stefano: A "Jerusalem" in Bologna” (Chicago, *Gesta*, 1981) başlıklı makalesinde, Kamame Kilisesi’nin mimari yapısı sembolize edilerek inşa edilmiş olan İtalya’daki San Stefano Kilisesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Kamame Kilisesi’ne farklı coğrafyalarda farklı isimler verilmiştir. Söz konusu kiliseye Arap coğrafyasında verilen adlar Zakaria Mohammad’ın, “The Holy Sepulchre

and The Garbage Dump; an Etymology” (Washington, Jerusalem Quarterly, 2012) başlıklı makalesinde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Çalışmada söz konusu kilisenin Arap kaynaklarında geçen ismi olan Kamame’nin etimolojik kökeni açıklanmış ve Arapça “Kenisetu’l-Kumâme” teriminden türediği ortaya konmuştur. Bu bağlamda “Kamame” kelimesinin günümüz Arapçasında “çöplük” veya “reddetmek” anlamlarına gelen “Kumama” kelimesinden dönüşerek gelmediği, bunun yerine yeniden diriliş anlamına gelen “Kıyama” kelimesinden zamanla değişime uğrayarak ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kudüs’ün Osmanlı idaresi altına girdiği 16. yüzyıldan itibaren Kamame Kilisesi hakkında kaleme alınmış birkaç çalışmadan da bahsetmek gerekir. Bunlar içerisinde en önemlilerinden birisi Oded Peri’nin, *Christianity Under Islam in Jerusalem; the Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times* (Leiden, Brill Publishing, 2001) başlıklı kitabıdır. Bu çalışmada Kudüs’ü hâkimiyeti altına alan Osmanlı Devleti’nin bölgedeki idari, kültürel ve sosyal politikaları ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Bu doğrultuda ortaya konan özellikle Kudüs’teki vakıf müessesesi ve bu vakıfların idari politikaları doğrultusundaki bilgiler bu araştırma için de aydınlatıcı olmuştur. Söz konusu çalışmanın en belirgin özelliği arşiv kaynakları ve Kudüs Kadı Sicillerinden yararlanılarak oluşturulmuş olmasıdır. Bir başka çalışma L. G. A. Cust’in, *The Status Quo in The Holy Places* (Jerusalem, 1929) başlıklı raporudur. Lionel George Archer Cust bir İngiliz subayı olarak bölgede görev yapmış ve görev yaptığı süre boyunca tanık olduklarını bir rapor halinde İngiliz Devleti’ne sunmuştur. Bu rapor 1852 tarihli fermanın verilmesini oluşturan koşulları ve ferman verildikten sonra oluşan ortamı anlatması açısından son derece önemli bir çalışmadır.

Yukarıda sözü geçen çalışmaların yanı sıra Kamame Kilisesi hakkında daha pek çok kaynaktan yararlanılmıştır. Bu kaynakların çok azı Kamame Kilisesi odaklı olup geneli Kudüs’le ilgili kaynaklardır. Zira Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikalarını ele alan ayrıntılı ve müstakil bir araştırmaya rastlanılmamıştır.

Mezhepsel farklılıklara rağmen bütün Hıristiyan cemaatlerin belirli zaman dilimlerinde ibadet ettikleri bir kutsal mekân olarak Kamame Kilisesi’nin Osmanlı Devleti tarafından idari politikalarının ele alındığı bu çalışma, içerik olarak birbirini tamamlayan bir takım arşiv vesikalarına dayanmaktadır. Araştırmada kullanılan arşiv kaynaklarından ilki, Kilise Defterleridir. Kilise Defterleri, Osmanlı Devleti tarafından

tutulan gayrimüslim cemaate ait kilise, sinagog, havra gibi ibadethanelerin tamir veya genişletilmesi için verilmiş olan fermanları içeren Divân-ı Hümâyûn defter kayıtlarındandır. *Divân-ı Hümâyûn Defterleri Kataloğunda* kayıtlı olan ve H. 860-1340/M. 1456-1922 tarih aralığını içeren 10 adet kilise defteri bulunmaktadır². Bu çalışmada söz konusu defterler içerisinden 8, 9 ve 10 numaralı defterlerden faydalanılmıştır. Zira bu defterler Kamame adıyla kayıtlı bulunmaktadır. Söz konusu defterlerde Fatih Sultan Mehmed tarafından Kudüs Rum Patriği Athanasios'a, Yavuz Sultan Selim'in Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia'ya, Kanuni Sultan Sultan Süleyman'ın Kudüs Rum Patriği Barmanos'a ve daha sonra tahta çıkan padişahların Kudüs patriklerine vermiş oldukları fermanlar mevcuttur. Aynı defterler Kudüs Rum Patriği'nin tasarrufunda olan Kutsal Yerlere, patrikliğin bu yerlerdeki yetki, görev ve sorumluluklarına, ayrıca Rumların diğer Hıristiyan cemaatlerle arasındaki ilişkilere dair önemli bilgiler içermektedir³. Bu arşiv malzemesinden istifade edilebilmesi için öncelikle kronolojik bir sıralama yapılmış, çalışmanın konusuna dair evrak günümüz Türkçesine çevrilerek tasnif edilmiştir. Aynı zamanda İhsan Satış ve Muhammed Ceylan'ın, 10 numaralı kilise defterini transkribe ettikleri "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri", başlıklı makalesinden de yararlanılmıştır.

Kamame başlıklı Kilise defterlerinin içerdiği fermanların en önemli özelliği, verildiği döneme ait olarak Kamame Kilisesi içerisinde ibadet eden cemaatlerin idarelerinde bulunan odaların ve kutsal eşyaların ayrıntılı olarak ifade edilmesi, Ermeni, Rum-Ortodoks, Latin-Katolik cemaatlerin himayesinde bulunan diğer küçük gruplar hakkında açıklamaların yapılmasıdır. Öte yandan kilise üzerine çıkan cemaat çatışmalarının sebeplerini ve bu çatışmalar karşısında Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaları anlamak açısından önemli bir arşiv malzemesi niteliğindedir.

Osmanlı Padişahları'nın Kamame Kilisesi'ne yönelik hükümlerini resmi devlet kayıtları olan belgelerle ortaya koymak adına Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne başvurulmuş ve burada bulunan irâde-i seniyyelerden yararlanılmıştır. Bilindiği üzere, Sultan II. Mahmud (1808-1839) dönemine kadar Osmanlı padişahlarının vermiş oldukları emir ve hükümler Hatt-ı Hümâyûn olarak adlandırılmakta iken, 1832 tarihinde bu usul

² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2000, s. 39.

³ İhsan Satış-Muhammed Ceylan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri", *Belgeler*, Cilt 33, Sayı 37, 2012, s. 22.

terk edilmiştir. 1832'den sonra *Serkâtib-i şehriyârî* adı verilen padişahın hususî kâtibine sunulan arz tezkirelerine cevap olarak yazılan yazıya irâde denmiştir⁴. Bu çalışmanın konusu doğrultusunda Osmanlı arşiv kataloğundan, 1850-1899 tarih aralığı temel alınarak irâdelere ait tasnifler taranmış ve konuya ışık tutan dosyalar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Konunun daha bütüncül olarak ele alınabilmesi açısından 1850 tarihinden önce verilmiş olan iradeler de gözden geçirilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde devletin idari merkezi haline getirilen Yıldız Sarayı'nda biriken tasniflerden oluşturulmuş belgeler *Yıldız Sarayı Arşiv Belgeleri* ismiyle bilinmektedir. Yıldız arşivinde bulunan Sadaret Husûsî Ma'rûzât Evrakı, Mütenevvi Ma'rûzât Evrakı, Yıldız Umûmî Evrakı ve Yıldız Resmî Ma'rûzât Evrakı başlıkları altında toplanmış olan pek çok arşiv malzemesi Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikaları, Hıristiyan cemaatlerin ibadet ve ayinlerini yaptıkları diğer bütün kiliseler hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Çalışmada faydalanılan diğer arşiv malzemeleri, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine ait tasniflerden alınmıştır. Sultan II. Mahmud tarafından verilen 11 Mart 1836 tarihli hatt-ı hümayûn ile Reîsülküttaplık Hariciye Nezareti'ne, Sadaret Kethüdalığı ise Dâhiliye Nezareti'ne dönüştürülmüştür⁵. Devletin iç meselelerinde yürütülen işler ve yazışmalar Dâhiliye Nezareti'nde, dış meselelerinde yürütülen işler ve yazışmalar ise Hâriciye Nezareti'nde toplanmıştır. Bu belgelerin oluşturduğu fonlara da *Dâhiliye Nezareti Belgeleri* ve *Hâriciye Nezareti Belgeleri* ismi verilmiştir. Kamame Kilisesi üzerine yürütülen politikalar gereği bölgenin dini ve siyasi idarecilerine gönderilen veya bu idarecilerden gelen arşiv vesikaları Dâhiliye Nezareti Belgelerinden incelenmiş ve bu çalışmaya önemli katkıda bulunmuştur. Öte yandan Kamame Kilisesi içerisinde çıkan çatışmalar neticesinde meselelere dâhil olan yabancı devletlerle yapılan yazışmalar da Hâriciye Nezareti Belgelerinden yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın esas öznesi; Hıristiyanlar tarafından İsa Peygamber'e ait olduğuna inanılan kabrin üzerine inşa edilen ve bu nedenle son derece büyük bir önem atfedilen Kudüs'teki Kamame Kilisesi'dir. Kamame Kilisesi 326-335 yıllarında İmparator Konstantinos'un annesi İmparatoriçe Helena tarafından inşa ettirilmiştir. Kilise eski Kudüs'ün surları dışında İsa Peygamber'in çarınha gerildiği ve gömüldüğü bölgenin

⁴ (Haz.) Yusuf İhsan Genç, Nazım Yılmaz, vd. *a.g.e.*, s. 311.

⁵ Mehmed İpşirli, "Dâhiliye Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi, İSAM*, Cilt. 8, İstanbul. 1993, s. 414.

olduğuna inanılan ve aynı zamanda başka idam cezalarının da uygulandığı kayalık bir tepe olan Golgotha Tepesinde yer alır. Kilise Hıristiyanlık açısından da son derece önemli olan ve her yıl kutlanan Paskalya Bayramına da ev sahipliği yapmaktadır. İsa Peygamber'in çarmıha gerilip tekrar dirildiğine inanılan gün her yıl Paskalya Bayramı olarak kutlanmakta ve bu bayram öncesi Kamame Kilisesi'nde meşhur Kutsal Ateş Ayini düzenlenmektedir.

Çok uzun süren Roma hâkimiyeti sonrasında 638 yılında Kudüs, Halife Ömer döneminde Müslüman Araplar tarafından ele geçirilerek bölge İslam hâkimiyetine girmiştir. Müslümanların Kudüs'ü almasının hemen ardından İslam halifesi Ömer, Kudüs patriği Sofroniyos'a bir ahitname vererek gayr-ı Müslimlerin can ve mal güvenliklerini teyit etmiştir. Aynı zamanda Halife Ömer, Kudüs'e geldiği sırada Kamame Kilisesi'ni de ziyaret etmiştir. Daha sonra Kudüs, Yavuz Sultan Selim tarafından gerçekleştirilen ve kazanılan Mercidâbık savaşı (1516) ile Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti Kudüs'e geldiğinde de Hıristiyanlar arasında yaşanan mezhepsel çatışmalar yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Bu çatışmaların en yoğun yaşandığı yer ise Kamame Kilisesi olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti Kudüs'ü fethettiğinde Hıristiyan cemaatler arasında yaşanan tüm bu çatışmaları da devralmıştır.

Yavuz Sultan Selim, Hıristiyanlar arasında yaşanan bu çatışmaların çözümü doğrultusunda, 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'ü ziyaret ettiği sırada kendisini karşılayan Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia'ya, Halife Ömer'in Kudüs'teki gayrimüslimlere verdiği ahitnameler gereğince birer ferman vermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Osmanlı sultanları, kendisinden önceki sultanların ve Halife Ömer'in verdiği bu ahitnamelerin bir benzerini yine dönemin Kudüs Patriklerine vermeye devam etmiştir.

Kudüs'ün Osmanlı Devleti tarafından fethinden itibaren Hıristiyan grupların arasındaki söz konusu tartışmalar bazı dönemlerde devlet yönetimi için çözümü zor ve sıkıntılı olan çok önemli bir mesele halini almıştır. Çünkü kilisenin bazı bölümleri her ne kadar cemaatler arasında taksim edilmişse de her birinin sahip oldukları yerleri birbirinden tamamen ayırmak mümkün olmamıştır. Kilisenin bütüncül yapısı içerisinde İsa Peygamber'in kabri gibi tüm cemaatlerce ortak kullanılan önemli mekânlar bulunmaktadır. Bu ortak alanların Hıristiyan gruplarca birbirlerine engel olunmadan ve birbirlerinin haklarına riayet edilerek kullanılması gerekiyordu. Bu nedenle bir mezhep

mensubunun diğerk mezhep mensubuyladen ufak bir teması kolayca kavgaya dönüşebiliyordu. Bunun için kilisenin en ufak bir eşyasının dahi hangi mezhebe ait olduğu önceden belirlenmiştir. Ayrıca Kamame Kilisesi içerisinde bulunan nispeten daha önemsiz mekânlar ve bölümler Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler, Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatler arasında paylaştırılmıştır.

19. yüzyıl, Kamame Kilisesi ve Kudüs açısından son derece önemli bir dönemdir. Bu dönemde Hıristiyan cemaatler arasındaki nüfuz mücadeleleri ve münakaşaları kilise tamiratı sebebiyle de oldukça artmıştır. Ayrıca kilise 19. yüzyılda Avrupalı devletler ve Rusya'nın Osmanlı'ya müdahalesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Fransızlar Katoliklerin, Ruslar ise Ortodoksların himâyesini üstlenmişlerdir. Yabancı devletlerin bu meseleye dâhil olması, kilisedeki nüfuz mücadelelerini ve cemaatler arası çatışmaları giderek daha da arttırmıştır. Görüldüğü üzere kilise cemaatler arası çatışmalarla birlikte Avrupalı devletlerin nüfuz mücadelelerinin odak noktası haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılda kentin pek çok alanda değişim ve gelişim göstermesiyle birlikte bu çatışma ve nüfuz mücadeleleri günden güne artmıştır.

Yüksek lisans tezi olarak planlanan bu çalışmanın esas konu başlığını oluşturan Kamame Kilisesi üzerine Hıristiyan cemaatleri arasında yaşanan çatışmalar, günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu kilise üzerine yaşanan çatışmaları çözüme kavuşturmak için Osmanlı Devleti tarafından ortaya konmuş olan statüko, günümüzde dahi geçerliliğini devam ettirmektedir. Bu açıdan çalışmanın konusu ilgi çekici ve araştırmaya değer bir konudur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIK ÂLEMİ İÇERİSİNDE KAMAME KİLİSESİ

1.1. Kamame Adının Tarihçesi ve Çeşitli Dillerdeki Kullanımı

Kudüs'te bulunan Kamame, Kıyamet veya Kutsal Kabir Kilisesi, İsa Peygamber'in kabrinin bulunduğu yer olduğuna inanılan Golgotha Tepesine, 326-335 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Aynı zamanda İsa Peygamberin çarmıha gerilmesi, yeniden dirilmesi ve göğe yükselmesi gibi Hıristiyan inancının kurucu olaylarını temsil etmesinden dolayı, bu kilise Hıristiyanlık dünyasının merkezi kabul edilmiştir⁶.

Hıristiyanlar için son derece önemli olan ve hac merkezinde bulunan bu kiliseye Yunanlılar, uzun yıllar *Anastasis* (yeniden dirilme) ya da *Resurrection* (yeniden dirilme) demişlerdir⁷. Ortodoks ikonografisinde⁸ İsa Peygamberin cehenneme inişinin resmedilmesi “Anastasis” olarak adlandırılır. Zira İsa peygamber, bu resmedilişte genellikle Âdem ve Havva'yı mezarlarından çıkartarak yeniden diriltir. İşte bu yeniden diriliş “Anastasis” kelimesiyle karşılanır. Yeniden ortaya çıkma anlamına gelen “Resurrection” ise, Hıristiyan literatüründe “diriliş” olarak geçmektedir⁹. Bu isimlendirmelerin odak noktasında, İsa Peygamber'in dünyevi hayata veda ettikten sonra, yeniden dirildiği anlayışı yatmaktadır. Hıristiyan dünyasında, İsa Peygamber'in kabrinin bu kilisede bulunduğu inanılması sebebiyle 4. yüzyıldan bu yana kilise için, *The Lord Sepulchre* veya *Holy Sepulchre* (kutsal mezar) isimleri daha çok tercih edilmiştir¹⁰. Kilise hakkında özellikle batıda yapılan çalışmalarda bu isimlendirme kullanılmaktadır.

Araplar bu kiliseyi “el-Kıyâma” olarak adlandırmışlardır. Arapça “kıyâm” veya “el-kıyâme”; ayağa kalkmak, ayakta durmak anlamlarına gelirken, kıyâmet kelimesi ise âhir zamanda bütün ölülerin dirilmesi anlamındadır¹¹. Arapların bu kiliseye Kıyame veya

⁶ Anastasia Keshman, “Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem”, *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*, Ed. Larissa J. Taylor, Leiden-Boston, Brill, 2010, s. 110.

⁷ Sami Kılıç-İhsan Satış, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları”, *History Studies, International Journal of History*, Cilt 3, Sayı 3, 2011, s. 229.

⁸ “İkonografi; dinî bir konunun sanata aktarılması sonucu ortaya çıkarılan sanat eserlerini, eserin; biçimi, kompozisyon kurgusu, konusu ve içeriği, sanatçının üslubu, kullanılan simgeler, yapıldığı dönemin sanat hareketleri ve toplumun değerlerini ele alarak, inceleyen bilim dalıdır”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekin Boztaş-Nazan Düz, “İkonografik ve İkonolojik Eleştiri Yöntemine Göre Tintoretto'nun ‘İsa'nın Vaftizi’ Adlı Eserinin Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 29, s. 319.

⁹ Redhouse, *Küçük El Sözlüğü; İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce*, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 379.

¹⁰ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m., s. 229.

¹¹ İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2011, s. 905.

Kıyamet isimlerini vermesinin nedeni, batı dillerindeki “resurrection” veya “anastasis” kelimelerinin Arapça karşılığı olmasıdır. Aynı zamanda bu kiliseye, Arapçada İsa Peygamberin kabri anlamına gelen “Merkâd-ı İsâ Kilisesi” de denilmektedir.

Aynı yapının klasik Arap kaynaklarında “Kanisât-ı Kumama” (Çöplük Kilisesi) adıyla anıldığı da görülür. Kilisenin inşa edildiği alan, İmparator Konstantinus (M.S. 306-337) zamanına kadar, kentlin çöplüğü olarak kullanıldığından dolayı bu ismin verildiği düşünülmektedir¹². Keza, 17. yüzyılda Kudüs’ü ziyaret eden seyyah Evliya Çelebi, kilise hakkında bilgiler verirken, “Kumâme” ismini kullanmıştır¹³. Ancak son dönemde yapılan çalışmalar, çöplük manasına gelen Kumama adının daha sonradan ortaya çıktığını göstermektedir. Zakaria Mohammad, “the Holy Sepulchre and the Garbage Dump; an Etymology” (Kamame Kilisesi ve Çöplük Alanı; Bir Etimoloji) başlıklı makalesinde bu isimlendirme için iki farklı açıklama getirmiştir; birincisi, bu adın son yıllarda mezhepçiliğin artışıyla beraber Kutsal Kabir Kilisesi üzerinden Hıristiyanlara hakaret ve aşağılama aracı olarak kullanılmasıdır. Daha yaygın kabul gören ikinci yaklaşımın ise Hıristiyan-Müslüman tartışmalarından ziyade, bu kullanımın kökenini Hıristiyan-Yahudi polemğine atfedilmesi gerektiğidir. Eski bir Hıristiyan anlatısına göre, İsa Peygamberin çarmıha gerilmesinden sonra, Yahudilerin gömdüğü çarmıh, Bizans İmparatoriçesi Helena tarafından bulunana kadar enkaz ve çöplüğün altında kalmıştır. Çöplüğün altından çıkan haçın üstüne inşa edildiği için kilisenin “Kanisât-ı Kumama” olarak anıldığını belirtilir¹⁴. Bu bağlamda, günümüz Arapçasında “Kumama” kelimesi, çöplük veya reddetmek anlamlarına gelse de bu kelimenin “Kıyama” kelimesinin zamanla değişime uğramasıyla oluştuğu ve bu bağlamda çöplük tabirinin sonradan kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Öte yandan bu kiliseye verilen bir diğer isim ise Kamame’dir. Bu kelime Arapça “süprüntülük” anlamına gelir¹⁵. Söz konusu ismin de Kumama kelimesinden türediği düşünülmektedir¹⁶.

¹² Muammer Gül, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997, s. 160.

¹³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, (haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, Cilt. 2, İstanbul, 2011, s. 526.

¹⁴ Zakaria Mohammad, “The Holy Sepulchre and The Garbage Dump; an Etymology”, *Jerusalem Quarterly*, 2012, No. 50, Jerusalem, s. 109-111.

¹⁵ İ. Parlatır, *a.g.e.*, s. 831.

¹⁶ Z. Mohammad, *a.g.m.*, s. 110.

Osmanlı arşiv vesikalarında söz konusu kilise genellikle “Kamame Kilisesi” olarak adlandırılmış, zaman zaman “Merkâd-ı İsâ Kilisesi” denildiği de olmuştur¹⁷. Osmanlı Sultanı I. Selim (Yavuz), Kudüs’ü aldıktan sonra 1517 tarihinde Rum Patriği Attalia nezdinde bütün Kudüs ruhbanına gönderdiği Hatt-ı Hümâyûn’da, Kutsal Yerlerden bahsederken kiliseye, “Kamame” ismiyle hitap edilmektedir¹⁸. Keza, İslamiyet’in ilk dönemlerinde de kilise, Müslümanlarca Kamame olarak tanımlanmaktaydı. Nitekim Halife Ömer bin Hattab tarafından Patrik Sofraniyos’a verilen tartışmalı ahitnamede, bu kiliseden “Kamame” adıyla bahsedilmektedir¹⁹.

1.2. Kamame Kilisesi’nin İnşası ve Mimari Yapısı

Üç semavi din için de kutsal sayılan Kudüs, diğer şehirlerden çok farklı bir konumdadır. Tarihçi Catherine Nicault’un tabiriyle “*üç kere kutsal bir şehir*” olan Kudüs, Hıristiyanlık âleminde son derece önemli bir konumdadır²⁰. İsa Peygamberin doğup, Hıristiyanlığı yaydığı, çarmıha gerildikten sonra yeniden dirilip göğe yükseldiği düşünülen bu kutsal kentte, Hıristiyanlar pek çok kilise inşa etmişlerdir²¹. İnşa edilen bu kiliselerin en önemlisi Kutsal Kabir veya Kamame Kilisesidir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Hıristiyanlık âleminde, İsa Peygamberin çarmıha gerildiği ve yeniden dirilip göğe yükseldiği yer kutsal kabul edilir. Hıristiyan literatüründe İsa Peygamberin çarmıha gerildiği yer, İbranice “Golgotha” ismiyle bilinen bir tepedir. İncillerde de İsa Peygamberin çarmıha gerilmeden önce haçını taşıyarak Golgotha tepesine zorla yürütüldüğü anlatılmaktadır (Matta; 27/33, Markos; 15/22, Yuhanna; 19/17, Luka; 23/33). Golgotha, İbranice “Golgoleth” kelimesinin Yunancaya çevrilmesinden türemiştir. İngilizce “skull”, yani “kafatası” anlamına gelmektedir. Bu ismin verilme nedeni, Âdem Peygamberin kafatasının söz konusu bölgeye gömüldüğünün düşünülmesidir²². Bununla birlikte, söz konusu alan İsa peygamberin çarmıha gerildiği

¹⁷ Bu belgelerden biri için bkz. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (C.O.A.)*, Cevdet Hâriciye, 12/581, 29 Zilhicce 1255 / 4 Mart 1840.

¹⁸ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 923/ M. 1517, defterin tam metni için bkz. İhsan Satış-Muhammed Ceylan, a.g.m., s. 35-36.

¹⁹ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 20 Rebiü'l-evvel 15 / 2 Mayıs 636, defterin tam metni için bkz. İ. Satış-M. Ceylan, a.g.m., s. 33-34.

²⁰ Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhânî Birliklikle Siyâsi Yırtılma Arasında*, (çev. Estreya Seval Vali), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13.

²¹ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m., s. 226.

²² C. W. Wilson, *Golgotha and Holy Sepulchre*, UK Committee of the Palestine Exploration Fund, London, 1906, s. 1-4.

yer olduğu inanişından dolayı, cefa ve çile anlamlarına gelen “Calvary” ismiyle de anılmaktadır. Özellikle Fransızlar bu ismi kullanmışlardır²³. Öte yandan Golgotha tepesi, Yahudi inancında da Kudüs’e en yakın tepe olduğu için kutsal kabul edilir. Yahudi inanişına göre, kıyamet günü cennete ilk önce buraya defnedilmiş olan kişiler girecektir²⁴. Bu tepenin tam karşısına düşen bölgeye ise Tur Dağı, Zeyta Dağı ya da Zeytin Dağı denilmektedir. Müslümanların ilk kıblesi olan ve kutsal sayılan Mescid-i Aksa, bu tepe ve dağın arasında kalır. Mescid-i Aksa, bugün Filistin coğrafyasında, Müslüman ve Yahudiler arasındaki sorunun odak noktasında yer almaktadır²⁵.

Kamame Kilisesi ve çevre yapıların altında yapılan arkeolojik kazılar, Demir Çağı’nda (M.Ö. 1800-1200), bu alanın taş ocağı olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Demir Çağı’nın sonuna doğru, alan terk edilmiş ve yerine düzensiz yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Arimathea’lı Yusuf²⁶ Türbesi de dâhil olmak üzere, eski taş ocağının duvarlarına oyulmuş geç Helenistik ve erken Roma mezarları, bölgenin en azından İsa Peygamberin çarmıha gerilme hadisesine kadar, kent surlarının dışında kaldığını göstermektedir²⁷. Keza, M.S. 41 yılına kadar bölge, Kudüs sınırları dışında kalmaya devam etmiştir. Ancak bu tarihten itibaren kentin genişlemesiyle, I. Herod Agrippa (M.S. 37-44) tarafından yeni surlar inşa edilmiştir²⁸. Agrippa’dan önce iki defa sur inşa edilip yıkılmıştır. Ancak, Agrippa dönemindeki surların inşasıyla beraber, bölge Kudüs sınırlarına dâhil olmuştur. Bu yeni surların yapımından sonra, Romalı kumandan Titus surları yıkmış ve M.S. 135’de İmparator Hadrianus tarafından yeni surlar inşa edilmiştir. Son olarak Osmanlı Sultanı I. Süleyman (Kanuni), günümüze kadar ulaşan surları inşa etmiştir²⁹. Kent yerleşim alanı içinde değerlendirildiğinde Kamame Kilisesi, surlarla çevrili Kudüs’ün merkezinde yer almaktadır.

²³ Tefik Biren, *Bürokrat Tefik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), Pınar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 117.

²⁴ Mehmed Paksu, *Yitik Sevda Kudüs*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2014, s. 195.

²⁵ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara, 2004, s. 271.

²⁶ Arimathea’lı Yusuf, İncillerde İsa Peygamberin öğrencisi olarak geçmektedir. Yahudi yetkililerden korktuğu için bu durumu gizlemiştir. İsa Peygamber çarmıha gerildikten sonra onu kaldırıp, cesedini yakarak daha önce kendisi için hazırladığı mezara gömmüştür. Yuhanna 19/38, Matta 27/57, Marcos 15/42-43, Luka 23/50. Batı kiliselerinde 17 Mart, doğu kiliselerinde 31 Temmuz “Aziz Arimathea’lı Yusuf Günü” olarak kutlanmaktadır.

²⁷ Katharina Galor, *Finding Jerusalem Archaeology between Science and Ideology*, University of California Press, California, 2017, s. 135.

²⁸ A. Keshman, a.g.m., s. 110.

²⁹ Ömer Faruk Harman, “Kudüs Üç İlahi Dinde de Önemli Bir Yere Sahip Olan ve Kutsal Sayılan Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 325.

M.S. 135 yılında, Roma İmparatoru Hadrianus, Tanrıça Afrodit'e adanmış bir tapınak yapmak amacıyla Kudüs'te Golgotha tepesinin zeminini toprakla doldurup sertleştirmiş ve aynı yıl içerisinde Venüs Tapınağını (Aelia Capitolina) inşa ettirmiştir³⁰. Bu tapınak bir pagan mabedi olarak inşa edilmiştir. Bu tapınlardan rahatsız olan Yahudiler ayaklanınca İmparator Hadrianus, ayaklanmaları bastırılmasından sonra Yahudilerin Kudüs'e girişini engellemiştir³¹. M.S. 312 tarihinde ise, Doğu Roma İmparatoru Konstantinus Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Milano fermanıyla birlikte ülkesinde yaşayan Hıristiyanlara serbestlik ve imtiyazlar tanımıştır³². Yahudilere konan yasak aynı süreçte kaldırılmıştır.

Konstantinus'un Hıristiyanlığı kabulünden sonra M.S. 325'te, Kudüs Piskoposu olan Macarius, kutsal şehrin üzerinde inşa edilmiş olan pagan tapınaklarını yıkmak ve kiliseler inşa etmek için İmparator Konstantinus'dan izin istemiştir. Bu süreçte bölgedeki diğer pagan tapınaklarıyla beraber Venüs Tapınağı da yıkılmıştır³³. Aynı yıl, Konstantinus'un annesi Helena'nın girişimleriyle Kamame Kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilisenin inşa tarihi konusunda farklı bilgiler mevcut olmakla birlikte 326-335³⁴ tarihleri arasında yapıldığı düşünülmektedir. Kamame Kilisesi, başta Calvary bölgesi ile İsa Peygamberin mezarı olarak tanımlanan yerlerin korunması ve saygı görmesi amacıyla yönelik olarak, İmparator Hadrianus döneminde inşa edilen Venüs Tapınağı'nın yıkıntıları üzerine yapılmıştır³⁵.

Kilise inşa süreci başladığında Roma İmparatorluğunun doğu vilayetlerinde Praetorian muhafızlarının³⁶ yardımcısı olan Dracilianus, işin yürütülmesi ile görevlendirilmiştir³⁷. Bu süreç içerisinde önemli yapılar, özellikle de Hadrianus'un tapınağı yıkılmıştır. Kazılar sırasında, Konstantinus'un annesi İmparatoriçe Helena'nın, mezarın yakınındaki gerçek haçı keşfettiği iddia edilmiştir. Aslında, eski Hıristiyan

³⁰ K. Galor, *a.g.e.*, s. 132.

³¹ Ö. F. Harman, *a.g.m.*, s. 325.

³² Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2016, s. 149-150.

³³ Jesus Gil-Eduardo Gil, *In the Footprints of Our Faith*, Saxum International Foundation, Roma, 2018, s. 262-263.

³⁴ J. R. Macpherson, "The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre", *The English Historical Review*, Vol. 7, No. 27, July, 1892, s. 418.

³⁵ A. Keshman, *a.g.m.*, s. 110.

³⁶ Roma İmparatorluğu'nda, senato ve generalleri koruyan muhafız birliklerine "Cohortes Praetoriae" yani Praetorian birlikleri denmekteydi. Bu muhafızların liderlerine Praetorian Prefect unvanı verilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Onur, *Monumentum Pergense, Anastasios'un Ordu Fermanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 1.

³⁷ J. R. Macpherson, *a.g.m.*, s. 420.

anlatılarında Helena'nın üç haç bulduğu aktarılır. İsa Peygamber çarmıha gerildiğinde, onunla birlikte sağında ve solunda çarmıha gerilen iki hırsızın olduğu belirtilir, haçlardan ikisi bu hırsızlara biri ise İsa Peygambere aittir. Kadıköy konsilinde kabul edilen dört İncil'de de bu hadise geçmemektedir, ancak bu İncillerden farklı olan Nikodemus İnciline göre bu hırsızların isimleri Dismas ve Gestas'dır. Kilisenin inşa sürecine tanıklık etmiş olan dönemin tarihçisi Caeserea'lı (Filistin) Eusebios, sadece İmparatorun inşaat hakkındaki emirlerini ve Piskopos Macarious'un icraatlarını yazmıştır. Helena'nın haçı bulunmasıyla alakalı bilgi vermemektedir. Gerçek haçın bulunmasıyla alakalı anlatıyı, daha sonraları tarihçi Sozomenos aktarmıştır³⁸.

Kamame Kilisesi'nin inşası sırasında öncelikle İsa Peygamber'in mezarı, etrafı kazılarak izole edilmiştir. Daha sonra bu alanda, başlangıçta dört ana yapıdan oluşan (doğudan batıya) ve Kamame Kilisesi olarak bilinen daha büyük bir kompleks yapılmıştır. Bu dört yapıdan ilki, kutsal kalıntıların tutulduğu Atriyum veya giriş avlusudur. İkincisi, orta bölüm ve dört yan koridordan oluşan ve büyük bir bazilika olarak nitelenen Martyrium'dur. Üçüncüsü, İncil'de çarmıha gerilme bölgesi olarak belirtilen yer olan Golgotha'yı içeren açık bir avlu olan Triportico'dur. Dördüncü ve son kısım ise, kutsal mezarı çevreleyen Anastasis olarak da bilinen Rotundadır³⁹.

Kilisenin inşası esnasında, İmparator Hadrianus'un Venüs tapınağını yapmak için zemini doldurduğu taşlar temizlenmiş ve tapınak tamamen kaldırılmıştır⁴⁰. İnşaat sırasında, yine dönemin Hıristiyan tarihçilerinin anlatılarına göre, Golgotha Kayası da bulunmuştur. Nihayet M.S. 335 tarihinde inşası biten yapı, kilise olarak faaliyete geçmiştir.

Kutsal Kabir veya Kamame Kilisesi, bir binadan ziyade dört parçadan oluşan bir yapı olarak inşa edilmiştir. İlk inşa edildiğinde kilisenin girişi, decomanus⁴¹ un yanındaki ana Roma Caddesi olan cardo⁴² maximus üzerindeydi. Aynı zamanda yapının ön yüzü, doğu cephesine bakmaktaydı. Martyrium'a (kilisenin ana bölümü) giden yönlendirilmiş

³⁸ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 151.

³⁹ Raymond Cohen, *Saving the Holy Sepulchre, How Rival Christians Came Together to Rescue Their Holiest Shrine*, Oxford University Press, 2008, s. 2.

⁴⁰ <http://web.archive.org/web/20160115015442/http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre> (Erişim tarihi: Aralık 2018)

⁴¹ Decomanus; Antik Roma kent planlamasında doğu-batı doğrultusunda sütunlu caddeyi dik kesen Roma caddesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz; S. Hakan Öztaner, "Salamis-Constantia Kent Planlaması Üzerine Yeni Araştırmalar: Cardo ve Decumanus", *Anadolu Dergisi*, Cilt 36, 2010, s. 202.

⁴² Cordo; arasına moloz taş duvarlar döşenmiş uzun sütunlu Roma caddesidir, ayrıntılı bilgi için bkz; S. H. Öztaner, *a.g.m.*, s. 201.

bir galeri ve beş kanala ait bir Bazilica⁴³, sonraları yerel Hıristiyan topluluğun yanı sıra, çok sayıda hacının ibadet için temel buluşma noktası olarak kullanılacaktır⁴⁴. Martiryum'dan da güney-doğu köşesinde bulunan ve Golgotha Tepesi üzerinde yer alan Kutsal Bahçe'ye geçilirdi⁴⁵. Kutsal Bahçe, Konstantinus Bazilikasının Anastasis ve Martiryum bölümlerinin ortasında kemerli ve üstü açık bir avluydu⁴⁶.

Kamame Kilisesi ilk inşa edildiğinde, yaklaşık 130 m. uzunluğunda ve 40 m. genişliğinde büyük bir haç şeklinde tasarlanmış ve bu doğrultuda yapımına başlanmıştır⁴⁷. Kilisenin ilk hali günümüzdeki yapıdan daha büyük ve daha basit bir düzen içindeydi. Kısaca kilise, ana salon olan bir Atrium, kapalı bir bazilika, güneydoğu köşesindeki Golgotha kayasının bulunduğu bir açık avlu, küçük ve yuvarlak bir yapıya sahip olan İsa'nın mezarından oluşmaktaydı. Daha sonra, Golgotha Kayasının üzerine bir haç dikilmiştir⁴⁸. Kilisenin girişi bugün olduğundan farklı olarak, doğu kanadındaydı. İsa Peygamber'in kabrine güneş vurmasını sağlamak için altın kubbeli Rotunda'nın (Anastasis) üzeri açık bırakılmıştı⁴⁹. Zeminin üç cephesi de uzun sütunlarla çevrelenmiş ve cilalı taş döşemelerle süslenmiştir. Çatı ise kurşun kaplamayla dışarıdan güçlendirilmiş, iç mekândaki çalışmalar oymalarla tamamlanıp altından kaplama ile mekânın görüntüsü zenginleştirilmeye çalışılmıştır⁵⁰.

Günümüzde ise Kamame Kilisesi, iki katlı bir oda ile çevrili ve devasa bir kubbeye örülmüş, anıt mezarın da içinde bulunduğu yuvarlak bir salonun (Rotunda) merkezinde yer almaktadır. Giriş ilk yapının aksine güney tarafındadır. Bunun sebebi, Haçlı Krallığı'nın (1099-1291) yıkılmasından sonra, Kilisenin bazı kısımlarının tahrip edilmesi veya bitişikteki camiler için kamulaştırılmasıdır. Çan kulesinin yanındaki güney cephede bulunan bir kapı hariç hepsi kapatılmıştır⁵¹. Kilisenin güney ucundaki bu kapıdan girildiğinde iç kısımda kireçtaşından yapılmış, kutsal yağ taşı bulunmaktadır. Kilisenin bu kısmı, İsa Peygamberin cesedinin gömülmeden önce, kutsal yağın sürüldüğüne inanılan

⁴³ Bazilika; İlk olarak Helenistik dönemde, daha sonrada Helen devletlerin Roma hâkimiyetine girmesiyle Roma döneminde kentten en görkemli mekânı olarak devlet törenlerinde ve mahkeme binası olarak kullanılmıştır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde kilise mimarisi yapı olarak henüz ortaya çıkmadığı için bu bazilikalar, ibadet yerleri olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Cengiz Alatlı, "Bazilika'dan Esinleniş", *Ege Mimarlık Dergisi*, Cilt 3-4, Sayı 6, 1992, s. 55.

⁴⁴ A. Keshman, a.g.m., s. 110.

⁴⁵ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 151.

⁴⁶ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 151.

⁴⁷ A. Keshman, a.g.m., s. 110.

⁴⁸ R. Cohen, a.g.e., s. 3.

⁴⁹ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 151.

⁵⁰ J. R. Macpherson, a.g.m., s. 420.

⁵¹ R. Cohen, a.g.e., s. 5.

yerdir. Bu kireçtaşı levhası 1808 tarihini taşımaktadır⁵². Batı ucuna doğru, Rotunda'nın merkezinde, boş bir lahit bulunan mezarın üzerine inşa edilmiş bir Aedicula⁵³ bulunmaktadır. İsa Peygamberin 12. yüzyıldan kalma bir mozaiği, mezar üzerindeki haçlara ve Floransa'dan gelen bir Medici Sunağına⁵⁴ çivilenmiş durumdadır. Rotunda'nın Batı ucuna bitişik Aedicula'nın arkasında, Kıpti kilisesinin önünde küçük bir şapel vardır. Kilisenin en batı ucuna ve alt katına bağlı, Aziz Nicodemus ve Joseph Arimathae'ye adanmış bir şapel ve yeraltı ibadet yerleri mevcuttur⁵⁵. Kutsal Yağ Taşının doğu kanadında ise Hıristiyan geleneğine göre, haçın yerleştirildiği asıl yer olan, doğal kayanın üzerinde Katoliklere ait Çarmıha Gerilme Şapeli vardır (bkz. Resim I). Bu kısım Via Dolorosa'nın (çile yolu)⁵⁶ on birinci istasyonudur. Bu şapelin güney kısmında, İsa'nın haça çivilemesini anımsatan başka bir şapel daha vardır. Çarmıha Gerilme Şapelinin hemen altına inşa edilen üçüncü bir şapel, Hıristiyan geleneği tarafından Golgotha Kayasının altında gömülü olduğu iddia edilen kafatasının sahibi olan Âdem'in anısına adanmıştır⁵⁷ (bkz. Resim II). Golgotha Kayasını vurgulamak için güneydoğu köşesinde, İç Atrium⁵⁸ inşa edilmiştir. Golgotha Kayasının tepesinde, İsa Peygamber'in kurban edilmesini ve ölüm üzerindeki zaferini sembolize eden anıtsal bir haç bulunmaktadır.

⁵² Kutsal yağ taşı levhası 12. yüzyıla kadar ilk haliyle kalmıştır. Ancak Kamame Kilisesi, Fatımi Halifesi Hâkim tarafından 1009 yılında tahrip edilince yenilenen kutsal yağ taşı 1808 yangınına kadar 12. yüzyılda yenilenen haliyle varlığını devam ettirmişti. 1808 tarihinde meydana gelen büyük yangınında yeniden kullanılamaz hale gelince aynı yıl yenilenmiş ve günümüze kadar bu haliyle gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://web.archive.org/web/20160115015442/http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre>. (Erişim Tarihi, Aralık 2018)

⁵³ Aedicule; Roma sanatında, tapınak ya da mezarlarda Tanrı heykelinin, ölü heykelinin ya da kutsal eşyanın konulduğu küçük niş, küçük tapınak olarak tanımlanır. Kamame Kilisesi'nde ise İsa peygamberin tek parçalı mezarının kalıntılarını saran ve çevreleyen, kilisenin Rotunda bölümünün içerisinde yer alan taş kaplamalı bir odadır. Aedicula hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Manolis Korres-A. Moropoulou-A. Georgopoulous, "Faithful Rehabilitation of the Holy Tomb of Christ", *Civil Engineering*, November, 2017, s. 54.

⁵⁴ Sunaklar, dini törenlerin yapıldığı ya da kurban kesildiği kare veya yuvarlak biçimli yapılardır. Kamame Kilisesi içerisinde bulunan Medici Sunağı ise, 14. ve 17. yüzyıllar arasında Floransa'da yaşamış, 16. yüzyılda Floransa'ya bilim, sanat ve ekonomi alanlarında bir merkez haline getirmiş etkin bir aile olan Medici ailesi tarafından, kiliseye adanmış olan bir yapıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahu Güner, *Örneklerle Sunak Tipolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 15, Nilüfer Şen, *İklim ve Sanat Bağlamında İklimin Rönesans Resim Sanatına Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 42.

⁵⁵ <http://web.archive.org/web/20160115015442/http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre>. (Erişim Tarihi: Aralık 2018)

⁵⁶ Via Dolorosa (Çile Yolu); İsa Peygamberin, çarmıha gerilmeden önce, haçını zorlukla taşıyıp Golgotha tepesine kadar yürüdüğü yola denir. İsa Peygamberin her duraksadığı noktada bir şapel veya kilise inşa edilmiştir. Bu mabetler ile Via Dolorosa toplam on dört duraktan oluşmaktadır. Bazı Hıristiyan cemaatlere göre ise durak sayısı on beştir. Bu duraklardan 10.-14. durakları Kamame Kilisesi içerisinde yer almaktadır.

⁵⁷ Oded Peri, *Christianity Under Islam In Jerusalem; the Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill Publishing, Leiden-Boston-köln, 2001, s. 3-6.

⁵⁸ Atrium: Eski Roma evlerinin ortasında, ilk Hıristiyan kiliselerinde (bazilikalarda) ise girişin önünde yer alan üstü açık avlu, mabedin ana salonu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnci Uzun, "Farklı İşlevli Mimari

Atrium'da (avlu), batı duvarının olduğu bölümde vaftizhane üzerine inşa edilmiş, 11. yüzyıldan kalma Rum Ortodoks şapelieri bulunmaktadır. Güney duvarındaki bir pencereden bakire Meryem'in Iızdırap Şapeli görölmektedir. Via Dolorosa'nın on üçüncü İstasyonunda, sunağın hemen solunda Azize Meryem Ana'nın bir heykeli vardır. Doğu duvarı, 12. yüzyıldan kalma Haçlı girişi olan, küçük kubbeli bir yapıya sahiptir. İlk inşa edildiğinde, kilisenin giriş kısmı olan bu duvar, daha sonra kilisenin girişi değiştirildiğinde Latinlere ait bir şapel haline gelmiştir. Doğu kanadına, sonradan Haçlılar tarafından eklenen merdivenler vasıtasıyla, Aziz Helena Şapeli kiliseye bağlanmıştır. Tonozlu geçişler, geçit üzerinde yükselen bir kubbeyle, bugün Katholikon olarak bilinen yüksek bir merkezi salonu çevrelemektedir⁵⁹. Kilisenin içindeki ana ibadet salonu (Katholikon), Golgotha'nın kuzeyindeki Rotunda'nın doğusuna uzanır. Katholikon, haç şeklindeki kilisenin merkezinin geçtiği nokta üzerinde bir kubbe ile örtülüdür⁶⁰. Bu kubbe, büyük Rotunda kubbesinin hemen yanındadır. Kiliseye dışarıdan bakıldığında büyük kubbe, kuzey ucunda yer alan eski sütunlardan ayırt edilir. Kamame Kilisesi'nin, ilk yapısının kalıntısı olan bu sütunlar, Her iki mimari düzen nedeniyle Bakire Meryem'in Yedi Kemerli olarak bilinir. Aynı zamanda bu bölge, Anastasis'ten sonra İsa Peygamberin ruhunun çıktığı yer olarak tanımlanmıştır⁶¹.

Yapılardaki Atrium Mekânı Üzerine Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2007, s. 51-62.

⁵⁹ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 2.

⁶⁰ O. Peri, *a.g.e.*, s. 3-6.

⁶¹ O. Peri, *a.g.e.*, s. 3-6.

Resim I: Via Dolorosa'nın (Çile Yolu) On Birinci İstasyonu Olan Çarmıha Gerilme Şapeli⁶².

---

⁶² J. Gil-E. Gil, *a.g.e.*, s. 279.

Resim II: Çarmıha Gerilme Şapeli'nin Altına İnşa Edilmiş Âdem Şapeli⁶³.

---

⁶³ J. Gil-E. Gil, *a.g.e.*, s. 278.

Kamame Kilisesi'nin ortaçağdan kalma en önemli niteliklerinden biri, Rotunda ve türbeyi, Calvary, Mesih Hapishanesi ve Aziz Helena Şapeli gibi çeşitli tapınakları tek bir çatı altında toplamasıydı. Yapı kompleksinin ana noktası olan yarımkürede, İsa Peygamberin havarilerinin anlatıldığı on iki sütun, bazilikanın çatısına doğru uzanmaktadır⁶⁴. Bu sütunların üzerleri çanak çömlek ile dekore edilmiştir. Kamame Kilisesi'nin iç kısmı, mermer sütunlar, döşeme, mozaik, duvar resimleri, ahşap mobilyalar ve lüks ayin aletleriyle süslenmiştir⁶⁵. Kamame Kilisesi, 1. yüzyıl Herodian, 2. yüzyıl Hadrian, 4. yüzyıl Konstantin, 11. yüzyıl Bizans, 12. yüzyıl Haçlı, 19. yüzyıl neo-Bizans ve 20. yüzyılın modern kârgir yapı özelliklerini gösterdiği bu yedi farklı yüzyıldan kalma niteliği ile dünyadaki tek kilisedir⁶⁶. Yükselen sütunları, yarım daire biçimli pencereleri, kemerleri, kavisli apsileri ve 12. yüzyılın yuvarlak Romanesk tarzıyla Kamame Kilisesi, yedi farklı yüzyılın arkeolojisi ve mimarisini içerisinde barındırmaktadır. Kilisesinin şimdiki yapısı, daha önceki inşa aşamalarının küçük izlerini, kompleksin içinde ve dışarıda yapılan bazı yeni eklemeleri ve tadilatları içeren 11. ve 12. yüzyıl restorasyonlarının bir sonucudur⁶⁷. Kamame Kilisesi'nin içerisinde yer alan Kutsal Kabir, İncil anlatılarında İsa Peygamber'in yeniden dirilişinin bir anıtıdır. Aynı zamanda bu Hıristiyan anlatıların sembolik bir formudur⁶⁸ (bkz. Resim III).

⁶⁴ J. R. Macpherson, , a.g.m., s. 422.

⁶⁵ A. Keshman, a.g.m., s. 110.

⁶⁶ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁶⁷ K. Galor, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁶⁸ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 3.

Resim III: Kamame Kilisesi ve Kilisenin İç Bölümleri⁶⁹.

⁶⁹ J. Gil-E. Gil, *a.g.e.*, s. 276-277.

1672 yılında Kudüs'ü gezen meşhur seyyah Evliya Çelebi Kamame Kilisesi hakkında şunları aktarmaktadır;

“Kapısından girince yedi kubbe görünür, ortası dört köşe tavandır. Ama büyük kubbe dört yapma ayaklar üzerine bir kubbedir. İçerisi altın sırça mina ile süslüdür. Bir düzgün kubbe de dört kırmızı somaki sütun üzerine yapılmıştır... Kiblesi doğu tarafına olup bir yarım altınla süslü kubbedir. Orta kubbenin batı tarafına bitişik yüksek bir kubbe daha vardır, sanki Selanik şehrindeki Ayasofya kubbesidir, ama bunun ortası açıktır. Resul'ü-Ekrem'in (s.a.v.) doğduğu gece birçok binalarla beraber bu kubbede yıkılmıştır. Birçok kralların yardımı ile tamir edildi ise de temel tutmayıp, ortası hala açıktır. Telden kafesle kuşlardan muhafaza olunmuştur. Sonradan bu açık kubbenin altına küçük bir kubbe daha yapmışlardır. Bu kubbenin kible tarafı Rum Hıristiyanlara aittir. Büyük kapıdan taraf Frenklere aittir. Kuzeyden taraf Ermenilerindir. Köşe köşe çeşitli milletlerle doludur ama hüküm Rumlarındır. Zira Hazret-i Ömer (Radiyallahu ahn ... Hazret-i Peygamberin ahidnameleri üzerine, ahidnameyi yenileyip bu Kumame'yi Rum eline verip bütün ruhbanları haraçtan muaf etmiştir”⁷⁰.

Evliya Çelebi, kilisenin mimari yapısı hakkındaki gözlemlerinin yanı sıra 17. yüzyılda kilisede cemaatler arası dağılım ile alakalı önemli bilgiler de vermektedir. Bu bilgiler içerisinde belki de en önemlisi Rum-Ortodoksların kilise hiyerarşisindeki yerleri hakkındadır. Evliya Çelebi'nin anlatılarından Rum-Ortodoksların 17. yüzyılın ikinci yarısında Kamame Kilisesi içerisindeki en etkili cemaat oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Öte yandan aynı yüzyılda Fransızlara verilen kapitülasyonlar sayesinde Katoliklerin Kamame Kilisesi'nde elde ettiği bir takım imtiyazlar kilise hiyerarşisinde Rum-Ortodoksların egemenliğini değiştirmemiştir.

Evliya Çelebi'den üç asır sonra 1895 tarihinde Kudüs'ü ziyaret eden ve Hıristiyanlığın kutsal bayramı Paskalya'yı Kamame Kilisesi'nde karşılayan ünlü Fransız romancı Pierre Loti ise, kilise hakkında şunları söylemiştir;

“... 12. yüzyıldan kalma eski ve acayip iki büyük kapısı var. Kapıdan içeri girince kendimizi bir antrede buluyoruz. Sonsuz sayıda lamba yanmakta... Tavan ise, kemer ve kubbelerden sarkan binlerce altın ve gümüş lambayla yıldızlanmış bir gökyüzü... Büyük küçük birden fazla kilisenin tam ortasında yer alan Kutsal Mezar, dar ve boğucu ortamı nedeniyle içeride uzun süre durulması olanaksız bir yer. Bütün mezheplerin kendine özgü ibadet köşesi olması karışıklıklara neden olup papazların ve onların peşinden gelen kortejlerin sürekli olarak bir yerden bir başka yere gitmesini gerektiriyor...”⁷¹.

⁷⁰ Evliya Çelebi'nin Kamame Kilisesi hakkındaki yazılarının ayrıntısı hakkında bkz. E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 526-527.

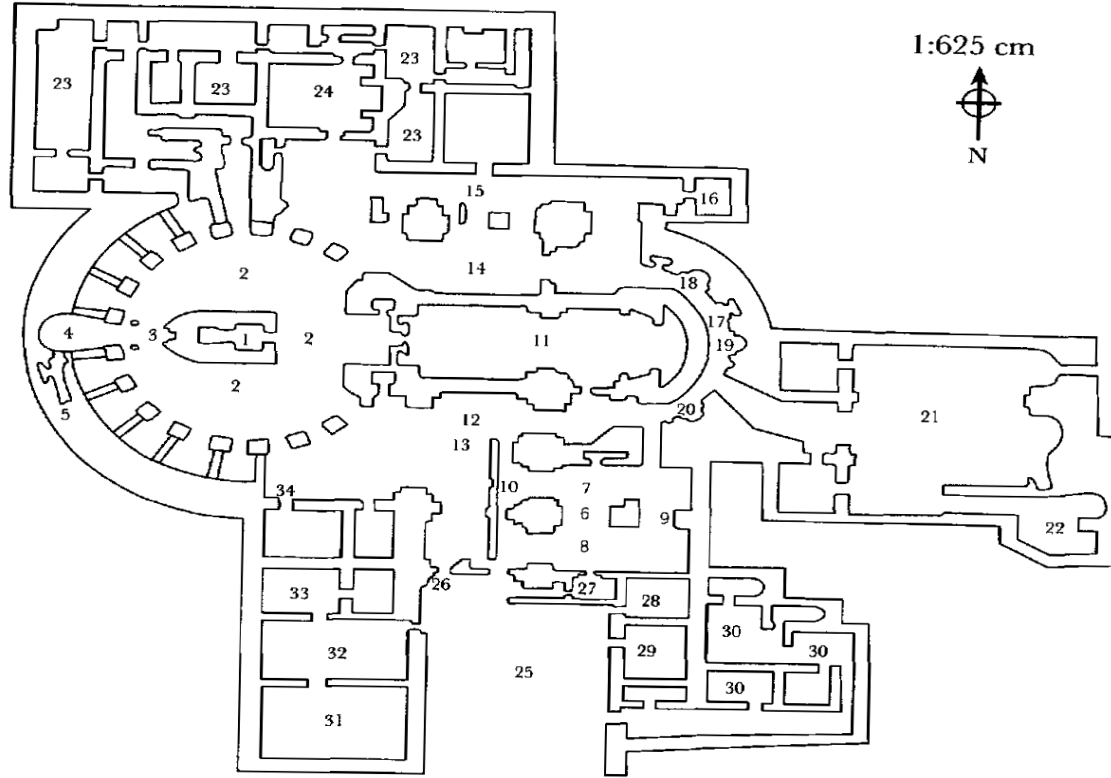
⁷¹ Pierre Loti, *Kudüs*, (çev. H. Erdal Yalt), Lotus Yayınları, Ankara, 2011, s. 48-51.

Evliya Çelebi ve Pierre Loti'nin de bahsettiği gibi, Kamame Kilisesi'nde çeşitli topluluklar, cemaat yapısı içerisinde bir arada bulunmakta ve kiliseyi paylaşmaktadır⁷². Bunlar arasında üç büyük cemaat Rum Ortodoksları, Latinler (Roma Katolikleri) ve Ermenilerdir. Diğer küçük topluluklar ise, Kıptiler, Süryaniler ve Habeşilerdir (Etiyopyalılar). 1852 tarihli statüko fermanıyla birlikte Aedicule, Rotunda, Kutsal Yağ Taşı ve Parvis yani kilisenin giriş avlusu, bütün cemaatlerin ortak kullanım alanı olarak belirlenmiştir. Bu bölümler dışında kilisede günümüzdeki mekânsal paylaşım şu şekildedir: Rum-Ortodoks cemaatine ait olan yerler; üç ayaklı iki şapelden ikincisi olan Katholikon, Calvary'nin kuzey kısmı, İsa Peygamberin türbesi, pek çok odayı çevreleyen Rotunda, Parvis'i çevreleyen çeşitli binalar, St. Abraham Manastırı ve çan kulesidir. Calvary'nin güney kısmı, Apparition Şapeli, Mary's Agony Şapeli (Meryem'in ızdırap şapeli) ve Haç'ın bulunduğu şapel Latinlere aittir. Azize Helena Şapeli, Aziz John Şapeli ve Rotunda'yı çevreleyen odalardan biri ise Ermenilere ait bölgelerdir. Nicodemus Şapeli ve Arimathea Joseph'in bitişik Mezarı Süryanilere aittir. Nicodemus Şapeli'nin güneyindeki iki oda ve ana girişin batısındaki bir bina Kıptilerin sorumluluğundadır ve son olarak, Parvis'in (kilisenin avlusu) doğusundaki Aziz Michael Şapeli ve Habeşliler ile Kıptiler arasında bir nüfuz mücadelesi haline gelen Deyrü's-Sultan avlusu Habeşlilerin tasarrufundadır. Kilisedeki ilk mevcut mekânsal dağılım, 13. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 14. ve 16. yüzyıllar arasında yapılan küçük değişikliklerle kilise içerisindeki mekânsal dağılım, günümüzdeki halini almıştır⁷³ (bkz. Plan 1).

⁷² Glenn Bowman, "In Dubious Battle on the Plains of Heav'n": The Politics of Possession in Jerusalem's Holy Sepulchre", *History and Anthropology Dergisi*, Vol. 22, No. 3, 2011, s. 373.

⁷³ K. Galor, *a.g.e.*, s. 140.

1. Kutsal Kabir	19. Parting of Raiment Şapeli
2. Rotunda	20. Derision Şapeli
3. Kıpti Şapeli	21. St. Helena Şapeli
4. St. Nicodemus Şapeli	22. Invention Şapeli
5. Arimathae'li Yusuf Şapeli	23. Frensizken Şapeli
6. Calvary/Golgotha	24. Apparition Şapeli
7. Haç Şapeli	25. Parvis (Kilise Avlusu)
8. Çarmıha Gerilme Şapeli	26. Ana Giriş
9. Sunak	27. St. Mısırlı Mary Şapeli
10. Âdem Şapeli	28. St. Michael Şapeli
11. Katholikon	29. St. John Şapeli
12. Güney Geçişi	30. St. Abraham Manastırı
13. Kutsal Yağlama Taşı	31. St. James Şapeli
14. Kuzey Geçişi	32. St. John ve Meryem Şapeli
15. Bakire'nin Yedi Kemerleri	33. Kırk Şehit Şapeli
16. İsa'nın Hapisanesi	34. Üç Meryem'in Şapeli
17. Ambulatory	
18. St. Longinus Şapeli	

Plan 1: Kamame Kilisesi'nin Mekânsal Dağılımı⁷⁴.

⁷⁴ O. Peri, *a.g.e.*, s. 4.

Kamame Kilisesi yüz yıllar boyu tekrar tekrar inşa edilmiş ve çeşitli tamiratlardan geçmek zorunda kalmıştır. İnşa edildiği tarihten günümüze kadar geçen süreç, beş farklı döneme ayrılarak incelenebilir⁷⁵. İlk dönem; Konstantinus'un kiliseyi inşasından, 614 yılında Sasaniler (Persler) tarafından yıkılmasına kadar geçen süreçtir. Bu süreç içerisinde 614 tarihinde Sasani Generali Şahrbaraz, yirmi bir günlük kuşatmadan sonra Kudüs'teki pek çok kiliseyle beraber Kamame Kilisesi'ni yıkmıştır⁷⁶. Bu saldırının verdiği hasar, kilise için ilk büyük yıkım olmuştur. Bu yıkımdan sonra, kilise kompleksi büyük bazilikayı dış *Atriyum*la birlikte kaybetmiştir. Bunun bir sonucu olarak restorasyon çalışması başlatılmış, *Anastasis* ile iç *Atrium* sınırlarının yenilenmesiyle beraber, daha önce doğu kanadına bakan ana giriş, güney bölümüne taşınmıştır. Bu restorasyon, Patriğe vekalet eden Rahip Vicar Modestus tarafından gerçekleştirilmiştir⁷⁷. Daha önce Harem-i Şerif bölgesinde bulunan bir dizi alan, Kamame Kilisesi'nin olduğu bölgeye taşınmıştır (Dünyanın Yaratılış Yeri, Âdem'in Mezarı, İshak'ın Sunağı, Zekeriya'nın Sunağı)⁷⁸. Bu yeniden inşa sürecinde, Kudüs'ün caddeleri üzerinde bulunan, İsa Peygamberin çarmıha gerilmeden önceki çilesini anımsatan Hapsetme Şapelleri gibi bazı kutsal mekânlar yeniden inşa edilerek kompleksin içine taşınmıştır⁷⁹.

İkinci dönem; Rahip Modestus tarafından M.S. 630 tarihinde gerçekleştirilen restorasyondan itibaren M.S. 1010 tarihinde Fâtımî Halifesi Hâkim tarafından yıkılmasına kadar geçen süreçtir. Bu süreç içerisinde Kudüs, Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir. Önce İslam Devleti daha sonra da sırasıyla Abbasi, Emevi, Tolunoğlu ve Akşit (İhşidi) Devletlerinin hâkimiyeti altında kaldıktan sonra Fatımiler, bölgeye egemen olmuştur. 996 tarihinde Fatımi Halifesi el-Aziz Billah'ın ölümü üzerine oğlu Hâkim, VI. Fatımi Halifesi olarak iktidarı devralmıştır. Hâkim, 1009 tarihinde, Paskalya sırasında Kamame Kilisesi'nin yakılmasını emretmiştir. Kilise, bu yıkımdan sonra yeniden inşa edilene kadar kullanılamaz hale gelmiştir⁸⁰.

Üçüncü dönem; Kamame Kilisesi'nin, IX. Konstantin Monomakus'un destekleriyle Patrik Nicephorus tarafından 1048 tarihinde yeniden inşa edilmesiyle

⁷⁵ J. C. Macpherson, a.g.m., s. 418-419.

⁷⁶ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 166.

⁷⁷ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m., s. 230.

⁷⁸ A. Keshman, a.g.m., s. 110.

⁷⁹ A. Keshman, "An Emblem of Sacred Space: the Representation of Jerusalem in the Form of the Holy Sepulchre", *Novye Ierusalimy. Ierotopiya i İkonografija Sakralnykh Prostranstv*, (ed. Aleksej Lidov), Moskova: 2009, s. 5.

⁸⁰ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 201.

başlayan ve 1808 restorasyonuna kadar geçen süreçtir⁸¹. Ancak bu yapı öncekilere nazaran daha küçüktür ve girişi yine güneye bakar vaziyette inşa edilmiştir. Bu süreçte Haçlılar Kudüs'ü aldıktan sonra 1120 yılında kiliseye yeni eklemeler yapmış, Kudüs'ün Kralı Godfrey de Bouillon ise, Kutsal Kabir'in koruyucusu unvanını almıştır⁸². Yine bu dönemde Kudüs, Selahaddin Eyyûbî tarafından fethedilmiştir. Selahaddin Eyyûbî, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Kamame Kilisesinin yıkılması yönündeki istekleri reddederek, kiliseye dokunulmasını yasaklamıştır⁸³.

Dördüncü dönem, 1808 tarihinde bilinmeyen bir sebeple Ermeni Şapelinde ortaya çıkan yangından sonra başlatılan restorasyon sürecidir⁸⁴. Beşinci ve son dönem ise günümüze ulaşan süreçtir. Bütün bu yıkımlara ve felakete rağmen Anastasia Keshman'a göre Kamame Kilisesi, "metonimik olarak Eski ve Yeni Ahit'in Kudüs'ü için bir bütün olarak" ayakta durmuştur⁸⁵.

1.3. Dini Bir Sembol Olarak Kamame Kilisesi'nin Önemi

Kudüs, diğer bütün semavi dinlerde olduğu gibi Hıristiyanlık için de vazgeçilmez olmuş ve kutsal kabul edilmiştir. Zira İsa Peygamberin doğduğu, peygamberliğini ilan ettiği, çarmıha gerildiği ve yeniden dirildiğine inanılan bölge olmasından dolayı, Hıristiyanlar tarafından her şeyin başladığı yer olarak görülmüştür. Kamame Kilisesi, Hıristiyanlar için Kudüs'ü dünyanın merkezi haline getiren bir diğer nedendir. Kudüs imgesi daima Tanrı'nın Şehri ve İsa'nın dünyevi tutkusunun yeri olan kutsal bir coğrafyayı ifade etmektedir⁸⁶. 11. ve 12. yüzyıllarda hac ve haçlı seferleri yoluyla, Batı Avrupa'nın Kudüs ile artan teması, sembolik bağı daha da kuvvetlendirmiştir. Bu dönemde Batı'da çok sayıda "Kudüs" teması içeren yapı inşa edilmiştir. Bu sembolik yapılar, Kudüs'ün en önemli anıtı konumunda olan Kamame Kilisesi'nden, özellikle kilisenin Rotunda ile Katholikon bölümlerinden yararlanılarak modellenmiştir. Keza, 12. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret eden hacılara göre, sembolik olarak dünyanın merkezini işaret ettiğine inanılan Omphalos taşlarından biri de Kamame Kilisesi'nin Katholikon adlı

⁸¹ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m., s. 230.

⁸² S. S. Montefiore, a.g.e., s. 217.

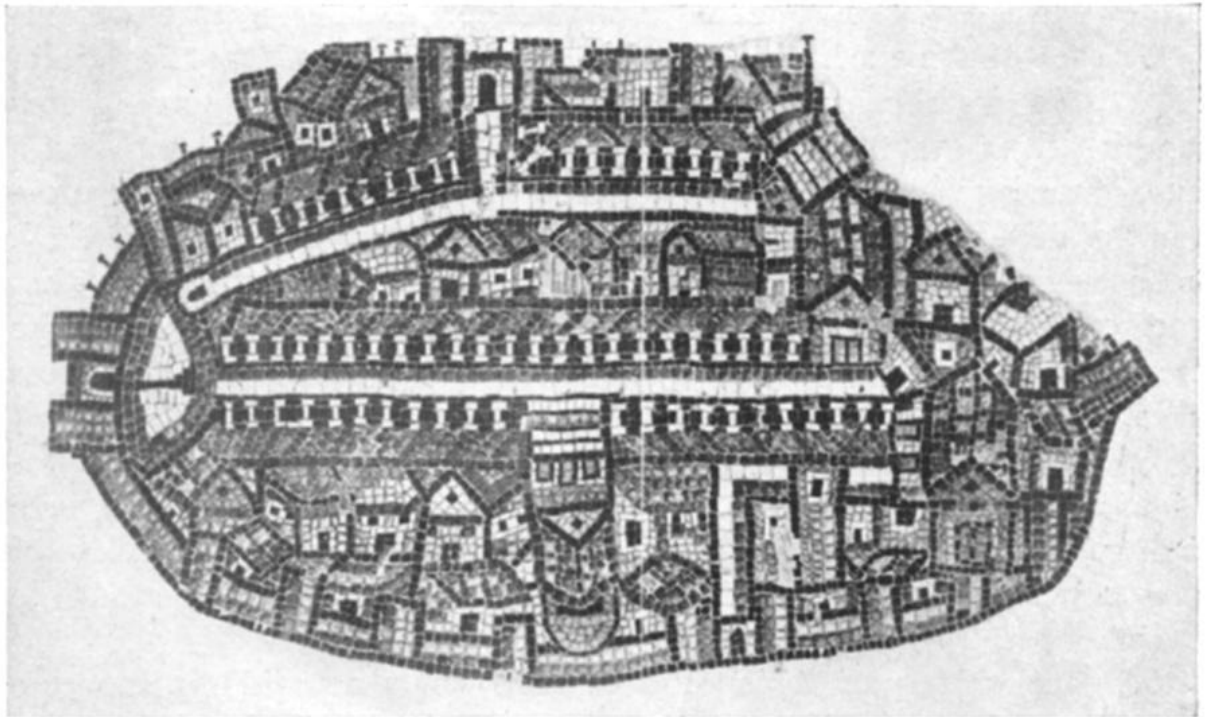
⁸³ Erdem Demirkol, *Kudüs ve II. Abdülhamid*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul, 2017, s. 79.

⁸⁴ E. Demirkol, a.g.e., s. 81.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz; A. Keshman, a.g.m., s. 110.

⁸⁶ Robert G. Ousterhout, "The Church of Santo Stefano: A "Jerusalem" in Bologna", *Gesta*, Vol. 20, No. 2, 1981, s. 311.

bölümünün tam ortasında yer almaktadır⁸⁷. Sembolik olarak esin kaynağı olan ve kopyalanan mimari yapı özellikleri; genellikle merkezi plan, kubbe veya konik bir kaplama, sekiz veya on iki sütunlu iç bölüm, genellikle bir dairesel oda tarafından çevrelenen kemerli duvarlardır⁸⁸. Aynı zamanda, Kamame Kilisesi'nin kentsel yerleşim düzenindeki konumu, dünyanın merkezi olarak taşıdığı sembolik değerle uyumludur. 6. yüzyıla ait, Mısır ve Asur kayıtları dışında en eski coğrafi planlardan biri olan ve Hıristiyan haritacılığının en eski örneklerinden biri olarak kabul edilen Madaba Haritasında bu husus açıkça görülebilmektedir⁸⁹.

Harita I: 6. yüzyıl, Madaba Mozaik Haritası Üzerine Kamame Kilisesi⁹⁰.

Hıristiyanların Kudüs'te kutsal kabul ettikleri yapılara ve coğrafi mekânlara yaptıkları ziyaretler, onların kendi inançlarına olan bağlılıklarını pekiştirmiş ve güçlendirmiştir. Hıristiyanların Kudüs'teki bu deneyimleri, onları şehrin fiziksel

⁸⁷ Nurith Kenaan-Kedar, "Symbolic Meaning in Crusader Architecture: the Twelfth Century Dome of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem", *Cahiers Archeologiques*, No. 34, 1986, s. 110.

⁸⁸ R. G. Ousterhout, a.g.m, s. 311.

⁸⁹ C. Raymond Beazley, "Madaba Map", *The Geographical Journal*, Vol. 17, No. 5, May, 1901, s. 516.

⁹⁰ Victor Roland Gold, "The Mosaic Map of Madaba", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 21, No. 3, Sep., 1958, s. 50.

formlarını ayrıntılı olarak kaydetmeye ve Kudüs dışındaki bölgelerde, kentin kutsal anıtlarının benzerlerini inşa etmeye teşvik etmiştir⁹¹. Keza, sadece Kudüs için değil, tüm Hıristiyanlık âleminde de merkezi ve ikonik bir yapı olan Kamame Kilisesi, dünyanın farklı noktalarında inşa edilmiş olan pek çok manastır ve kilise gibi dini yapılara, mimari açıdan esin kaynağı olmuştur. Bu yapılara Almanya'nın Fulda kentinde bulunan ve 820'li yıllarda inşa edilen Sankt Michael Kilisesi, İtalya'nın Bologna kentindeki San Stefano Kilisesi, 1528 yılında tasarlanan ve 1561'den önce Diego de Siloée tarafından tamamlanan Granada Katedrali, 1656 tarihinde, Moskova yakınlarında olan İstira nehri üzerinde inşa edilen manastır başlıca örnek yapılar olarak verilebilir⁹².

Kamame Kilisesi'ni referans alan bu ibadet merkezlerinden birisi Moskova yakınlarındaki İstira Nehri üzerine inşa edilen bir manastır olmuştur. Bu manastır inşa edildiği günden günümüze kadar "yeni Kudüs" olarak adlandırılmış ve Kamame Kilisesi'nin zemin planlarına uygun olarak tasarlanmıştır⁹³. Keza bu yapı, Kudüs'teki Kutsal Yerlerin topografyası olarak anılan ek şapellere sahiptir. Bu manastır, Rus Patriği Nikon tarafından, 1656 tarihinde, baş mimar Averky Mokeev nezaretinde inşa edilmiştir⁹⁴. Patrik Nikon, dönemin Rus Çarı I. Aleksey (Alexei) ile olan yakınlığı sayesinde, Rus Kilisesi için büyük bir reformist haline gelmiş ve manastırı inşa etmiştir⁹⁵. İnşa edilen bu manastırın içerisindeki, Kutsal Kurtarıcı Türbesi ve Diriliş Katedrali isimli iki yapı, manastırın temelini oluşturmaktadır⁹⁶. Manastırın konumu, bulunduğu yerin Kutsal Topraklara benzediği düşüncesiyle seçilmiştir. Keza, İstira Nehri, "Yeni Ürdün Nehri" olarak tekrar isimlendirilmiştir. Nikon, Kudüs şehrinin çok uluslu yapısını ve Tanrı'nın Krallığı'nı temsil etmek amacıyla, yabancı rahipleri kente davet etmiştir.

1528 tarihinde tasarlanan ancak 1561'de tamamlanabilen Granada Katedrali, Kamame Kilisesi'ni referans alarak inşa edilen ibadet merkezlerinden bir başkasıdır. Katedral, 1506 tarihinde, Mimar Enrique Egas tarafından ilk kez planlandığında, geç dönem Gotik tarzı mimari yapısına sahipti. Egas görevden alınca, 1528 yılında göreve Diego de Siloée getirilmiş ve ölüm tarihi olan 1563 yılına kadar baş mimar olarak

⁹¹ Robert G. Ousterhout, "Sweetly Refreshed in Imagination: Remembering Jerusalem in Words and Images", *Gesta*, Vol. 48, No. 2, 2009, s. 153-154.

⁹² A. Keshman, a.g.m., s. 1-21.

⁹³ A. Keshman, a.g.m., s. 1.

⁹⁴ <https://www.moscovery.com/new-jerusalem-monastery/> (Erişim Tarihi: Aralık 2018).

⁹⁵ https://www.inyourpocket.com/moscow/New-Jerusalem-Monastery_85879v (Erişim Tarihi: Aralık 2018).

⁹⁶ <https://www.wmf.org/project/new-jerusalem-monastery> (Erişim Tarihi: Aralık 2018).

çalışmıştır. Bu dönemde, Egas'ın Gotik tarzı terkedilip Romanesk mimari anlayışı getirilmiştir⁹⁷. Katedral, sekiz ayaklı türbeye ait mezarın bulunduğu, yüksek ve kubbeli bir rotunda ile karakterize edilmiştir. Dairesel zemin planı, kubbe ve kubbenin hemen altındaki pencereler, Granada Katedralinin sembolik ve mimari olarak Kamame Kilisesi'ne benzemesini sağlamıştır. Bu zemin planına ek olarak Siloée, Avrupa katedrali için alışılmadık dairesele bir tören düzenlemesi üretmiştir⁹⁸. İspanya'da yapılan törenler, ağırlıklı olarak uzunlamasına yapıyordu ve dairesele değildi. Dairesel bir sunak etrafındaki bu merkezi düzenleme, Rönesans döneminde sıkça tekrar edilen mimari düzeni yansıtmaktadır. Bu özellikleriyle Siloée'nin Granada Katedrali, Yakın Doğu'daki en eski Hıristiyanlık döneminin merkezi olan, Kutsal Kabir formunu yeniden canlandırmıştır⁹⁹.

Sembolik olarak, Kamame Kilisesi'nin esin kaynağı olduğu bir diğer mabet, İtalya'nın Bologna kentindeki San Stefano Kilisesidir. Bu yapı, Kamame'nin bugüne kadarki en eksiksiz, mevcut Romanesk kopyası konumundadır¹⁰⁰. San Stefano Kilisesi, günümüzdeki formunu 11. ve 12. yüzyıllarda yeniden inşa edilmesiyle almıştır¹⁰¹. 1180 tarihinde yazılmış olan Vita Sancti Petronii (Aziz Petronius'un hayatı) isimli kitaba göre bu kompleks, aslen 5. yüzyılda, Bologna Piskoposu Aziz Petronius tarafından kurulmuş ve ziyaret ettiği Kutsal Yerleri temsil edecek şekilde modellenerek "Kudüs" olarak adlandırılmıştır¹⁰². Ancak, Anastasia Keshman, bu durumun 12. yüzyıldan kalma bir efsane olduğunu söyleyerek, erken Hıristiyanlık zamanında Kamame kompleksi ve onun bileşenlerinin modellenerek değiştirilmesi geleneğinin mevcut olmadığını iddia etmektedir¹⁰³. Bu iddiaları bir kenara bırakırsak, yapının 5. yüzyıla ait olduğuna dair kesin bir arkeolojik kanıt yoktur. Mevcut binalar öncelikle 11. ve 12. yüzyıllardan kalmadır¹⁰⁴. San Stefano kompleksinin ana odası, sekizgen biçimli bir daire formunda tasarlanmıştır. Bu sekizgen oda, Kamame Kilisesi'nin Rotunda'sına göre modellenmiştir ve içerisinde İsa'nın Mezarının bir modeli bulunmaktadır (bkz. Resim IV). Bu kilisenin doğu ucunda,

⁹⁷ <http://catedraldegranada.com/la-catedral/su-historia/historia-la-catedral/1528-1576-siloe-maeda>. (Erişim tarihi: Aralık 2018)

⁹⁸ Earl Rosenthal, "A Renaissance "Copy" of the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 17, No. 1, Mar., 1958, s. 2.

⁹⁹ E. Rosenthal, a.g.m., s. 2-4.

¹⁰⁰ A. Keshman, a.g.m., s. 4.

¹⁰¹ A. Keshman, a.g.m., s. 4.

¹⁰² Robert G. Ousterhout, "The Church of Santo Stefano: A "Jerusalem" in Bologna", *Gesta*, Vol. 20, No. 2, 1981, s. 311.

¹⁰³ Ayrıntılı bilgi için, bkz. A. Keshman, a.g.m., s. 3.

¹⁰⁴ R. G. Ousterhout, a.g.m, s. 311.

12. yüzyılda, “Medioda Atrio” olarak anılan, bugün ise “Cortile di Pilato” olarak bilinen kemerli bir avlu vardır. Avlunun karşı ucunda, Santa Croce'ye adanmış bir şapel grubu yer alır. 12. yüzyılda “Calvario” veya “Locus ad Crucem” olarak adlandırılan merkezi şapel, Golgota kayasının bir taklidini ve St. Petronius'un Gerçek Haç'tan aldığı ölçülere göre yapıldığı söylenen bir haçı içermektedir¹⁰⁵. İsa Peygamber'in Mezarının modeli olan türbe ile Santa Croce Şapel'inin merkezi arasındaki uzaklık, Kudüs'teki İsa Peygamber'in mezarı ile Calvary arasındaki mesafeyle neredeyse aynıdır. Böylece, Bolonya'daki San Stefano Kompleksi, Kutsal Kabir'in en önemli iki kalıntısını taklit ederek, benzer şekilde açık, sütunlu bir girişi olan avlu ile aynı mesafeye yerleştirmiştir¹⁰⁶. Kamame Kilisesi'ne ulaşmak için, Hıristiyanların yürüdüğü Via Dolorosa (Çile Yolu), San Stefano Kilisesinde gerçeğe uygun biçimde inşa edilmiştir. Bu özellikleriyle Kompleks, tıpkı Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi, bir kiliseler grubudur. San Stefano, 12. yüzyıldaki yapısıyla, Kudüs ve kutsal mekânlarla açık bir bağlantı kurmuştur. Kamame Kilisesi'nin sembolik ve mimari olarak en etkileyici Romanesk kopyası olan San Stefano Kompleksi, somut bir kutsal şehir modeline gönderme yapar¹⁰⁷.

---

¹⁰⁵ R. G. Ousterhout, a.g.m, s. 311.

¹⁰⁶ R. G. Ousterhout, a.g.m, s. 312.

¹⁰⁷ A. Keshman, a.g.m., s. 3.

Resim IV: Kamame Kilisesi'ndeki İsa Peygamber'in Mezarının San Stefano Kilisesi'ndeki (İtalya) Mimari Kopyası¹⁰⁸.

¹⁰⁸ <https://italoamericano.org/story/2014-12-31/Santo-Stefano> (Erişim tarihi, Ocak 2019).

Kamame Kilisesi'nin en önemli sembolik ve mimari kopyalarından sonuncusu, Almanya'nın Fulda kentinde bulunan Sankt Michael Kilisesi'dir. Bu kilise 820'li yıllarda inşa edilmiş ve Bologna'daki San Stefano Kilisesi gibi, 11. yüzyılın sonlarında yeni baştan yapılandırılmıştır¹⁰⁹. Kompleks, Kutsal Kabir'in de içerisinde bulunduğu Rotunda biçiminde tasarlanmıştır. İçerisinde kemerli bir sütun ile birlikte Beytullahim'den ve Sina dağından kutsal kalıntılar bulunmaktadır. Kilise, özellikle Anastasis formunda şekillenmiştir. Bu formun, kutsal topraklar hakkında daha genel bir fikir vermesi amacıyla seçildiği düşünülmektedir¹¹⁰.

İtalya'daki Bologna ve Almanya'daki Fulda kentlerinde bulunan her iki kilise örneklerinde Kudüs, Kutsal Mezar'ın mimari bir kopyası tarafından temsil edilmektedir. Bu temsil, Kutsal mezarın bizzat kendisi içerisinde de mevcuttur. Keza Kamame Kilisesi, IX. Konstantin Monomachus tarafından yeniden inşa edilip biçimi değiştirildiğinde, bir kilise kompleksi içerisinde Kudüs'teki bütün Hıristiyan gruplarını, kısacası bütün Hıristiyan Kudüs'ü içine alıyordu¹¹¹. Zira Kamame Kilisesi, IX. Konstantin Monomachus'un destekleriyle 1048'de yeniden inşa edildikten sonra bölgeye gelen haçlılar tarafından etrafındaki irili ufaklı kiliselerle birleştirilip tek bir kompleks haline gelmiştir. Nitekim farklı Hıristiyan cemaatler de aynı kompleks içerisinde ibadet etmeye başlamıştır.

1.4. Osmanlı Öncesi Dönemde Siyasi İktidar ve Kamame Kilisesi

Kamame Kilisesi ilk olarak İmparator Konstantinus döneminde, 326-335 tarihleri arasında inşa edildiğinde, Kudüs idari olarak Roma İmparatorluğu yönetimi altındaydı. M.S. 312 tarihinde Konstantinus'un, Milano Fermanını yayınlamasıyla birlikte Hıristiyanlık, İmparatorluğun resmi dini haline gelmiştir. Aynı zamanda İmparatorun annesi Helena'nın girişimiyle Kudüs'te inşa edilen kiliselerden biri olan Kamame Kilisesi, kısa sürede Hıristiyanlığın en önemli ibadet merkezi haline gelmiştir. Kilisenin inşasıyla beraber, 4. yüzyılda Kudüs'e dünyanın her tarafından büyük hac kabileleri gelmeye başlamıştır. Kudüs'e gelen hacılar, buradaki piskoposun gerçekleştirdiği

¹⁰⁹ A. Keshman, a.g.m., s. 4.

¹¹⁰ A. Keshman, a.g.m., s. 4.

¹¹¹ A. Keshman, a.g.m., s. 5.

ayinlere katılmışlardır¹¹². Hıristiyanlığın en büyük bayramlarından biri olan Paskalya Yortusu¹¹³, Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılar tarafından Kamame Kilisesi'nde büyük bir coşku ile kutlanmıştır.

Kamame Kilisesi, 451 tarihinde gerçekleşen Kadıköy Konsili'nde, Hıristiyanlığın mezhepsel bölünüşüne kadar, bütün Hıristiyanlığın ortak ibadet merkezi olarak kullanılmıştır¹¹⁴. Hıristiyanlık içerisinde farklı görüş ayrılıkları, ilk dönemlerinden itibaren varlığını sürdürmekteydi. Hıristiyanlık inancında var olan en büyük anlaşmazlık, üçlü birliğin doğası konusundadır. 325 tarihli İznik Konsili'nde sahih kabul edilmiş Matta, Marcos, Luka ve Yuhanna İncillerinde, üçlü birlik veya teslis anlayışı yer almamaktadır¹¹⁵. Bu kavram, kutsal metinlerin Hıristiyan din adamları tarafından yorumlanması üzerine ortaya çıkmıştır. Teslis kavramı genel olarak, “aynı özden olan fakat şahıs olarak birbirinden ayrı ve farklı üç tanrı inancı” anlamına gelmektedir¹¹⁶. Bu kavramı Roma'ya bağlı Batı kilisesi, 325 tarihli İznik Konsili kararlarını esas alarak, olduğu gibi kabul etmiştir. Aynı zamanda, 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde kabul edilen kararlar gereği, İsa Peygamberin, insani ve ilahi yönlerinin iki farklı tabiatı olduğunu savunmuştur. Doğu Kilisesi ise bu hususta Batı kilisesinden ayrılıp, Oğul Tanrı kabul edilen İsa Peygamberin insani ve ilahi olarak tek bir tabiatının olduğunu kabul etmiştir¹¹⁷.

Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarından dolayı, meydana gelen tartışmalardan rahatsız olan İmparator Marcian, bu ayrılıkları gidermek amacıyla, 451 yılında Kadıköy'de bir konsil toplamıştır¹¹⁸. 451 tarihli konsil ile birlikte, Hıristiyanlık içerisinde Monofizit¹¹⁹ ve Diyofizit¹²⁰ olarak ifade edilen mezhepsel gruplar ortaya

¹¹² Ahmet Türkan, “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, Mayıs – Ağustos, 2013, s. 31.

¹¹³ Paskalya Yortusu; 325 tarihinde I. İznik Konsili tarafından, bahar ekinoksundan (21 Mart) sonraki ilk dolunaydan sonraki Pazar günü (22 Mart-25 Nisan) kutlanması kararlaştırılan, en büyük Hıristiyan bayramlarından biridir. Pesah, İbranice “geçiş” anlamına gelmektedir. Paskalya, Hıristiyanlığın ilk devirlerinde, Yahudilerin kutladığı Pesah Bayramına denk olan bir bayramdır. Hıristiyanlar, ilk dönemlerinde, İsa Peygamberin dirilişini her Pazar kutlamaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet, Ayışığı* Kitapları, İstanbul, 2003, s. 47.

¹¹⁴ S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, s. 230.

¹¹⁵ Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam*, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 241.

¹¹⁶ M. Bayraktar, *a.g.e.*, s. 240-241.

¹¹⁷ M. Bayraktar, *a.g.e.*, s. 409.

¹¹⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 1, 2000, s. 313.

¹¹⁹ Monofizit; İsa'nın iki tabiatının, insan olduktan sonra tek ve ilahi tabi at haline geldiğini, İsa'nın insani tabiatının ilahi tabiatı içerisinde tamamen eridiğini ileri süren tek tabiatçı yaklaşımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. H. Eroğlu, *a.g.m.*, s. 313.

¹²⁰ Diyofizit; İsa'nın şahsında birbiriyle birleşmez tanrısal ve insani iki tabiatın varlığını kabul eden iki tabiatçı yaklaşımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, s. 227.

çıkmıştır. Monofizit grubun içerisinde yer alan Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeyerek diğer Hıristiyanlardan ayrılmışlardır¹²¹. Monofizit anlayıştaki bu Hıristiyan kiliseleri, Kudüs kilisesindeki ortak komüniona katılmayacaklarını belirtmişler ve mevcut Kudüs piskoposunu tanımadıklarından zaman içinde kendi piskoposlarını Kudüs'e getirmişlerdir¹²². Bu esnada Kudüs, Doğu Roma İmparatorluğunun kontrolü altındaydı. Bu sebeple Kamame Kilisesi'nin kontrolü, 1054 tarihinde Katolik ve Ortodoks olarak ikiye ayrılacak olan Diyofizit Hıristiyanların eline geçmiştir.

395 tarihinde Roma İmparatorluğu'nun siyasi olarak ikiye ayrılması, dini anlayış bakımından da ayrılığı beraberinde getirmiştir. Doğu-Roma, merkezi İstanbul olduğu için, dini merkezin de İstanbul olması gerektiğini savunmaktaydı. Bu tartışmaların yanı sıra Diyofizit Hıristiyanları arasında Kutsal Ruh'un kaynağı konusunda da bir ihtilaf mevcuttu¹²³. İstanbul merkezli Doğu Kilisesi, Hıristiyan inancına "ve oğuldan" anlamına gelen "felioque" teriminin eklenmesini reddetmiş, sadece "Kutsal Ruh" teriminin kullanılması konusunda ısrar etmiştir. Kutsal Ruh'un babadan mı yoksa baba ve oğuldan mı kaynaklandığı tartışması 1054 tarihinde Diyofizit Hıristiyanlığı, Katolik ve Ortodoks olmak üzere iki farklı mezhebe ayırmıştır. İstanbul merkezli kilise, Papa'nın şeref önceliğini kabul ederken, yargı yetkisini reddetmiştir. Bu süreçte, oruç kuralları, arafın doktrini, rahibe göre bekârlık, efkarisitya (ekmek ve şarap ayini) için mayasız ekmek kullanımı ve Paskalya tarihi gibi konularda da farklılıklar ortaya çıkmıştır¹²⁴. Diyofizit Hıristiyanların da, Katolik ve Ortodoks olarak ayrılmasından sonra Kamame Kilisesi, Haçlı Seferlerine kadar Ortodoks Hıristiyanların hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Haçlı seferleriyle birlikte kontrol, Katolik Hıristiyanların eline geçmiştir¹²⁵. Roma hâkimiyeti boyunca, Diyofizit Hıristiyanların kontrolünde bulunan Kamame Kilisesi, 614 tarihinde Sasanilerin Kudüs'ü almasıyla beraber, büyük bir yangın sonucunda ağır hasar almıştır.

614 yılı, hem Kudüs için hem de Kamame Kilisesi için büyük bir değişimin tarihidir. Bu tarihte Sasanilerin Kudüs'ü ilhakı, Roma Kudüs'ünün politik ve idari istikrarını çarpıcı biçimde etkilemiş, kiliselere büyük çapta zarar verip, yerel Hıristiyan

¹²¹ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m, s. 230.

¹²² A. Türkan, a.g.m., s. 34.

¹²³ M. Bayraktar, a.g.e., s. 434-435.

¹²⁴ R. Cohen, a.g.e., s. 6.

¹²⁵ S. Kılıç-İ. Satış, a.g.m, s. 230.

nüfusun kitlesel olarak yok edilmesine neden olmuştur¹²⁶. Bu dönemde, Roma İmparatorluğu içerisinde sürmekte olan iç çatışmalar, Sasani Şahı II. Hüsrev'in dikkatini Irak ve Suriye bölgelerine çekmiştir. Bu sırada, zamanında tahta çıkmasına yardım ettiği Doğu-Roma İmparatoru Maurice'nin öldürülmesi, çıkacak savaşın bahanesi olmuştur. Sasani Generali Şahrbaraz, Kudüs'ü kontrol altına aldıktan sonra Mısıra yönelmiştir. Ancak Kudüs'ün yerli halkının çıkardığı isyan sonrasında tekrar Kudüs'e dönerek, kenti yirmi günlük bir kuşatmayla geri almıştır. Bu sırada çıkan isyanları kanlı bir şekilde bastırılmış ve Zeytin Dağı ile Gethsemane'deki kiliseleri yıkmıştır¹²⁷. Zeytin Dağı eteklerinde bulunan Eleona ve Gethsemane Kiliseleri, Sasaniler tarafından ilk yıkılan ve harabeleri bu zamana kadar kalan kiliselerdir¹²⁸. Bu yıkımdan Kamame Kilisesi de etkilenmiş ve kullanılamaz hale gelmiştir.

Sasanilerin Kudüs'ü ilhakı ile ilgili arkeolojik bulgular ilhakın, şehir ve yerel nüfus üzerindeki farklı etkileri için kanıtlar sunmaktadır. Bu bulgulara göre, kısa vadede, yerel halkın toplu bir katliama maruz kaldığı açıktır. Kudüs çevresindeki yedi farklı noktada bulunan toplu mezarlıklar, ilhakın yerel Hıristiyanlar üzerindeki etkisinin yıkıcı olduğunu göstermektedir¹²⁹. Bu yıkımlardan sonra Sasaniler, Kudüs'ün kontrolünü Yahudilere bırakmıştır. Ancak kısa bir süre sonra 617 tarihinde Şahrbaraz, Yahudileri Kudüs'ten sürerek kontrolü tekrar Hıristiyanlara devretmiştir¹³⁰. Hıristiyanlar, kontrolü tekrar ele aldıklarında yakılmış ve yıkılmış bir kentle karşılaşmıştır. Kamame Kilisesi, geçirdiği yangın ve yıkımdan sonra kullanılamaz hale gelmiştir. Bu sırada patriğe vekâlet eden Rahib Vicar Modestus, kompleksi restore etmiştir. Ancak restorasyon geçiren kompleks, Konstantinus zamanındaki formundan daha küçük bir yapı haline gelmiştir. Bu süreçte de, Kamame Kilisesi'nin kontrolü Diyofizit Hıristiyanların elinde kalmaya devam etmiştir. Kudüs'te Sasani hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. 628 tarihinde Roma İmparatoru Heraklius önderliğindeki Roma ordusu, Sasanileri yenilgiye uğratarak, Kudüs'ü tekrar kontrol altına almıştır. İslam fethine kadar, Kudüs ve Kamame Kilisesi'nin kontrolü Roma İmparatorluğunda kalmıştır.

Kudüs üzerine İlk İslam fethi, 636 tarihinde İslam halifesi Ömer bin Hattab tarafından gerçekleştirilmiştir. Kenti ilk önce Amr bin el As komutasındaki İslam Ordusu

¹²⁶ Gideon Avni, "The Persian Conquest of Jerusalem (614 c.e.)—An Archaeological Assessment", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 357, February, 2010, s. 35.

¹²⁷ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 166.

¹²⁸ G. Avni, *a.g.m.*, s. 42.

¹²⁹ G. Avni, *a.g.m.*, s. 44.

¹³⁰ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 167.

kuşatmıştır. Daha sonra bu kuşatmaya, Müslümanların o dönem en gözde generali olan Halid bin Velid dâhil olmuştur. İslam ordusu Kudüs'ü kuşattığı sırada kent, hali hazırda Roma-Sasani savaşlarının etkisiyle yıpranmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu süreçte Hıristiyan gruplar arasındaki çekişmeler de gündem güne artmaya başlamıştı. Bu hususta özellikle Filistin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Monofizit Hıristiyanları ile Diyofizit olan Romalılar aralarında yaşanan sorunlar kentteki savunma gücünü düşürmeye başlamıştır¹³¹. Nitekim yaşanan bu iç çekişmelerin de etkisiyle Kudüs, 636 yılında Müslümanlar tarafından kolaylıkla fethedilmiştir. Halife Ömer, Kudüs'ü fethettikten sonra Patrik Sofraniyos'a bir ahitname vererek, Hıristiyan ahalinin can ve mal güvenliğini koruması altına almış ve kendi ibadetlerini istedikleri gibi yerine getirmelerine müsaade etmiştir¹³². Öte yandan, Halife Ömer tarafından verilen bu ahitnamenin varlığı tartışma konusudur. Zira Ermeni Patrikliği de benzer bir ahitname aldığını iddia etmektedir. Bu ahitnameler Ermeni ve Rumlar arasında yaşanan tartışmaların odak noktasında yer almaktadır. Osmanlı Devleti Kudüs'ü fethettikten sonra da bir takım eklemelerle birlikte bu ahitnameyi aynen tatbik edilmiştir.

Halife Ömer Kudüs'e girdikten sonra, kutsal alanları ziyaret ederek namaz kılmak istemiştir. Kamame Kilisesi'ni ziyareti sırasında da namaz kılmak için yer sorduğu zaman patrik, bulunduğu noktada kılabileceğini söylemiştir. Halife Ömer ise patriğin bu teklifini, kendisinden sonra Müslümanların kiliseyi mescide dönüştürebileceğinden endişe ederek reddetmiştir¹³³. Teklifi reddeden Halife Ömer, namazını kilisenin güney kısmında bulunan, giriş kapısının karşısındaki bir noktada kılmıştır. Daha sonra ise, namaz kıldığı yerde Müslümanlarca bir mescid inşa edilmiştir. Halife Ömer fetihden sonra, Ubade ibn es-Sâmit'i Kudüs kadısı ve Kamame Kilisesi'nin sorumlusu olarak tayin etmiştir. Ubade ibn es-Sâmit, ilk Müslümanlardan olan ve Uhud savaşında yaralanan kadın savaşçı Nüseybe'nin kardeşidir. Onun soyundan gelen Nuseybi ailesi, bugün de Kamame Kilisesi'nin sorumluluğunu alan iki Müslüman aileden biridir¹³⁴.

Kudüs, Halife Ömer zamanında Şam bölgesinin içerisinde yer almaktaydı. Halife Osman döneminde bu vilayete, Muaviye b. Ebû Süfyan vali olarak atanmıştır¹³⁵. Halife Osman'ın ölümünden sonra Müslümanlar arasında çıkan çatışmalar neticesinde Muaviye

¹³¹ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 178.

¹³² C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Kilise Defteri (KKD), No: 10, 20 Rebiü'l-evvel 15/2 Mayıs 636.

¹³³ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 77.

¹³⁴ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 181.

¹³⁵ Musa İsmail Basît-Hamza Zîb Mustafa, *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 65.

b. Ebû Süfyan kendi halifeliğini ilan etmiş ve hilafet merkezi olarak da Şam bölgesini belirlemiştir. Böylece Emevi Devletinin de temelleri Şam bölgesinde atılmıştır (M.S. 661). Emevi Devleti'nin merkezi Şam olmasına rağmen, halifeler genellikle Kudüs'te ikâmet etmiştir. Bu süreçte Halife Muaviye, kutsal mekânların hamisi olduğunu vurgulamak amacıyla Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmiştir¹³⁶.

Abbasiler döneminde, Kamame Kilisesi restorasyon süreci yaşamıştır. 817 yılında, Abbasi Halifesi Memûn döneminde Patrik I. Toma, kiliseyi restore ettirmiştir. Daha sonra bölgeye hâkim olan İhşidiler zamanında, 965 tarihinde, kilise yeniden zarar görmüş ve kubbesi çökmüştür. Uzun süre tamir edilemeyen kilise, nihayet 980 tarihinde Patrik II. Yusuf zamanında tamir edilmiştir¹³⁷.

Müslümanlar arasında çıkan çatışmalar neticesinde ortaya çıkan İslam mezheplerinden biri olan Şii'liğin o dönemde savunucusu konumundaki Fatımi Devleti, Halife el-Azîz-Billâh döneminde (975-996) bölgeye hâkim olmuştur¹³⁸. Fatımi halifesi el-Aziz Billah'ın 996 senesinde ölümü üzerine oğlu Hâkim, altıncı Fatımi halifesi olarak iktidarı devralmıştır¹³⁹. Halife Hâkim 1009 tarihinde, Paskalya sırasında Kamame Kilisesi'nin yakılmasını emretmiştir. Kilise, bu yıkımdan sonra yeniden inşa edilene kadar kullanılamaz hale gelmiştir. Bütün bu yıkımların üstüne, 1033 tarihinde meydana gelen bir depremle kentte pek çok bina yıkılmıştır. Yedinci Fatımî halifesi Ali Az-Zahir Billah döneminde, selefinin tam tersine Kudüs yeniden inşa ve ihya edilmeye başlanmıştır. Sekizinci halife El Müstansır Billah döneminde ise, kullanılamaz halde olan Kamame Kilisesi'nin yeniden inşası için yardım teklif eden İmparator IX. Konstantin Monomachus'un teklifi kabul edilmiş ve 1048 tarihinde kilise yeniden inşa edilmiştir¹⁴⁰.

Kamame Kilisesi'nin yeniden inşa edildiği zaman olan 1048 tarihinden kısa bir süre sonra, Hıristiyan dünyasında yeni bir mezhepsel ayrılık meydana gelmiştir. 1054 tarihinde Doğu-Roma İmparatorluğunun da mezhebi olan Diyofizit Hıristiyanlık anlayışı, Katolik ve Ortodoks olmak üzere iki gruba bölünmüştür¹⁴¹. Bu tarihten sonra Doğu-Roma, Ortodoks anlayışın savunucu haline gelmiştir. Kamame Kilisesinde ise hâkim güç

¹³⁶ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 182.

¹³⁷ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 78.

¹³⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "Fatımiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, Cilt 12, 1995, s. 230-231.

¹³⁹ Mustafa Öz, *Hâkim el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Ali el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî*, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, 1997, Cilt 15, s. 199.

¹⁴⁰ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁴¹ S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, s. 230.

Ortodoks Hıristiyanlar olmuştur. Hıristiyanlığın, derin bir mezhepsel bölünmeye gitmesi, Kamame Kilisesi üzerine bazı tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bütün Hıristiyan grupları tarafından kutsal kabul edilen Kamame Kilisesi, mezheplerin ortaya çıkmasıyla beraber, her cemaatin kontrol etmek istediği bir merkez haline gelmiştir. Aslında çok daha önce başlayan bu mezhepsel ayrılık, Kamame Kilisesi üzerine “kutsalın paylaşımı”¹⁴² sorununu meydana getirmiştir. “Kutsalın Paylaşımı” meselesi, bu çalışmanın “Kamame Kilisesinde Cemaatler Arası Çatışma” bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır

Hıristiyan dünyasında meydana gelen bu bölünme ve Kamame Kilisesi’nin ruhani hâkimiyetinin Ortodoksların, idari mülkiyetinin ise Müslümanların elinde olması, Katolik Papalığı rahatsız etmekteydi. Papa II. Urban, Katolik Papalığın görüşlerini benimsemeyen Ortodoks Hıristiyanlarını kontrol altına almak ve Avrupa’nın içinde bulunduğu krizden kurtulmasını sağlamak amacıyla 27 Kasım 1095 tarihinde Clermont Konsilinde Hıristiyanları Kudüs’ün fethedilmesi ve Kutsal Kabir’in kurtarılması için yapılacak kutsal savaşa davet etmiştir¹⁴³. 1 Ağustos 1096 tarihinde, kurulan Katolik Haçlı ittifakı Kudüs’e doğru hareket etmiştir. Yaklaşık 3 yıl sonra, 15 Temmuz 1099 tarihinde Haçlılar, Kudüs’ü Fatımilerin elinden almıştır. Kudüs’ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, Latinler dışındaki bütün Hıristiyan gruplar aforoz edilerek Kamame Kilisesi’ne girmeleri ve ibadet etmeleri yasaklanmıştır¹⁴⁴. Kamame Kilisesi’nin idaresi, artık Katolik Hıristiyanların eline geçmişti. Bu sırada, Haçlıların hâkim olduğu Kudüs’ün kralı Godfrey de Bouillon, “Kutsal Kabirin Koruyucusu” unvanını almıştır. Haçlılarla birlikte bölgenin adı Kudüs Latin Krallığı olarak değiştirilmiştir¹⁴⁵. Bu değişimden Kamame kilisesi de etkilenmiştir. Haçlılar, Golgotha Kayasını çevrelemiş ve Kutsal Kabir’in etrafında bulunan mabetlerin hepsini bu kilise içerisinde birleştirmiştir. Bu birleşim Kamame Kilisesi’ni, içerisinde çeşitli mabetler bulunan bir kiliseler grubu haline getirmiştir. Haçlılar, yeniden inşa süreçlerinden sonra Ortodokslara ait mimari anlayışıyla yapılmış olan İsa Peygamberin kabrinin görüntüsünü, Batı merkezli bir mimari yapıya dönüştürmüştür. Bu mimari üslup, günümüzde de aynı şeklini

¹⁴² Kutsalın Paylaşımı kavramını Glenn Bowman, “karşılıklı olarak saygı duyulan sitelerin içinde veya etrafında farklı veya aynı dini toplulukların üyelerinin yan yana getirilmesiyle ortaya çıkabilen anlaşmazlık ve antipati” olarak açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Glenn Bowman, “*In Dubious Battle on the Plains of Heav'n*”: *The Politics of Possession in Jerusalem's Holy Sepulchre*”, *History and Anthropology Dergisi*, Vol. 22, No. 3, 2011, s. 372.

¹⁴³ S. S. Montefiore, a.g.e., s. 212; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 35, 1994, İstanbul, s.65.

¹⁴⁴ E. Demirkol, a.g.e., s. 78.

¹⁴⁵ Erol Çalı, *Hüznün Başkenti Kudüs*, Destek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 163.

korumaktadır¹⁴⁶. Ardından 1149 tarihinde, Kilisenin doğusunda Romanesk mimari anlayışını yansıtan Nısfı'd-Dünya (Dünyanın Yarıısı) Kilisesi'ni inşa etmişlerdir¹⁴⁷. Bu kilise, haçın bulunduğu Rotunda'ya bakan Golgotha Kayası'nın etrafına inşa edilmiştir¹⁴⁸. Bu süreçte, Ortodoks papaz sınıfı, yeni Kudüs Latin Krallığı'nın desteğiyle Katolik papaz sınıfı ile değiştirilmiştir¹⁴⁹. Bu değişim sürecinde kilise, elli yıl kadar ibadete kapalı kalmıştır¹⁵⁰.

Kudüs, Haçlı kontrolü altında bu değişim süreçlerinden geçerken, Musul'da kurulan Zengi Devletinin hükümdarlarından Nureddin Mahmud Zengi'nin komutanlarından Şirkuh'un yeğeni olan Yusuf bin Eyyûb, 1171 yılında Mısırda Fatimî Devletine son vererek, Eyyûbi Devletinin temellerini atmıştır. Zengi Devleti'nin komutanı ve veziri olan Şirkuh'un yeğeni olan Selahaddin Eyyûbi kısa sürede Zengi Devleti'ne vezir olarak atanmıştır. Büyük bir çelişkiyle Selahaddin, yıkmak için gönderildiği devletin veziri olmuştur. Ancak kısa süre içerisinde, gücü eline alıp veziri olduğu Fatimilere son vererek kendi devletinin temellerini atmıştır¹⁵¹. Bu sırada Kudüs, Haçlı idaresi altındaydı. 1176'da rüşünü ispatlayan IV. Baudouin, Kudüs'ün Haçlı kontrolündeki yeni kralı olmuştur. Kral naibi olan Trablus'lu III. Raymond'un ise naipliği sona ermiştir. Cüzzam hastalığıyla biline Kral IV. Baudouin, 1176'da Selahaddin'i Mont Gisard'da yenilgiye uğratmıştır¹⁵². Bu yenilgiden sonra Selahaddin, bölgedeki diğer Müslüman toplulukları kendi bayrağı altında toplamaya başlamıştır. Kudüs ve çevresini hâkimiyeti altında tutan IV. Baudouin, henüz yirmi üç yaşındayken, 1185 yılında ölmüş ve Kamame Kilisesinde Latin Kralları Şapelinde babasının yanına gömülmüştür¹⁵³. Kral olarak ise yeğeni, V. Baudouin seçilip naipliğine Trablusşamlı III. Raymond getirilmiştir. Kısa süre sonra V. Baudouin de ölünce, IV. Baudouin'in kız kardeşiyle evliliğinden dolayı hak sahibi olan Lusignanlı Guy tahta çıkmıştır. Bu sırada, Oultrejordain Dükü olan ve Mont Gisard'da Haçlı ordusunu komuta ederek Selahaddin'i yenen Renaud de Chatillon, Kahire'den Şam'a giden bir kervana saldırmış ve bu saldırının tazmin edilmesini isteyen Selahaddin'i de reddetmiştir. Bu gelişmeleri takiben 4 Temmuz

¹⁴⁶ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁴⁷ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹⁴⁸ http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;pa;Mon01;20;en. (Erişim Tarihi: Ocak 2019)

¹⁴⁹ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁵⁰ E. Çalı, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁵¹ Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyûbi*, Alfa Yayınları, (çev. Pınar Arpaçay), İstanbul, 2015, s. 103-126.

¹⁵² A. R. Azzam, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁵³ A. R. Azzam, *a.g.e.*, s. 209.

1187'de, Taberiye gölünün batı yakasındaki Hittin tepesi civarında, Haçlı ordusu ile Eyyubi ordusu karşı karşıya gelmiştir. Selahaddin Eyyûbî'nin zaferiyle sonuçlanan bu savaştan sonra doksan yıldır varlığını sürdüren Kudüs Krallığı yıkılmıştır. Kudüs'ün Müslümanlar tarafından alınmasıyla birlikte, Latin Patrikliği Kudüs'ten ayrılmış ve varlığını Akka kentinde sürdürmeye devam etmiştir. 1291 tarihinde, Haçlıların Akka'yı kaybetmeleri ile beraber Kudüs Latin Patrikliği de tümüyle ortadan kalkmıştır¹⁵⁴.

Selahaddin Eyyûbi Kudüs'e girdikten sonra bazı Müslümanlar, Hıristiyanların Kudüs'e gelişini durdurmak için Kamame Kilisesinin yıkılmasını istemişlerdir. Selahaddin, bu isteği geri çevirerek kiliseye zarar verilmesini yasaklamıştır¹⁵⁵. Kiliseye dokunmayan Selahaddin Eyyûbî, Kamame Kilisesi'nin anahtarını iki Müslüman aileye tevdi etmiştir¹⁵⁶. Bu ailelerden birisi, Halife Ömer tarafından Kamame Kilisesi'nin koruyucusu olarak atanan Ubade ibn es-Sâmit'in soyundan gelen Nuseybi ailesidir. Diğeri ise, Joudeh (Cudeh) ailesidir. Bu iki aile, günümüzde de kilisenin anahtarının koruyucusu konumundadır ve belirlenmiş bir düzen içerisinde kiliseyi her sabah açıp akşamları kapatmaktadır. Cudeh ailesinden Edip Cudeh 18 Kasım 2014 tarihinde bir gazeteye verdiği röportajda, her sabah 4.30'da evinden çıkıp kiliseye gelerek anahtarı Nuseybi ailesinden Vecih Nuseybi'ye teslim ettiğini, Nuseybi'nin de kilisenin kapısını açarak anahtarı kendisine iade ettiğini anlatmıştır. Her akşam 7.30'da ise, bu işlemin tam tersinin yapıldığını belirtmiştir¹⁵⁷.

Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'e hâkim olmasıyla beraber, Rum Ortodoks hiyerarşisi Kamame Kilisesi'nde tekrar kurulmuştur. Ortodokslar, bu dönemde kilisenin egemen gücü olsalar da, önce Eyyûbi sonra da Memluklerin dayattıkları vesayet, Ortodoksların rahat hareket etmesini engellemiştir¹⁵⁸.

Selahaddin Eyyûbi'nin büyük yeğeni Salih Eyyûb'ün köle pazarından aldığı pek çok Türk köleden biri olan ez-Zahir Baybars, kısa sürede zekâsı ve becerisiyle önce azat edilmiş sonra da askeri hiyerarşide yükselmeye başlamıştır. Salih Eyyûb'ün oğlu Turanşah döneminde Baybars'ın başını çektiği bir grup 1250 tarihinde bir suikast tertip edip Sultan el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ı öldürmüşlerdir. Böylece 81 yıl süren

¹⁵⁴ A. Türkan, a.g.m., s. 30.

¹⁵⁵ A. R. Azzam, a.g.e., s. 249.

¹⁵⁶ C. Nicault, a.g.e., s. 70-71.

¹⁵⁷ <https://www.dunyabulteni.net/hristiyanliktaki-en-kutsal-yeri-kim-muhafaza-ediyor-iki-musulman-makale,19966.html>. (Erişim tarihi: Aralık 2018)

¹⁵⁸ C. Nicault, a.g.e., s. 165.

Eyyûbi hâkimiyeti sona ermiş, yerini Memluk Sultanlığına bırakmıştır¹⁵⁹. Memluk idaresi sırasında Kamame Kilisesi'nin kontrolü, kısa bir süre için de olsa Gürcülerin eline geçmiştir. Sultan Nasır Muhammed bin Kalavun (1293-1341) döneminde, asker olarak yetiştirilmeye başlanan Gürcü ve Çerkez köleler, Sultanın güvenini kazanmaya başlamışlardır. Bu sebeple Sultan, kilisenin sorumluluğunu Gürcülere bırakmıştır¹⁶⁰. Bu sıralarda Kudüs'te ağırlıklı olarak Katolikler, Ermeniler ve Gürcüler bulunmakta ve Ermeni mahalleleri Aziz James civarında genişlemekteydi. Ermeniler bu süreçte, Kamame Kilisesi'nin sorumluluğunu, Gürcülerin elinden kısa süreliğine almıştır. Bu karşılıklı hegemonya ile Kamame Kilisesi otuz yıl içinde beş kez el değiştirmiştir¹⁶¹. Haçlı idaresinde kiliseyi kontrol eden Latin Katolikler, Haçlıların gitmesiyle bu kontrolü kaybetmiştir. Ancak söz konusu kilise üzerinde hak iddia etmeye devam etmişlerdir. 1333 tarihinde Napoli Kralı Anjulu Robert ve Aragonlu Sanşe'nin, Sultan Nasır ile anlaşmasıyla Haçlı Seferi başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine Sultan Nasır, Anjulu Robert'e Kamame Kilisesi'nin bazı bölümlerini tamir etmesi ve Zeytin Dağı'ndaki Cenacle'da bir Fransisken manastırı inşa etmesi için izin vermiştir¹⁶². Böylece Fransisken tarikatı¹⁶³ mensupları, bölgede gücünü kaybeden Katolik kilisesi adına, İsa Peygamber ve havarilerinin son kez toplandıkları yemek odasının tasarruf hakkını, İsa Peygamberin kabri (Kutsal Kabir), Beytüllahim mağarası ve Meryem Ana'nın mezarında âyin yapma hakkını elde etmiştir. Akdeniz Avrupa'sıyla Memluk Sultanlarının iyi ticâri ilişkileri sayesinde Katolik inancı, Rumlar ve Ermenilerin aleyhine olacak şekilde, mabet ve tapınaklarda baskın bir yer edinmeye başlamıştır¹⁶⁴.

Görüldüğü üzere, Kamame Kilisesi İmparator Konstantinus devrinde 325-336 tarihleri arasında ilk inşa edildiği dönemden itibaren bütün Hıristiyanlık âlemi için en kutsal mimari yapı olmuştur. Bunun yanı sıra Kamame Kilisesi'nin Hıristiyanlık âlemi içerisinde sembolik bir önemi bulunmaktadır. Bu sebeple farklı coğrafyalarda mimari

¹⁵⁹ Bahriye Üçök, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 87-95.

¹⁶⁰ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁶¹ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁶² S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁶³ Fransisken Tarikatı; Assisili Aziz Francis tarafından kurulmuş Katolik Kilisesi'ne bağlı bir Hıristiyan tarikatıdır. 1221 yılında Assisi' de yapılan toplantı ile tarikatın tüzüğü düzenlenip yazıya dökülmüştür. Bu dokümanla Papa III. Honorius'a müracaat eden Francis, tarikatı için Papa'nın yazılı onayını almıştır. Ölümünden iki sene sonra, 1228 yılında IX. Gregory, Francis'i aziz ilan etmiştir. Kilise, Francis'in ölümünü 4 Ocak'ta, Stigmata yortusunu ise 17 Eylül' de kutlamaktadır. Tarikat hakkında Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Tarakçı, *"Fransisken ve Dominiken Tarikatları"*, Felsefe Ansiklopedisi, Cilt 6, Ebabel Yayıncılık, 2009, s. 829-830.

¹⁶⁴ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 170.

replikaları inşa edilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı öncesi dönemde bölgeye hâkim olan devletler, özellikle Haçlı ve Bizans döneminde Kamame Kilisesi üzerine karar alırken, bu kilisenin var olan dini misyon özelliğini kendi politikaları içerisinde eriterek mensubu oldukları mezheplerin lehine olacak şekilde hareket etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SİYASİ İKTİDARI VE KAMAME KİLİSESİ

2.1. Kamame Kilisesi'nde Osmanlı İdari Politikaları

Kudüs'ün ve diğer kutsal toprakların kontrolünü elinde bulunduran Memluk Devleti ile Osmanlı Devleti arasında, 24 Ağustos 1516 tarihinde yapılan Mercidabık Savaşı sonucunda, Osmanlı Devleti Kudüs'ün de içerisinde bulunduğu geniş bir coğrafyayı hâkimiyeti altına almıştır¹⁶⁵. İdari olarak Şam sancağına bağlanan Kudüs'ün yönetimine Memluk döneminde bu bölgeyi idare eden Canberdi Gazali getirilmiştir¹⁶⁶.

1516 tarihinde Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonra Yavuz Sultan Selim, Kudüs ve civarındaki kutsal mekânları ziyaret etmiş, böylece Kutsal Yerlerin koruyucusu olacağını ilan etmiştir¹⁶⁷. Osmanlı Sultanının, Kudüs'e yaptığı bu ziyaretinde kendisini karşılayan Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia'ya ahitname niteliğinde birer ferman vermiştir. Bu fermanlarla Kudüs'teki Hıristiyan halkına ibadetlerini özgürce yerine getirme hakkı tanımış, aynı zamanda can ve mal güvenliklerini de teyit etmiştir¹⁶⁸. Söz konusu fermanda, Rumlar ve Ermenilerin tasarrufunda olan kutsal alanlar tek tek işaret edilmiş, diğer Hıristiyan cemaatlerin haklarına müdahale edilmemesi hükme bağlanmıştır¹⁶⁹. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Hıristiyan cemaatlerine verdiği bu fermanda, "*Kadimden beri vâkî olan kilise ve manastırlar ve ziyaretleri içeri ve taşrada kadimden ne minvâl üzere zabt u tasarruf edegelmişler ise ol minval üzere... Hazret-i Ömer radiya'llâhu 'anh hazretlerinden olan 'ahitname'i hümayûn ve selâtin-i mâziyyeden olan evâmir-i şerifeleri mucibince...*"¹⁷⁰ ifadeleriyle kanûn-i kadim anlayışına işaret edilmiştir. Kendisinden sonra gelen padişahlar tarafından da, bu anlayış ile Kudüs Hıristiyanlarına ferman vermek bir gelenek halini almıştır. Yavuz Sultan Selim'in fermanıyla Kudüs'teki Kutsal Yerler üzerinde sağlanan Ortodoks üstünlüğü kısa süreli gerilemelerle de olsa, Osmanlı dönemi boyunca

¹⁶⁵ Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 241-244.

¹⁶⁶ Abdalqader Steih, *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul, 2017, s. 120.

¹⁶⁷ F. M. Emecen, *a.g.e.*, s. 245.

¹⁶⁸ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümayûn Kalemi, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 923/M. 1516-1517. Defterin tam metni için bkz., İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 35-36.

¹⁶⁹ S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, 231.

¹⁷⁰ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümayûn Kalemi, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 923/M. 1516-1517. Defterin tam metni için bkz., İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 35-36.

devam etmiştir¹⁷¹. Fermanın verildiği Kudüs Rum Patrikliği, Osmanlı Devleti içindeki ve dışındaki tüm Ortodoks dünyası için hali hazırda devam eden önemli statüsü nedeniyle, diğer Patrikliklerden tamamen farklı bir konumdadır. Kudüs Rum Patrikliğinin Osmanlı merkez idaresindeki rolünün belirlenmesinde en önemli etkenlerden biri, bu kutsal topraklar ve Kamame Kilisesi'ndeki diğer Hıristiyan mülkiyetleri üzerinde var olan gözetimi olmuştur¹⁷².

Belirtmek gerekir ki Kudüs Hıristiyanları hakkında ferman veren ilk Osmanlı padişahı, Yavuz Sultan Selim değildir. Kudüs henüz fethedilmeden önce, Yavuz Sultan Selim'in dedesi Fatih Sultan Mehmed tarafından 1458 tarihinde, kendisini ziyaret eden Kudüs Rum Patriği Athanasios'a verilen ferman, ilk olma özelliği taşımaktadır¹⁷³. Fatih'in bu fermanıyla, Kamame Kilisesi, Mar Yakub Manastırı ve Beytüllahim'deki Doğu Kilisesi'nde ibadet eden Rum Ortodoksların, Halife Ömer döneminden gelen hakları Osmanlı devletinin güvencesi altına alınmış, vergi ve haraçtan muaf tutulmuşlardır¹⁷⁴. Kudüs'ün henüz Osmanlı hâkimiyetinde olmadığı ve Kudüs Rum Patriğinin de Memluk Sultanına tabi olduğu bu dönemde, yapılmış olan ziyaret ve alınan ferman, her iki taraf için de siyasi ve oldukça stratejik bir hamledir. Fatih Sultan Mehmed'in bu ferman ile Kudüs'teki Rum-Ortodoksları himayesine almasının sebebi, İstanbul'un fethi sonrasında bütün Ortodoks Hıristiyanların hâmesi olma iddiasıdır. Keza, Fatih Sultan Mehmed, fetihten hemen sonra George Scholarios'u (Genadios) Ortodoks Patriği olarak atamış ve Ortodoksları, Katolikler karşısında daima destekleyip güçlendirmek istemiştir. Athanasios için ise, Fatih Sultan Mehmed'in Filistin'deki Kutsal Yerlerin kontrolü üzerinde Rum Ortodoks cemaatine üstünlük tanınması ve Katolik Kilisesine karşı Ortodoksların güçlenmesi önemliydi¹⁷⁵.

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü fethettiği sırada Kamame Kilisesi'nde Rum-Ortodokslar ve Katoliklerden oluşan iki büyük hâkim güç bulunmaktaydı. Haçlı hâkimiyetinin sona ermesiyle beraber Katolikler ciddi bir nüfus ve güç kaybına uğramıştı. 1333 tarihinde Memluk Sultanı Nasır ile Napoli Kralı Anjulu Robert ve Aragonlu

¹⁷¹ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁷² Hasan Çolak, *Relations Between The Ottoman Central Administration And The Greek Orthodox Patriarchates Of Antioch, Jerusalem And Alexandria: 16th-18th Centuries*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Birmingham, Institute of Archaeology and Antiquity, Birmingham, 2012, s. 104.

¹⁷³ Ralph S. Hattox, "Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Memluk Authority", *Studia Islamica*, No. 90, 2000, s. 107.

¹⁷⁴ İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 34-35.

¹⁷⁵ R. S. Hattox, *a.g.m.*, s. 108-109.

Sanşe'nin arasında bir anlaşma yapılmış, bu anlaşmayla Sultan Nasır, Anjulu Robert'e Kamame Kilisesi'nin bazı bölümlerini tamir etmesi ve Zeytin Dağı'nda bir Frensicken manastırı inşa etmesi için izin vermiştir¹⁷⁶. İnşa edilen bu manastırın cemaati olan Frensickenler, Katoliklerin temsilcisi olarak Kamame Kilisesi'nde ibadet etmeye başlamıştır. 16. yüzyılın ortalarında bu Manastır, Kamame Kilisesi'nin bulunduğu bölgeye taşınmıştır¹⁷⁷. Fakat Katolik Frensickenlerin Kamame'ye yakın bir bölgeye taşınmaları ve yavaş yavaş güç kazanmaları Ortodoksları rahatsız etmiştir. Zira bu iki grup arasında kutsal mekânların hamiliği konusunda ciddi bir rekabet vardır. Diğer taraftan, Memlukler devrinde yavaş yavaş güç kazanan Ermeniler, kısa süreliğine de olsa Kamame Kilisesi'nin sorumluluğunu almışlar, ancak 17. yüzyıla kadar Katolik ve Ortodokslar arasında geçen rekabette yer edinememişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman da babası gibi Kudüs Rum Patrikliğine bir ferman vermiştir. Kudüs Rum Patriği Barmanos'a verilen bu ferman ile Halife Ömer ve sonraki İslam Sultanlarının Rumlara verdiği haklar Osmanlı sultanı tarafından güvence altına alınmıştır¹⁷⁸. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'yla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Fransızların hamiliğini üstlendikleri Katolik Frensickenler mabetlerini Kamame Kilisesi'nin bulunduğu bölgeye taşımışlar ve bundan sonraki dönemde Kudüs'te güç kazanmaya başlamıştır. Frensicken tarikatı aracılığıyla Kudüs'teki siyasi nüfuzunu artırmak isteyen Fransa'nın Kamame Kilisesi'nde etkin rol oynamasını sağlayan en önemli etken, Osmanlı Devleti ile belirli aralıklarla imzaladığı Kapitülasyon anlaşmalarıdır. İlk olarak, Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziri İbrahim Paşa döneminde, Fransız elçisi De La Forest ile Fransızlara kapitülasyon vermeyi amaçlayan görüşmeler yapılmıştır. Ancak 1536 tarihinde görüşmeler devam ederken, İbrahim Paşa'nın ani bir kararla idamıyla beraber kapitülasyon anlaşması yürürlüğe girememiştir¹⁷⁹. Fransızlara ilk olarak 1569 tarihinde kapitülasyonlar verilmeye başlanmıştır¹⁸⁰. Kanuni Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyonlar ise Memluklerin Venediklere verdiği imtiyazların devamı

¹⁷⁶ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁷⁷ Dror Ze'evi, *Kudüs; 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26.

¹⁷⁸ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 8, H. 10 Rebiü'l-evvel 933/M. 15 Aralık 1526, Belgenin tam metni için bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Filistin*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Daire Başkanlığı, İstanbul, 2009, s. 445-448, İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 36-38.

¹⁷⁹ Erhan Afyoncu-A. Önal-U. Demir, *Fransa'ya Osmanlı Tokadı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20.

¹⁸⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 143.

niteliğindedir. Bu imtiyazlar Yavuz Sultan Selim devrinde yenilenmiş, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da geçerliliğini korumuştur¹⁸¹. Bu sebeple 1536 kapitülasyonları muğlaklığı sebebiyle tarihçiler arasında sıkça tartışılan bir konudur¹⁸².

Fransa'ya verilen ilk gerçek kapitülasyon 18 Ekim 1569 tarihli'dir. Bu imtiyaz anlaşması, 1536 tarihli kapitülasyonun genişletilmiş ve birkaç madde ilave edilmiş halidir¹⁸³. Sultan II. Selim devrinde verilen bu kapitülasyonun ardından III. Murad'ın sultanlığı döneminde, 1581 tarihli bir kapitülasyon anlaşması daha imzalanmıştır. Bu kapitülasyonlar, yine bir önceki imtiyazların birkaç madde ile genişlemesinden ibarettir. Söz konusu kapitülasyonlar 1604 tarihinde I. Ahmed döneminde yinelenmiştir¹⁸⁴. Bu anlaşmanın 4. ve 5. maddeleri ile Fransa vatandaşlarına Kudüs'ü ziyaret etme serbestiyeti tanınmış ve güvenlikleri garanti altına alınmıştır. Söz konusu maddelerde yer alan hükümler sebebiyle Fransa, Kutsal Yerlerdeki Hıristiyanların himayesini üstlendiğini iddia etmiştir¹⁸⁵.

1604 tarihli kapitülasyon anlaşmalarının ardından uzun süre bir imtiyaz anlaşması imzalanmamıştır. Bu süreçte, Katolik ve Ortodokslar arasında var olan Kutsal Yerler problemi giderek daha ciddileşmiştir. 1670 tarihinde, bu sorunu Katoliklerin lehine çözmek amacıyla İstanbul'a gelen bir Fransız büyükelçisinin girişimleriyle, 1673 yılında yeni bir kapitülasyon anlaşması daha imzalanmıştır¹⁸⁶. Söz konusu anlaşmaya göre, Fransa vatandaşı olan din adamlarına eskiden beri kendilerine ait olan yerlerde özgürce ibadet etme hakkı tanınmış, aynı zamanda vergiden muaf tutulmuştur¹⁸⁷. Böylece 1673

¹⁸¹ Halil İnalçık, "İmtiyazat, Osmanlı Dönemi. Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2000, c. 22, s. 248.

¹⁸² 1536 Kapitülasyonları ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Sevil Gözübüyük, *Osmanlı - Fransa İlişkileri ve Kapitülasyonlar (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2017, s. 65-66.

¹⁸³ S. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸⁴ 1604 tarihli Kapitülasyonun 4. maddesinde; "*Fransa Kralı'na ve kendisinin dostu veya müttetikleri olan sair Hıristiyan memleketlerine tabi halkın Kudüs'teki makâmât-ı mübâreke'yi ziyâret etmek hususunda serbest bırakılması ...*" ve 5. maddesinde "*Fransa Kralı ile aramızda câri olan muhabbete hürmeten Kudüs'te oturup Kamame Kilisesi'nde icrâ-yı âyin eden rahibler orada emniyet ve huzur içinde ikamet ve istedikleri yere gidebileceklerdir ...*" ifadeleri yer almaktadır. Kapitülasyonun tam metni için bkz. Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 68-69.

¹⁸⁵ S. Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁸⁶ 1673 tarihli Kapitülasyon metninde Kamame Kilisesi ile alakalı "*... Kamame Kilisesi'nde eskiden beri olageldiği üzere oturmakta olan Frenk rahiplerin hala oturup ellerinde olan ziyâretgâhlarına öteden beri olduğu gibi kimse el atmıya. Vergi isteğiyle rahatsız edilmeyeler. Da'vaları zuhûr eyledikte mahallinde halledilmezse İstanbul'a havâle oluna ...*" ifadeleri yer almaktadır. Bu Kapitülasyon metni ile alakalı bkz. N. Kurdakul, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁸⁷ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 34.

kapitülasyonlarıyla Kutsal Yerlerde görev yapan papazların dokunulmazlığı devam etmiş, Müslümanlar tarafından yakılan kiliselerini yeniden inşa etme hakkı tanınmıştır¹⁸⁸. 1690 tarihinde yayınlanan bir fermanla da Kamame Kilisesi'nin küçük ve büyük kubbeleri ile kilisenin içerisinde bulunan Golgotha yolunun yarısı Katoliklere tahsis edilmiş, dini ibadetlerini yerine getirme konusunda öncelik tanınmıştır¹⁸⁹. Fransızlara verilen imtiyazların yanı sıra, 1699 senesinde imzalanan Karlofça Anlaşması ile Avusturya Devleti'ne de Katolikleri temsil etme hakkı tanınmıştır¹⁹⁰.

Fransa ve Osmanlı devleti arasında 1740 tarihinde Sultan I. Mahmud devrinde, yeni bir kapitülasyon anlaşması imzalanmıştır. 84 maddelik bu anlaşmada, Fransa vatandaşlarının Osmanlı topraklarında özgürce dolaşabilmesi ve papazlara vergi muafiyeti gibi hükümler, önceki kapitülasyonlarda olduğu gibi yinelenmiştir¹⁹¹. 1740 anlaşmasınının 81. maddesinde, "*Fransız rahiplerin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği*" belirtilmiştir¹⁹². Söz konusu kapitülasyonlarla beraber, Kudüs'te bulunan Kutsal Yerlerde, özellikle Kamame Kilisesi'nde, Ortodoksların elinde olan üstünlük yavaş yavaş Katoliklerin eline geçmiştir. Fakat bu üstünlük çok uzun süreli olmayacaktır. Zira 1757 tarihinde çıkan bir fermanla Rumlara, kendilerine verilen eski ferman ve ahitnameler gereğince Kutsal Yerlerde ibadet etme önceliği ve üstünlüğü tekrar onaylanmış, aynı zamanda Latinlerin bu ibadet ve ayinlere karışmasının yasaklandığı da belirtilmiştir¹⁹³. Bu sayede, Kutsal Yerlerdeki üstünlük tekrar Ortodoksların eline geçmiştir.

Yavuz Sultan Selim döneminden sonra, neredeyse her sultan zamanında, pek çok kez Kudüs üzerine fermanlar çıkartılmıştır. Bu fermanlar, daha önce olduğu gibi Rum-Ortodoks Patriklerinin istekleri üzerine verilmiş, böylece, her çıkan fermanında "*kadimden beri vâki olagelen*" ibaresi yer almıştır. Osmanlı Devleti, Hıristiyanlar üzerindeki politikasını Ortodoksları, Katoliklere karşı güçlendirmek maksadına yönelik olarak belirlediği için, özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar çıkarılan fermanlarda Kudüs Kamame Kilisesi'ndeki ayin ve ibadet etme önceliği Ortodoksların olmuştur. Bu süreçte Avrupa devletleriyle imzalanan kapitülasyon anlaşmaları neticesinde Katolikler belirli

¹⁸⁸ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 132-133.

¹⁸⁹ A. Steih, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁹⁰ A. Steih, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁹¹ Ahmet Reşit Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943, s. 71.

¹⁹² G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁹³ C.O.A., Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Kalemi, (Kamame) Kilise Defteri, No. 8, s. 33-35.

imtiyazlar elde ederek hâkim güç konumuna yükseldiler de bu durum uzun süreli olmamıştır. Aynı bağlamda, 1637 tarihli Sultan IV. Murat ve 1644 tarihli Sultan İbrahim devrinde çıkarılan fermanlarla, Frenklerin ve diğer cemaat mensuplarının Kamame Kilisesi'nde ayin yapmak için Rum Patriklerinin izin ve rızasını almaları gerektiği ifade edilmiştir¹⁹⁴. Üstelik bu fermanlar, 1604 tarihli kapitülasyonların geçerliliğini devam ettirdiği süreçte verilmiştir. Bu fermanların verilmesinde, devletin paşalarıyla ilişkilerini güçlendiren patrikler ve gayrimüslim devlet adamları da etkili olmuştur. Divân-ı Hümayûn'da tercümanlık yapan Panagiotakis Nikousios, Fazıl Ahmed Paşa'nın vezirliği devrinde (1661-1676), Girit'in alınmasıyla beraber bölgedeki Ortodoks Kilisesi'nin yeniden örgütlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Panagiotakis Nikousios, Fazıl Ahmed Paşa'yla ilişkilerinden doğan nüfuzu ve zekâsı sayesinde, Kudüs'teki Kutsal Yerlerin hâkimiyetinin Latinlerden Rum-Ortodokslara geçmesini sağlamıştır¹⁹⁵. Ancak yukarıda belirtilmiş olduğu gibi 1757 fermanına kadar Kutsal Yerlerdeki üstünlük Katoliklerin elinde kalmaya devam etmiştir.

19. yüzyıldan itibaren Rum-Ortodoks ve Latin-Katolikler arasında geçen üstünlük mücadelesi, Katolikler lehine kalıcı olarak değişmeye başlamıştır. Zira bu dönemde, Rum isyanlarının etkisiyle Ortodoksların devlet nazarındaki itibarı azalmıştır. Aynı zamanda Kudüs Latin Krallığından bu yana kapalı olan Kudüs Latin Patrikhanesi 1847 tarihinde tekrar açılmıştır. Bu karara, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları himaye hakkını elde ettiğini iddia eden Rusya güçlü bir şekilde muhalefet etmiştir¹⁹⁶. Rusya'nın, Kamame Kilisesi'nde Ortodoksları himaye hakkı iddiası, Osmanlı Devleti nezdinde hiçbir zaman kabul görmemiştir¹⁹⁷. Üstelik 1856 tarihli, Kırım Savaşı'na son veren Paris Anlaşmasından itibaren, Rusya'nın Ortodoksları himaye iddiaları uluslararası düzeyde de reddedilmiştir¹⁹⁸. 1850 tarihinde İstanbul'da bulunan Fransız temsilci General Aupick, Osmanlı Devleti'nden, 1757 tarihinden önce Kamame Kilisesi'nde sahip oldukları, Rotunda, Aedicule, Hacer-i Mugtesel (Kutsal Yağ taşı), Sitt-i Meryem Kemerleri ve Beytullahim Kilisesi'nin kendilerine iadesini talep etmiştir. Bu talebe Rusya'nın çok sert bir şekilde karşı çıkması, Kırım Savaşı'nın

¹⁹⁴ İ. Satış-M. Ceylan, a.g.m., s. 43-45.

¹⁹⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar-III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 108-109.

¹⁹⁶ L.G.A. Cust, *The Status Quo in The Holy Places*, Formerly District Officer, Jerusalem, 1929, s. 9.

¹⁹⁷ T. Biren, a.g.e., s. 129.

¹⁹⁸ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 68.

nedenlerinden birisi olmuştur¹⁹⁹. 1852 tarihli bir belgede ise Fransa'nın, Kamame Kilisesi ile beraber diğer Kutsal Yerlerde görev yapan Frensisken rahipleri ve Latin nüfuzunu güçlendirmek amacıyla talepte bulunduğu belirtilmektedir²⁰⁰. Ancak kilise üzerindeki bütün bu çatışmalar üzerinde son karar mercii elbette Osmanlı sultanları olmuştur.

Osmanlı sultanlarının, Kamame Kilisesi'ndeki cemaatler arasında çıkan çatışmaları çözümüyle yöntemi tarihçiler arasında tartışma konusudur. Örneğin Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948* isimli kitabında, 1852 tarihli fermandaki kilise ile ilgili kararların "*Sultan 'in o anki ruh haline bağlı olarak bir dizi birbiriyle çelişen ve keyfi kararların alındığı bir süreçten*" geçtiğini belirtmiştir²⁰¹. Bu yargının son derece tarafgir olduğu ve sağlam bir kaynak araştırmasına dayanmadığı açıktır. Osmanlı Devleti'nin 1852 tarihli fermana ortaya koyduğu statüko düzeninin bugün dahi varlığını devam ettirdiğini geçen uzun süreye rağmen değiştirilemediğini de belirtmek gerekir.

Kamame Kilisesinde cemaatler arası çatışmaların neticesinde ortaya çıkan bu bir dizi problem, Osmanlı sultanları tarafından pek çok yöntemle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlı devletinin pragmatik yönetim anlayışına uygun olarak, Katoliklere karşı Ortodoksları güçlendirme anlayışı da sorunlar karşısındaki çözüm politikaları arasındadır. Aynı zamanda, mezhepler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda ibadet yerlerinin eşit olarak kullanılması için fermanlar çıkarılmış, kilisenin kullanımında her cemaatin hakkı gözetilmeye çalışılmıştır. Örneğin; 1852 tarihli bir belgede, Ortodoks ve Katolikler arasında bazı Kutsal Yerlerin paylaşımı hakkında "*... ibâdet husûsî yalnız bir mezhebe münhasır olmadığı cihetle...*" ifadesi kullanılarak, Katoliklerin bu Kutsal Yerlerde ibadet etmelerinin, Rum mezhebinin var olan haklarına zarar vermeyeceğine dair Rusya Sefaretine teminat verilmiştir²⁰². Osmanlı Devleti, cemaatler arasında ayırım yapmaktan kaçınarak Hıristiyanlar için kutsal kabul edilen yerlerin statüsünün korunmasına ve güçlendirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu şekilde, Osmanlı idaresi altında Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerinin, Kutsal Yerler üzerinde hak kazanmayı ve sürdürmeyi umabileceği bir ortam oluşmuştur. Öte yandan, Osmanlı Devletinin aksine, Bizans ve Haçlı devletleri bazı Hıristiyan cemaatlerini kutsal

¹⁹⁹ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰⁰ C.O.A., *İrâde Hâriciye*, 327-21172, H. 9 Cemâziye'l-evvel 1268/M. 1 Mart 1852.

²⁰¹ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 163.

²⁰² C.O.A., *İrâde Hâriciye*, 327-21169, H. 11 Rebiü'l-âhir 1268/M. 3 Şubat 1852.

alanlardaki haklarından, etnik köken veya kiliseye bağlılık gibi nedenlerle yoksun bırakmıştır²⁰³.

Osmanlı Devleti, söz konusu problemler karşısında, öncelikli olarak sorunun kaynağını ortaya koymak adına Kudüs kadısına veya bölgenin idarecilerine konuyu araştırmaları için emir göndermiştir. Yaşanan ihtilaflar konusunda ulemanın üst düzey yetkilileri 19. yüzyıla kadar daima bilirkişi konumunda olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren ulemanın yerini, konu hakkında bilgi sahibi kişilerden oluşan komisyonlar ve Meclis-i Vâlâ gibi istişare organları almıştır. Yapılan bir dizi yazışma neticesinde ortaya konan sorunlar, yukarıda belirtildiği gibi devletin bazı politik ve pragmatik yaklaşımlarına uygun şekilde çözülmeye çalışılmıştır. Bu konuda, görevlerini titizlikle yerine getirmede için zaman zaman şikâyet edilen kadı ve diğer görevliler usule aykırı hareket etmemeleri konusunda uyarılmıştır. Örneğin; 1552 tarihinde Şam Beylerbeyi'ne gönderilen bir şikâyette, Kudüs Kadısının oğlu ve diğer bazı görevlilerin Kamame Kilisesi'ne gelen ziyaretçilerden usulüne aykırı ücret aldığı belirtilmiştir. Ayrıca, bu iddiaların araştırılması ve kanunsuz uygulamalara izin verilmemesi istenmiştir²⁰⁴. Görüldüğü üzere, bazı tarihçiler tarafından iddia edildiği gibi, Osmanlı Sultanları, Hıristiyanlar için en tartışmalı ve en nazik bölgelerden biri olan Kamame Kilisesi üzerine keyfi kararlar almamıştır. Dönemin politik ortamı ve pragmatik devlet anlayışı gibi pek çok etken bu kararlarda etkili olmuştur.

Hıristiyanların Kamame Kilisesi'ni ziyareti, Osmanlı Devleti'nin söz konusu kilise üzerindeki politikaları konusunda önemli bir yer işgal etmektedir. Bu ziyaretlerden en önemlisi, Paskalya Bayramının kutlandığı zamanlardadır. Hıristiyanların en önemli dini bayramlarından olan Paskalya, Kamame Kilisesi'nde büyük törenlerle kutlanmıştır. Evliya Çelebi, Paskalya zamanı 5-10 bin Hıristiyan'ın bu kilisede toplandığını ve 3 gün süreyle kilisede ayin yaptıklarını yazmıştır;

“Her sene keferenin Beyza-i Ahmer günleri yani Kızıl Yumurta bayramlarında 5-10 bin kâfir toplanır... Paşa, molla, şeyhülislam, vilayet ileri gelenleri ve bütün sultan askerleri silahlı bu Kumame mahallinde hazır olurlar... Kumame kapısının mührünü paşa ve molla bozup kapısını açarlar. Zira bir seneden bir seneye mühürlü durur... Bu mahalde içeri ziyarete giren

²⁰³ O. Peri, *a.g.e.*, s. 97.

²⁰⁴ *Al-Quds in Muhimme Registers (1720-1749) / Muhimme Defterlerinde (1720-1749) Kudüs*, (ed. Halit Eren), Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul, 2018, s. 41-42.

kâfirlerden onar altın alıp kapıdan içeri korlar. Bu altınlardan paşa ve molla pay alırlar...”²⁰⁵.

Paskalya zamanları oluşan bu kalabalık sebebiyle, Osmanlı Devleti Kudüs’ün ve çevre vilayetlerin güvenliğine daha fazla önem vermiştir. Ziyaretçiler kentten ayrılana kadar, bölge idarecileri güvenliği sağlamak için oldukça fazla çaba sarf etmişlerdir. Bu konuda Osmanlı Arşivinde çok sayıda vesika bulunmaktadır. Örneğin 1857 tarihli bir belgede, Paskalyanın güvenli bir şekilde kutlanabilmesi için Kudüs’e fazladan iki tabur asker gönderildiği belirtilmiştir²⁰⁶. Hıristiyanlar huzurlu bir şekilde Paskalyayı kutladıkları vakit, idareciler adeta rahat bir nefes almıştır. Keza Papalık makamı da, Paskalya Bayramı’nın vukuatsız geçtiği zamanlarda merkezi yönetime teşekkür yazıları göndermiştir²⁰⁷. Paskalya Bayramı haricinde de kilise, daimi olarak ziyaret edilmektedir. Bu sebeple Osmanlı yönetimi, Kudüs’ün güvenliğini ve kent dışından kiliseyi ziyarete gelenleri sürekli olarak takip etmiş, ziyaretçilerin kalabalık gelmelerine ve uzun süre Kudüs’te ikamet etmelerine sıcak bakmamıştır. Aynı zamanda, gelen ziyaretçilerin oyalanmadan memleketlerine dönmeleri için, Kudüs idarecilerine emirler göndermiştir²⁰⁸. Bu doğrultuda, gelen ziyaretçilerin hakları gözetilmeye çalışılmış ve gelenlerden haksız yere ücret alanların cezalandırılmaları için fermanlar çıkarılmıştır²⁰⁹.

2.2. Kamame Kilisesi’nde Osmanlı Devleti’nin İnşa ve İmar Politikaları

Kudüs’te bütün Hıristiyan milletlerin ortak mirası olan Kamame Kilisesi, İmparator Konstantinus döneminde inşa edilmesinden itibaren pek çok kez yıkım ve yeniden inşa süreçlerinden geçmiştir. Kilisede yıkımlar, birkaç kez deprem yoluyla olsa da çoğunlukla farklı milletler tarafından bölgenin pek çok kez istilaya uğraması neticesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde de söz konusu kilise pek çok tamirat ve restorasyon süreci geçirmiştir. Kamame Kilisesi’nde gerçekleşen tamiratlardan bahsetmeden önce, Osmanlı Devleti’nin kiliseler ile alakalı inşa ve imar politikalarını açıklamak daha doğru olacaktır.

²⁰⁵ E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 525-526.

²⁰⁶ C.O.A., Sadaret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrâkı, 212-79, H. 09 Cemaziye’l-âhir 1273/M. 4 Şubat 1857.

²⁰⁷ C.O.A., Sadaret Mektûbî Kalemî Evrâkı, 124-63, H. 29 Cemaziye’l-evvel 1264/M. 3 Mayıs 1848.

²⁰⁸ H. Eren, *a.g.e.*, s. 39-40, 72-73.

²⁰⁹ H. Eren, *a.g.e.*, s. 41-43, 78.

Tanzimat dönemine kadar, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler üzerine politikaları, şer'î hukuk (İslam hukuku) çerçevesinde gelişmiştir²¹⁰. İslam hukukuna göre Osmanlı toplumunda ehl-i kitap veya kitabî olan (yazılı metne sahip olan din mensupları) gayrimüslim ahaliye ehl-i Zimmet veya Zimmi²¹¹ denirdi²¹². Osmanlı toplumundaki Hıristiyan ahali, İslam hukukuna göre zimmet statüsünde bulunmaktadır. Zimmîlerin kilise inşası ve tamiri gibi durumları, genellikle İslam hukukuna dayanarak çıkarılan fermanlarla belirlenmiştir²¹³. Osmanlı idaresi altında bulunan Hıristiyan cemaatler istedikleri zaman kilise inşa edememiş veya mevcut kiliselerini tamir edememişlerdir. Kilise inşa ve imar faaliyetleri, genellikle Hıristiyanların talebi sonucu çıkarılan padişah hükümleri yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Örneğin, 1882 tarihli bir belgede, Kudüs'e ziyarete gelen Rusya vatandaşları için iki kilise inşası talep edilmektedir²¹⁴. Aynı şekilde 1859 tarihli bir belgede ziyarete gelen Rusya vatandaşları için yeterli yer olmadığından misafirhane ve kilise inşası için arsa satın alınması talebi söz konusudur²¹⁵.

Osmanlı Devleti, bölgedeki Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların yoğunluğuna göre, kilise inşa ve tamir izninde zaman zaman katı bir yaklaşım sergileyebilmekteydi²¹⁶. Müslüman yoğunluktaki bir bölgede kilise inşa talebine olumlu cevap verilmeyebilirdi. Zira böyle durumlarda Müslüman ve Hıristiyan ahali arasında çatışmalar çıkabilmekteydi. Örneğin, 1908 tarihli bir belgede, Aydın'da İnebad Nahiyesi Müdürü Mehmed Salim Efendi'nin, resmi müsaade olmaksızın Müslüman mahallesinde bir kilise inşasına izin verdiği gerekçesiyle Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında tartışmalar yaşandığı belirtilmektedir²¹⁷. Öte yandan Müslümanlarca önemli sayılan veya kutsal kabul edilen kişilerin türbelerinin çevresinde de kilise inşa talepleri reddedilebilmekteydi. Örneğin, 1892 tarihli bir belgede, Kudüs'te Davud Peygamber'in

²¹⁰ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, Sayı 16, Bahar, 2014, s. 36.

²¹¹ Zimmi ve Ehl-i Zimmet; Sözlük anlamı esirgeme, himaye ve koruma anlamlarına gelen zimmet, İslam hukukunda, aman (eman) verilen yani güvence altına alınmış olan veya Müslüman Devletin tabiiyetinde idaresini kabul etmiş kimselerdir. Osmanlı toplumunda Hıristiyanlar, Ehl-i Zimmet grubuna dâhil olan topluluklardır. Yani yaşam hakları, can ve mal güvenlikleri İslam hukukuna göre devlet tarafından korunan ahaldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 7; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Diyarbakır, 2003, s. 125.

²¹² Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 7.

²¹³ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 232.

²¹⁴ B.O.A, İrade Meclis-i Mahsûs, 71-3305, H. 4 Şaban 1299/M. 21 Haziran 1882.

²¹⁵ C.O.A., İrade Hâriciye, 166-8959, H. 11 Ramazan 1275/M. 14 Nisan 1859.

²¹⁶ İhsan Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *OTAM*, Sayı 34, Güz 2013, Ankara, s. 188.

²¹⁷ C.O.A., Dâhiliye Mektûbî Kalemi, 1251-69, H. 29 Rebi'ü'l-evvel 1326/M. 1 Mayıs 1908.

türbesinin yakınlarında kilise inşası için Hıristiyanların izin taleplerinin bu sebepten reddedildiği ifade edilmiştir²¹⁸.

Osmanlı Devleti, kilise ve diğer mabetlerin tamiri konusunda belirli şartlar aramıştır. Örneğin, tamiri gerçekleştirilebilmesi için kiliselerin zamanla harap olması, kazayla yanması söz konusu şartlardan sadece birkaçıdır. Kiliseleri tahrip olan gayrimüslim cemaatler arasından Rumlar ve Ermeniler inşa taleplerini genellikle Kudüs veya İstanbul'daki patrikleri aracılığıyla iletmıştır. Latinler ise en azından Kudüs Latin patrikhanesi kurulana kadar tamir izinlerini Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla talep etmekteydiler²¹⁹.

Avrupalı devletler özellikle Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nde gerçekleşen tamiratlara müdahale etmek istemişlerdir. Avrupalı devletlerin "himaye politikası"²²⁰ gereği yaptıkları müdahaleler, anlaşma ve kapitülasyonlarla meşru zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Örneğin; 1740 tarihli kapitülasyonların 81. maddesinde "*Fransa'ya tabi olan rahiplerin Kudüs-i Şerif'te vâki ve tasarruflarında bulunan yerler zamanla harabe haline gelmemek için onarılmaya muhtaç oldukta İstanbul'da oturan Fransa elçisinin iltiması (şer-i müsaade) üzere onarılması babında ...*" ifadeleri yer almaktadır²²¹. Aynı zamanda, Rusya ile imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca anlaşması metninde, "... *kiliselerin inşa ve tamirine mümanaat (muhalefet) edilmeyecektir*" ifadeleri geçmektedir²²². Rusya ile 1779'da imzalanan Aynalı Kavak Antlaşması ile bu hüküm yinelenmiş ve anlaşmanın 7. maddesi ile Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini onarabilmeleri mümkün kılınmıştır²²³. Bunların dışında da pek çok anlaşma metninde kilise tamiri ve inşası hususu yer almaktadır²²⁴.

Osmanlı Devleti, padişah hükümleri çıkarıldıktan sonra durumu netleşen ibadet yerlerinin tamir ve inşa sürecini de yakından takip etmiştir. Aynı zamanda, kiliseler onarılırken eski haline uygun bir şekilde yapılmasına ve restorasyon sırasında ek yapılar inşa edilmemesine dikkat edilmiştir. Eski şekline bağlı kalınmadan restore edilmiş

²¹⁸ C.O.A., Dâhiliye Mektûbî Kalemi, 1971-80, H. 18 Zi'l-hicce 1309/M. 14 Temmuz 1892.

²¹⁹ İ. Satış, a.g.m., s. 193.

²²⁰ Himaye politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı, a.g.e., s. 67-77.

²²¹ N. Kurdakul, a.g.e., s. 97.

²²² Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, Türkiye Matbaası, İstanbul, 1934, s. 103.

²²³ M. Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafa Paşa (Sinanos)", *Bilgi*, Sayı 51, Güz, 2009, s. 175.

²²⁴ Kilise tamiri hususunun yer aldığı diğer anlaşmalar ve anlaşma maddeleri için bkz. İ. Satış, a.g.m., s. 193-194.

ibadethane bölümleri yıktırılmıştır²²⁵. Kamame Kilisesi de Osmanlı yönetimi altında birçok kez tamir ve restorasyondan geçmiş, bu onarımlar genellikle oldukça sancılı süreçler neticesinde tamamlanabilmiştir. Zira Kilisenin tamiri söz konusu olduğunda çeşitli cemaatler arasında şiddetli bir rekabet yaşanmış, ayrıca bu süreçlere pek çok dış devlet müdahalede bulunmuştur. 1555 yılında Kamame Kilisesi'nde İsa Peygamber'in kabrinin üzerindeki küçük yapı Frensiskenler tarafından yeniden inşa edilmiştir²²⁶. 1690 tarihinde, kilisenin büyük ve küçük kubbeleri Katoliklere bırakılmış olmasına rağmen, 1710 senesinde büyük kubbenin tamir izni Rumlara verilmiş²²⁷, tamirat ancak on sene sonra 1720 yılında tamamlanabilmiştir²²⁸. 1757 tarihinde ise Efrenc (Fransa Devletine tabi) rahiplerin Kamame Kilisesi içerisinde kendilerine ait olan ve harap vaziyette bulunan odaları tamir edilmiştir. Yapılan bu tamiratı Fransız elçi Charles Gravier ve Vergennes Kontu Charles Gravier²²⁹ de yakından takip etmiş ve tamiratın sorunsuz bir şekilde tamamlandığını Sultana bildirmişlerdir²³⁰. Kilisenin çatı kısmı, şiddetli rüzgârlar sebebiyle hasar gördüğünde kilise görevlileri çatıdaki kurşun, tahta ve keresteleri kendileri yenilemişlerdir. Küçük çaplı onarımlarda Osmanlı Devletinin müsamahakâr davrandığı anlaşılmaktadır. 1690 tarihinde böyle bir durumla kilisenin çatısı tahrip olduğu vakit, izin almadan kilisenin çatısını onarılmıştır. Ancak tamirattan ötürü bölgenin idarecileri rahiplerden kanunsuz haraç almaları üzerine Kudüs Kadısına bu tür kanunsuzluklara müsaade etmemesi ve küçük çaplı onarımlara karışılmaması hükmünde ferman gönderilmiştir²³¹. Kısa süre sonra ise, Katolik rahiplerden Abdülahad, Kudüs kadısı aracılığıyla kilisenin tamire muhtaç yerlerinin onarılması için talepte bulunmuştur. Osmanlı yönetimi Mimarbaşı Mehmed Selim'i kilisenin harap bölümlerini tespit etmesi ve mevcut kilise binasına ek bölümler inşa edilmesini önlemesi amacıyla bölgeye göndermiştir²³². Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, tamirler sırasında ek binalar inşa edilmemesi konusunda son derece titiz davranmaktadır²³³.

²²⁵ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 233, İhsan Satış, *a.g.m.*, s. 195.

²²⁶ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 81.

²²⁷ A. Steih, *a.g.e.*, s. 125.

²²⁸ İlhami Yurdakul, "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin Ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *VAKANÜVİS, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, 2016, s. 201.

²²⁹ Vergennes Kontu Charles Gravier hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşin Şişman, *Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, (Yayımlanmayan Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 2011, s. 55-57.

²³⁰ C.O.A., İbnülemin Hâriciye, 17-1597, H. 01 Şevval 1170/M. 19 Haziran 1757.

²³¹ H. Eren, *a.g.e.*, s. 119-120.

²³² H. Eren, *a.g.e.*, s. 127.

²³³ H. Eren, *a.g.e.*, s. 130-131.

Kamame Kilisesi'nin, Osmanlı idaresi altında geçirdiği en büyük tamirat 1810 tarihinde gerçekleşmiştir²³⁴. 1808 tarihinde kilisenin ikinci katındaki Ermeni Şapeli'nde başlayan yangın, kısa sürede kilisenin geneline yayılmıştır. İsa Peygamber'in kabri harap olmuş ve ahşap kubbe yıkılmıştır²³⁵. Yangından sonra oluşan kargaşa nedeniyle bölgeye bir miktar askerle beraber Şam valisi Yusuf Paşa gönderilmiştir²³⁶. Kilisede oluşan hasarın onarılması için Rumlar ve Latinler arasında büyük bir mücadele ortaya çıkmış, Latinler dış devletlerden, özellikle Fransa'dan, destek almaya çalışmıştır. Ortodokslar ise Başpiskopos aracılığıyla Sultan II. Mahmud'a başvurmuştur. Fransa'nın bu süreçte Kudüs'teki etkisi, Avrupa'da devam eden savaşlar nedeniyle zayıflamaya başlamış, ancak aynı dönemde Ortodokslar üzerinde Rusya'nın etkisi giderek artmıştır. Rum isyanlarının henüz başlamaması nedeniyle Rumların Bâb-ı Âli'yle aralarındaki yakın ilişki ve Rusya'nın Rumları desteklemesi gibi sebepler neticesinde 1808 yangının sonrasında gerçekleşecek tamirat ve restorasyon işi Rumlara bırakılmıştır²³⁷. Sultan II. Mahmud, tek başına Rumlara verilen tamirat hakkı sonrasında çıkan tartışmalar neticesinde verdiği fermanda “... *ta'mir lâzım geldiği vakit Devlet-i Âliyyem reâyâsından dilediğime ihale ederim bunda kimesnenin iddiaya salahiyeti yokdur bu def'a Rum milletine ihale olunub umumen ta'mir onların ma'rifetiyle olmakla her birinin ikâmetgâhları olan mahall-i muayyeneler taarruz ve tasarruf ve inhisâr olamaz...*”²³⁸ ifadelerini kullanarak, bu konudaki yetkinin sadece Osmanlı Devletinde olduğunu vurgulamıştır (bkz. Ek I). Rumlar bu tamirat ile birlikte, kilisenin merkezi kısmı olan Katholikon bölümünü kendilerine tahsis etmek için bir fırsat yakalamıştır²³⁹. Yapılacak onarım ve tamirat faaliyetleri için merkezden bir mübaşir görevlendirilmiş, görevinin “kilisenin genişletilmeden ve yükseltilmeden tamir edilmesi” olduğu belirtilmiştir²⁴⁰. Restorasyondan sonra Rumlar, dairesel biçimli yapının merkezinde bulunan çeşitli sunak ve şapeller yanında İsa Peygamber'in mezarının bulunduğu dikdörtgen oda (Aedicule) ve Cumartesi günleri Kutsal Ateş Ayini'nin yapıldığı Melek Şapeli'ne sahip oldular²⁴¹. 1832 tarihinde ise Rumlar ve Ermeniler arasında ihtilafa neden olan İsa Peygamber'in ayak izinin olduğuna inanılan şapelin kubbesinin tamiri talep edilmiştir. Osmanlı Devleti, Rum

²³⁴ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 81.

²³⁵ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 324.

²³⁶ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 728-34651, H. 21 Zi'l-ka'de 1224/M. 28 Aralık 1809.

²³⁷ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 82.

²³⁸ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 526-25754, H. 29 Zi'l-hicce 1225/M. 25 Ocak 1811.

²³⁹ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 71.

²⁴⁰ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1651-8, H. 29 Zi'l-hicce 1223/M. 15 Şubat 1809.

²⁴¹ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 71.

ve Ermenilere verilen emirlerin kayıtlarını inceleyerek, Rumların bölgede daha eski olduğuna kanaat getirmiş ve kubbenin tamirini Rumlara vermiştir²⁴². Bu tamirat talebi, Rum İsyanı'nın hemen akabinde gelmesine rağmen Osmanlı Devleti tamir işini yine de Rumlara vermiştir. Zira Rum-Ortodoksların en büyük destekçisi olarak Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne olan baskıları, Bâb-ı Âli'yi Rumların lehine karar almaya itmiştir. Aynı zamanda daha önce verilen hükümler incelenmiş ve neticede "Rum milleti Ermeni milletinden mukaddem bulunmuştur"²⁴³.

1834 tarihinde Kudüs'te, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın idaresi sırasında meydana gelen deprem nedeniyle kilise zarar görmüş ve kubbesi hasar almıştır²⁴⁴. Osmanlı Devleti tamir işinin yine Rumlara verilmesine hükmetmiştir. Zira uzun süredir bu gibi kutsal mekânların tamir işi Rumlara verilmekteydi. Bu iş için oluşturulan bir heyet Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin vekil ve tercümanları huzurunda tamir edilecek yerleri tespit etmiştir. Mahallerin tespitinden sonra Şeyhülislam fetvası alınarak, kilisenin eski şekline sadık kalmak şartıyla restorasyona izin vermiştir²⁴⁵. Devlet, kilisenin kubbesi için tamir işini acele görmediğinden dolayı, kubbe tamirini bekletmekteydi. Keza, 1853 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa'ya gönderilen bir belgede, kilise kubbesinin tamiri acele görülmediğinden tamir edilmediği, bu tamirin devlet tarafından yapılacağı bildirilmiştir²⁴⁶. Bu tamir işinin bekletilmesinin asıl sebebi ise kilise üzerinden oluşacak dış müdahaleleri engellemektir. Zira Rusya ve Fransa, bu gibi tamir işlerinde himaye ettikleri cemaatler üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalede bulunmaktaydılar. Osmanlı Devleti ise diplomatik bir bahaneyle oluşacak müdahaleleri önlemek istemiştir.

Kamame Kilisesi'nin Rotunda bölümünü kaplayan büyük kubbesi tamir için uzun süre beklemesi sebebiyle harap vaziyete gelmiştir. 1862 tarihinde Rum Patriği, uzun zamandır kilise tamiratlarının kendileri tarafından gerçekleştirildiğini öne sürerek, bu tamir işinin de kendilerine verilmesini talep etmiştir²⁴⁷ (bkz. Ek II). Aynı zamanda Rumları himaye iddiasında olan Rusya, Latinler ve onları himaye iddiasındaki Fransa ile Ermeni cemaati de kilisenin kubbe tamiri için adeta yarış içerisine girmişlerdir. 1862 senesinde Osmanlı Devleti, hiçbir şaibe oluşturmamak ve kimsenin hakkının

²⁴² C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1586-60, H. 29 Zi'l-hicce 1247/M. 30 Mayıs 1832.

²⁴³ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1586-60, H. 29 Zi'l-hicce 1247/M. 30 Mayıs 1832.

²⁴⁴ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 82.

²⁴⁵ İ. Satış, *a.g.m.*, s. 199.

²⁴⁶ C.O.A., Cevdet Adliye, 52-3122, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1269/M. 9 Nisan 1853.

²⁴⁷ C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 411-32, H. 11 Şevval 1278/M. 11 Nisan 1862.

çiğnememek maksadıyla Kamame Kilisesi'nin kubbesini bizzat kendisinin yapacağını bildirmiş ve işlerin yürütülmesi için Mimarbaşı Esad Efendi'yi görevlendirmiştir²⁴⁸. Fakat 1866 tarihinde, dış devletlerin olaya müdahil olması ve baskıları sebebiyle büyük kubbenin tamirinin, biri Rus diğeri Fransız iki mimarın nezaretinde yapılması Fransa, Rusya ve Osmanlı devletlerinin ortak kararıyla kabul edilmiştir²⁴⁹. Osmanlı hükümeti ise yapılacak olan tamiratta gözlemci olmak koşuluyla bu duruma itiraz etmemiştir. Gerçekleştirilecek olan tamirat için iki mimar görevlendirilmiştir. Latin-Katolik ve Rum-Ortodoks topluluklarını temsil eden iki mimarın görevlendirilmesiyle bir uzlaşma sağlanmıştır²⁵⁰. Aynı zamanda, kilise tamiri için yapılacak olan harcamalar eşit olarak paylaşılmıştır. 1862'de Fransa, Rusya ve Osmanlı devleti tamir işinin maliyetlerinin paylaşılmasını sağlayan bir protokolü onaylamıştır. Fransa yapılacak tamirat için Ortadoğu'daki arkeolojik çalışmalardan sorumlu olan Mimar Cristophe Edouard Mauss'u (1829-1914), Rusya ise Saint Petersburg Akademisi'nde yetişen ve Rus hacılar için Moskofiye'yi inşa eden Mimar Martin Ivanovich Eppinger'i (1829-1872) görevlendirmiştir²⁵¹. Yeni kubbenin, Paris'te, bu iki mimar nezaretinde eski şekli değiştirilmeden imal edilmesine ve Yafa üzerinden Kudüs'e getirilmesine karar verilmiştir. İnşa sırasında mimarlar, iki kubbe arasındaki ayin odasının ve büyük kubbeye dayanan dirseklerin yıkılmasına karar vermişlerdir. Yıkılan bu odaların birine iki buçuk metrelik bir duvar ve merdiven yapıp bu bölümlerin Rum manastırından ayrılması teklif edilmiştir²⁵². Kubbenin inşası 1869 yılında tamamlanmıştır²⁵³. İnşaata nezaret eden mimarlara da nişan verilip taltif edilmiştir²⁵⁴ (bkz. Ek III).

Fransız Fotoğrafçı Peter Berghheim (1813-1895), Fransa Büyükelçiliğinden verilen görevle Kamame Kilisesi'nin kubbe tamirine iştirak etmiş ve devam eden inşaatı

²⁴⁸ C.O.A., İrâde Hâriciye, 333-21417, H. 7 Zi'l-ka'de 1278/M. 6 Mayıs 1862.

²⁴⁹ C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 406-13, H. 18 Receb 1283/M. 26 Kasım 1866.

²⁵⁰ Claude Baillargeon, "Construction Photography in The Service of International Public Relations: The French Connections", *Nineteenth-Century Photographs and Architecture, Documenting History, Charting Progress and Exploring the World*, Micheline Nilsen (ed.), Routledge, London and New York, 2013, s. 144.

²⁵¹ Claude Baillargeon, "Témoignages De Rivalité Industrielle La France Et Les Photographies De Grands Travaux D'origine Étrangère", *Etudes Photographiques*, No. 17, Novenmbre, 2005, s. 26-27.

²⁵² C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 406-13, H. 18 Receb 1283/M. 26 Kasım 1866

²⁵³ İ. Satış, *a.g.m.*, s. 200.

²⁵⁴ C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 411-42, H. 15 Cemaziye'l-âhir 1285/M. 3 Ekim 1868.

fotoğraflamıştır²⁵⁵ (bkz. Resim V). Bu inşa ve tamiratın ardından bir dizi ufak çaplı tamirat ile birlikte kilise günümüzdeki halini almıştır²⁵⁶.

Resim V: Peter Bergheim (1813-95)'ın Kamame Kilisesi'nin Kubbesinin Yeniden İnşası Sırasında Çektiği Fotoğraf²⁵⁷.

2.3. Kamame Kilisesi'nde Osmanlı Devleti'nin Mali Politikaları

Kudüs, İslam'ın en kutsal üçüncü şehri olarak daima önemli bir konuma sahip olmuştur, ancak mali açıdan devlet hazinesine katkısı, gayrimüslim hacılardan alınan vergiler dışında, oldukça sınırlıdır. Nitekim Osmanlı Devleti, Kudüs'te İslamiyet'i

²⁵⁵ Claude Baillargeon, "Construction Photography in The Service of International Public Relations: The French Connections", *Nineteenth-Century Photographs and Architecture, Documenting History, Charting Progress and Exploring the World*, Micheline Nilsen (ed.), Routledge, London and New York, 2013, s. 144-145.

²⁵⁶ 1895 senesinde Frensiskan rahipleri, Kamame Kilisesi'nin kendilerine aid kısmın kaldırımlarını tamir için hükûmete başvurmuş, mevcut statükoya zarar vermemeleri şartıyla bu tamirata izin verilmiştir. Belgenin ayrıntılı metni için bkz. *C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi*, 412-6, H. 10 Şevval 1312/M. 6 Nisan 1895.

²⁵⁷ Claude Baillargeon, "Témoignages De Rivalité Industrielle La France Et Les Photographies De Grands Travaux D'origine Étrangère", *Etudes Photographiques*, No. 17, Novembre, 2005, s. 26.

geliştirmek ve şehri kalkındıracak projeler için zaman zaman devlet hazinesinden katkıda bulunmak zorunda kalmıştır. Kudüs'ün gelirlerinin kısıtlılığı sebebiyle Kudüs'e gelen hacılardan öncelikle kente girmeden çevre vilayetlerdeki çeşitli kontrol noktalarında geçiş ve koruma paraları alınmıştır. Daha sonra da kente ve kentin en önemli kilisesi konumundaki Kamame Kilisesi'ne girişlerinde belli miktarda para alınmıştır. Kudüs'e gelen hacılardan alınan vergiler, Osmanlı hazinesi için ciddi bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi²⁵⁸.

Kudüs, Kanuni Sultan Süleyman devrinde en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. 1522 tarihinde hazırlanan Kanunname ile idari olarak Şam sancağından ayrılan Kudüs, müstakil bir sancak haline getirilmiştir²⁵⁹. Bu dönemde mimari, sosyal ve kültürel alanlarda pek çok yeni eser kazandırılmıştır. Şehrin güvenlik koşullarını iyileştirmek amacıyla, Kudüs surları Bizans ve Haçlı dönemlerinden kalan temel üzerine yeniden inşa edilmiştir²⁶⁰. Yeniden inşa edilen surlar altı kapıya sahiptir; Babu'l-'Amud (Dımaşk yahut Şam Kapısı), Bâbu's-Sahira ya da Fransızların tabiriyle Herodos, Bâbu'l-Halil (Yafa Kapısı), Bâbu'n-Nebi Davud, Bâbu'l-Mağârîbe ve Bâbu'l-Esbât (Kadis Stefanos, Sitti Meryem veya Aslanlı Kapı)²⁶¹. Yedinci kapı ise, Bâbu'l-Cedid (Yeni Kapı) ismiyle 1898 tarihinde açılmıştır²⁶². Bu kapılardan Bâbu'l-Esbât veya Aslanlı Kapı, Hıristiyanların hac vazifesini yapmak için yürüdükleri Via Dolorosa'ya (Çile Yolu) girişi sağlar. Bu yolu takip eden hacılar, Kamame Kilisesi'ne ulaşır hac ibadetlerini yerine getirmektedir.

Yeni surlar, Sultan Süleyman devrinde Kudüs'teki imar faaliyetlerinden sadece biridir. Bu dönemin önemli faaliyetlerinden bir diğeri ise, Haseki Sultan Vakfı'dır. Bu vakıf, hem mimari hem de sosyo-kültürel açıdan Kudüs için son derece önemli olmuştur. Haseki Sultan Vakfı, Kudüs'te yaşan ahaliye sosyal yardım götürmeyi amaçlayan, Filistin coğrafyasında, o güne kadar kurulmuş en büyük vakıf olma özelliğini taşımaktaydı²⁶³. Kamame Kilisesi'nden elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı, bu vakfa bağlanmıştır.

²⁵⁸ O. Peri, *a.g.e.*, 167-170.

²⁵⁹ Şerife Eroğlu Memiş, *Kudüs-i Şerif*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 100-101.

²⁶⁰ Hüseyin Özdemir, *Abdülhamid'in Filistin Çıtlığı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 75.

²⁶¹ Kudüs Surlarında bulunan kapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 75-77.

²⁶² Merve Savaş, *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti (1898)*, (Yayınlanmayan Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2018, s. 100.

²⁶³ D. Ze'evi, *a.g.e.*, s. 31.

Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde Kamame Kilisesi'ni ziyarete gelenlerden alınan giriş ücreti hazineye devredilmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı parasında yaşanan dalgalanmalar ve gelen hacıların sayılarındaki değişkenlik yüzünden Kamame Kilisesi'nin giriş gelirlerinin düzenli bir şekilde toplanması için iki Ermeni girişimciye iltizama verilmiştir. Yaklaşık 25 sene sonra ise iltizam, bir Müslüman olan "Abd al-Karim b. Abd al-Razzaq" isimli şahsa verilmiştir. Kısa süre gelir idaresini yöneten bu şahıs, Kudüs'e gelen hacıların sayısındaki azalma sebebiyle iflas etmiştir²⁶⁴. Bundan sonra, Kamame Kilisesi'nin gelirleri yukarıda bahsedildiği gibi Haseki Sultan Vakfı'na devredilmiştir. Osmanlı Devleti, mültezimlerin yaşadığı sıkıntılar sebebiyle, paranın Haseki Sultan vakfı mütevellisi tarafından toplanmasının daha doğru olacağına karar vermiştir²⁶⁵. Bu suretle vakfa bağlanan gelirler, Harem-i Şerif bölgesinin masrafları için ayrılmıştır. Özellikle Harem-i Şerif bölgesinde Kur'an okuma vazifesini yapacak kimselerin maaşları, bu vakıf aracılığıyla ödenmiştir. Nitekim 1564 tarihli bir belgede, Sahratullah-ı Şerife'de (Kubbetü's-Sahra) Kur'an okuma vazifesi için atanacak kimselerin, öncelikle imtihandan geçmeleri istenmiştir²⁶⁶. Kamame Kilisesi'nin gelirlerinin önemli bir kısmının vakfa bağlanması, bölgedeki Müslüman din adamlarını desteklemeye yönelik bir hareket olmuştur²⁶⁷. Ayrıca, vakıf gelirleriyle geçinen din adamlarının başka bir iş yapması uygun görülmemiş, ticaretle uğraşan veya görevlerini tuttukları vekiller vasıtasıyla yapan kişilerin işleri vakıf mütevellileri vasıtasıyla başkalarına devredilmiştir²⁶⁸.

Kamame Kilisesi'ni ziyarete gelen hacılardan alınan ücret Haseki Sultan ve Sultan Ahmed Camii vakıfları için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Evliya Çelebi, kiliseyi ziyarete gelen Hıristiyanlardan 10'ar altın alındığını aktarmaktadır²⁶⁹. Kilise kapısında alınan ve *duhûliyye* ismiyle bilinen bu ödemenin miktarı, ziyaretçilerin geldiği bölgelere göre değişkenlik göstermiştir. Kudüs ve çevresinden gelenler daha düşük miktarda ödeme yaparken, Avrupa, Anadolu Mısır ve Doğu'dan gelen ziyaretçiler girişte 50 çıkışta 45 olmak üzere toplam 95 akçe ödemekteydiler. Habeşî ve Gürcü olanlar ise herhangi bir

²⁶⁴ O. Peri, *a.g.e.*, s. 172-176.

²⁶⁵ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ünde Toplum Ve Siyaset (1703-1789)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, s. 230.

²⁶⁶ H. Eren, *a.g.e.*, s. 69-70.

²⁶⁷ O. Peri, *a.g.e.*, 179-180.

²⁶⁸ H. Eren, *a.g.e.*, s. 43-44.

²⁶⁹ E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 526.

ödeme yapmıyorlardı. Nil Nehrinin Habeş topraklarından çıkması ve Habeş Kralının dilediği vakit suyu kesebileceği endişesinin bu konuda etkili olduğu düşünülmektedir²⁷⁰.

İlk inşa edildiğinden bu yana Kamame Kilisesi'ni her yıl yüzlerce hacı ziyaret etmektedir. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı iktidarı boyunca da Hıristiyanların kutsal bayramı Paskalya sırasında, kiliseyi ziyaret eden hacıların sayısı normal zamanlara göre daha fazla olmuştur. Gelen ziyaretçilerin sayısı arttıkça, kiliseden elde edilecek gelirler de yükseliyordu. Osmanlı Devleti'nin kilise gelirlerini vakfa bağlayarak, gelirleri kayıt altına almak istediği düşünülebilir. Zira vakıf eliyle hem kilise gelirleri hem de ziyaretçilerin sayısı kaydedilmiştir²⁷¹. Avrupa'dan gelen ziyaretçilerden günlük 50'şer akçe toplanmıştır. Bu paraları, kilisenin idarecileri toplayarak, vakıf mütevellisine teslim etmekteydi. Vakfa gönderilmesi gereken bu paraların kimi zaman hukuka aykırı şekilde rahipler arasında paylaşıldığı da oluyordu. Böyle durumlarda devlet, Kudüs Kadısına fermanlar göndererek işi takip etmesini ve paralara el konulmasını önlemesini istemiştir²⁷². Bunun yanı sıra, Kudüs'e gidecek ziyaretçilerden çevre vilayetlerde kanun dışı vergiler toplandığı da olmuştur²⁷³. Örneğin; 1751 tarihinde, Haseki Sultan Vakfı mütevellisi ve Yafa gümrük emini Abdullah isimli bir şahsın bu konu ile alakalı merkeze yaptığı şikâyet neticesinde, hac yolu üzerindeki idarecilere fermanlar gönderilmiş ve bu tür kanunsuz işlerin önlenmesini istenmiştir²⁷⁴.

Kamame Kilisesi'nin bütün gelirleri Haseki Sultan Vakfı'na bağlanmamıştır. Kamame Kilisesi'nde görevli rahiplerin kullanımında olan bahçe, meyve ağaçları, zeytinlik ve vakıf arazilerinin gelirleri Sultan Ahmed Camii Vakfına devredilmiştir. 1696 tarihli Kudüs Mollasına gönderilen bir belgede, bu alanlardan elde edilen gelirlerin, vakfa gönderilmediği tespit edilmiş, konunun araştırılması ve sonucunun merkeze bildirilmesi istenmiştir²⁷⁵. 1675 tarihinde Rum cemaatine, Sultan Ahmed Camii vakfına yıllık bin kuruş ödemesi şartıyla, Kamame Kilisesi'nin bir bölümünün tasarruf hakkı verilmiştir. Üstelik bu durum Avrupa diplomasisi tarafından şiddetli bir şekilde tepki görmüş, fakat yine de karardan vazgeçilmemiştir²⁷⁶. Osmanlı Devleti bu kararı alırken yabancı

²⁷⁰ A. Dolu, *a.g.e.*, s. 231.

²⁷¹ O. Peri, *a.g.e.*, s. 177.

²⁷² *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Ahkâm, 814-132, H. 17 Rebi'ü'l-evvel 1166/M. 14 Ocak 1656.

²⁷³ C.O.A., Bâb-1 Asâfi Divân-1 Hümâyûn Kalemî, Ahkam Defterleri, d.2, s.289, h.3, H. Evâ'il-i Rebiü'l-evvel 1177/M. 9-18 Eylül 1763.

²⁷⁴ C.O.A., Bâb-1 Asâfi Divân-1 Hümâyûn Kalemî, Ahkam Defterleri, d.1, s.245, h.4, H. Evâ'il-i Şaban 1164/M. 25 Haziran-4Temmuz 1751.

²⁷⁵ H. Eren, *a.g.e.*, s. 149-150.

²⁷⁶ A. Steih, *a.g.e.*, s. 123.

devletlerin Kutsal Yerler'e müdahalesini engellemek istemiştir. Aynı zamanda pragmatik devlet anlayışı, bu kararın alınmasındaki önemli etkenlerden birisi olmuştur.

Kamame Kilisesi'ne gelen giden ziyaretçilerden alınan ve Haseki Sultan Vakfına bağlanan paraların bir kısmı ise, Kamame Kilisesi'nin bevvablığı (kapı görevlisi) için ayrılmıştır. Kamame Kilisesi'nin kapısının açılıp kapatılmasından ve güvenliğinden sorumlu bu kişiler, verilen bir berat ile merkezden atanmaktaydı. Bu görevi yapacak kişilerin ödemeleri söz konusu vakıf üzerinden yapılmıştır. Bevvablardan birinin vefatı üzerine, hissesi kardeşleri arasında paylaştırılmıştır²⁷⁷.

Kamame Kilisesi'nin gelen ziyaretçilerden alınan giriş parası ve rahiplere ait yerlerden alınan vergiler yanında, patriklerin görevleri karşılığında devlete ödemek zorunda oldukları vergiler de vardı. Patrikler, atamaları yapıldıktan sonra devlete "pişkeş" adı altında belli miktarda ödemeler yapıyordu. Bu vergiye "patriklik rüsûmu" veya "âdet-i pişkeşi" de denilmekteydi²⁷⁸. Ancak bazı patrikler, belli dönemlerde bu vergilerden muaf tutulmuştur. Örneğin Latin patrikleri, 1643 ve 1740 tarihli Fransa'ya verilen kapitülasyonlar sebebiyle vergilerden muaf tutulmuşlardır²⁷⁹. Bunun yanı sıra 17. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise kiliseye giriş-çıkışlardan para toplama geleneği terkedilmiştir. Zira Kudüs'e daha gelmeden çevre vilayetlerde belirli ödemeler yapmak zorunda kalan hacılar, kiliseye ulaştıklarında giriş ücretini ödeyememeye başlamıştır. Artan şikâyetler üzerine bu uygulama yavaş yavaş ortadan kalkmıştır²⁸⁰.

2.4. Kamame Kilisesi'nde Hıristiyan Cemaatler Arasındaki Çatışmalar

Kamame Kilisesi, pek çok Hıristiyan cemaatini tek bir çatı altında toplayan yegâne ibadet merkezidir. Hıristiyanlarca, İsa Peygamber'in kabrinin bu kilisede bulunduğu inanılır. Kudüs'ün üç önemli Hıristiyan cemaati -Ermeniler, Rum-Ortodokslar ve Katolikler- Kamame Kilisesi üzerinde oldukça karmaşık tasarruf haklarına sahiptir²⁸¹. Hıristiyan cemaatler arasında kutsal kabul edilen mekânları kontrol etmek ve bakımlarını yapmak, daima özellikle bu üç cemaat arasında şiddetli bir rekabet

²⁷⁷ C.O.A., Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Ahkam Defterleri, d.6, s.34, h.1, H. Evâhir-i Rebiü'l-âhir 1221/M. 7-16 Temmuz 1806.

²⁷⁸ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 239.

²⁷⁹ N. Kurdakul, *a.g.e.*, s. 77-98.

²⁸⁰ O. Peri, *a.g.e.*, s. 174.

²⁸¹ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, S. 14.

yaratmıştır²⁸². Bu paylaşım üzerine Kamame Kilisesi, farklı dini ibadetleri yerine getirip, farklı dillerde ibadet eden, çok sayıda cemaat mensubunun mücadele noktası haline gelmiştir. Aynı zamanda söz konusu cemaatler bu kiliseyi belirli zamanlarda, aynı anda işgal etmektedir²⁸³. Nitekim Hıristiyan cemaatler arasında kutsal kabul edilen mekânlarda tasarruf hakkına sahip olmak, bu mekânlar üzerine hak iddia etmek ve bakımlarını yapmak, “kutsalın paylaşımı” meselesini doğurmuştur²⁸⁴.

Kamame Kilisesi’nin tasarrufu ve bakımı konusunda güçlü bir pozisyonda olan Rum-Ortodoks cemaatinin, İstanbul ve Kudüs’te patrikhaneleri bulunmaktadır. Kudüs Rum Patrikhanesi, 422 yılında idarî olarak Roma’dan ayrılarak Konstantinapolis’e bağlanmıştır²⁸⁵. 15 Temmuz 1099 yılında Haçlıların kenti ele geçirmesiyle Katolikler üstünlük kazanmıştır. Bu süreçte Rum-Ortodoks ve Ermeni kiliseleri büyük ölçüde eski konumlarını kaybetmiş olsalar da Kamame Kilisesi’nde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Haçlılardan sonra, Kilise’de Katolik cemaati güç kaybı yaşarken Eyyubiler döneminde önce Gürcüler daha sonra Ermeniler, Osmanlı yönetimi altında ise Rum-Ortodokslar etkili bir konuma gelmişlerdir²⁸⁶.

Rum Ortodoks kilisesi, kendisini Doğu-Roma İmparatorluğunun dini alanda mirasçısı olarak gördüğünden Kamame Kilisesi üzerindeki etkili konumunu korumak için yüzyıllarca mücadele etmiştir. Bizans mirasının en yetkili dini kurumu olarak kabul edilen İstanbul Rum-Ortodoks Patrikliği için Ortodoksların Kamame Kilisesindeki konumu büyük Bizans kilisesinin yeniden canlandırılması için büyük bir fırsat olarak düşünülmüştür²⁸⁷. Nitekim daha önce ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, Halife Ömer tarafından verildiği iddia edilen ve sonraki İslam yöneticileri tarafından da tekrarlanan ahitnamelerle Ortodokslara ayrıcalıklar tanınmış ve Kamame Kilisesi’nde hâkim güç konumuna getirilmişlerdir. Ortodoksların Kutsal Yerlerde etkili bir konuma gelmeleri, Osmanlı döneminden önce başlamış, Osmanlı yönetimi altında bu konumlarını muhafaza ettikleri gibi, daha da güçlendirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed döneminde, Balkanlarda faaliyet gösteren Ochrida, Tirnova ve İpek Ortodoks Patrikhanelerinin²⁸⁸, Osmanlı’nın

²⁸² C. Nicault, *a.g.e.*, s. 162.

²⁸³ G. Bowman, *a.g.m.*, s. 375.

²⁸⁴ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 162.

²⁸⁵ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 103.

²⁸⁶ G. Bowman, *a.g.e.*, s. 375-376.

²⁸⁷ O. Peri, *a.g.e.*, s. 98-99.

²⁸⁸ İktidarının ilk yıllarında Şamanist inanca sahip olan Bulgar hükümdarı Boris, kısa süre sonra Hıristiyanlığı kabul ederek ilk Hıristiyan Bulgar lideri olmuştur. Hıristiyanlığı kabulünden sonra bu dinin Bulgarlar arasında yayılmasını sağlamak amacıyla bir Bulgar Kilisesi kurmak için çalışmalara başladı.

merkeziyetçi politikası gereği İstanbul Rum-Ortodoks Patrikhanesi altında birleştirilmiş böylece Ortodoks mezhebinin bütünlüğü korunmuştur²⁸⁹. Ortodoksların, Kutsal Yerlerdeki üstünlüğü, Yunan İsyanları gibi iktidarlar arasında oluşan güven krizi dönemleri dışında artmaya devam etmiştir²⁹⁰. 18. ve 19. yüzyıllarda oluşan Rus baskıları ve Yunan İsyanları ile birlikte Rum patrikleri, Rusya'ya yönelim göstermeye başlamıştır.

Osmanlı toplumunda, Rum-Ortodoksların en büyük rakibi konumundaki Hıristiyan topluluk Latin-Katolik cemaatidir. IV. Haçlı seferi sırasında Konstantinapolis'i işgal eden Latinler tarafından kurulan İstanbul Latin Patrikhanesi (1204-1261), 1261 yılında İznik İmparatoru VIII. Mihail'in kenti tekrar ele geçirmesiyle ortadan kalkmış, daha sonra da Osmanlı coğrafyasında başka bir Latin Patrikhanesi olmamıştır²⁹¹. 1099 yılında Haçlıların Kudüs'ü almasıyla birlikte, kentte bir Latin Patrikhanesi kurulmuştur. Haçlı hâkimiyetinde adeta altın çağını yaşayan Latin-Katolikler, haçlıların Kudüs'ten ayrılmasıyla Kudüs ve Kutsal Yerlerdeki, özellikle Kamame Kilisesi'ndeki etkili konumlarını kaybetmiştir. Kudüs'ün Müslümanlar tarafından alınmasıyla birlikte, Latin Patrikliği Kudüs'ten ayrılmış ve varlığını Akka kentinde sürdürmeye devam etmiştir. 1291 tarihinde, Haçlıların Akka'yı kaybetmeleri ile beraber Kudüs Latin Patrikliği de ortadan kalkmıştır²⁹². Ancak Latin-Katolikler, bölgede hak iddia etmeye devam etmiştir. Keza 1333 tarihinde Memluk Sultanı Nasır Muhammed bin Kalavun (1293-1341) döneminde, Napoli Kralı Anjulu Robert ve Aragonlu Sanşe ile yapılan anlaşma gereğince Zeytin Dağı'ndaki Cenacle'da Katolik kilisesine bağlı bir Frensiskan manastırı inşa edilmiştir²⁹³.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Katolikler, Kamame Kilisesi'nde Fransızların desteklediği Frensiskan tarikatı mensuplarınca temsil edilmişlerdir. 16. yüzyılın ortalarında, Zeytin Dağı'ndaki Frensiskan manastırı, Kamame Kilisesi'nin bulunduğu bölgeye taşınmıştır²⁹⁴.

Katolik Papalık ve Ortodoks Bizans'ın kendi yanlarına çekmeye çalıştığı Bulgar hükümdarı, Bizans'ın başarılı politikalarıyla 870 tarihinde Ochrida (Ohri) merkezli, Ortodoks Bizans'a bağlı bir Bulgar Kilisesi kurmuştur. Osmanlı fetihleri sırasında 1235 tarihinde Tırnova merkezli başka bir Bulgar Kilisesi daha kuruldu. Tırnova'yı ise Sırp Ortodoks patrikhanesi olan İpek Patrikliği izledi. Bulgar ve Rum kiliseleriyle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 35, Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 100-102.

²⁸⁹ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 35.

²⁹⁰ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 165.

²⁹¹ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 95.

²⁹² A. Türkan, *a.g.m.*, s. 30.

²⁹³ S. S. Montefiore, *a.g.e.*, s. 283.

²⁹⁴ D. Ze'evi, *a.g.e.*, s. 26.

Roma Katolik kilisesi, Haçlı Seferleri sırasında sahip olduğu itibarı yeniden kazanmak ve Kutsal Yerlerde etkili olmak maksadıyla güçlü bir propaganda yürütmüştür. Papalık için Kutsal Yerlerdeki varlığını güçlendirmek, üzerlerinde büyük bir baskı yaratan Protestan etkisini dengelemek bakımından önemli bir fırsattır. Bu anlayışla Roma Katolik kilisesi, Batı'da ortaya çıkan Reform hareketleriyle kaybettiklerini, Doğu'da telafi etmek istemektedir²⁹⁵. Kutsal Yerlerin Latin-Katolikler tarafından restore edilmesi, Roma Katolik kilisesinin etkisini arttırabilir ve dini propagandasını çok daha etkili hale getirebilirdi. Bu ise, Protestanlığa karşı yürütülecek misyonerlik çalışmaları için kilisenin ihtiyaç duyduğu önemli bir fırsattı²⁹⁶. Nitekim 17. yüzyıl başlarından itibaren giderek gelişmekte olan Osmanlı-Fransız ilişkilerinin de etkisiyle kısa sürede güç kazanmaya başlayan Katolikler, 1604, 1673 ve 1740 tarihli Kapitülasyon anlaşmalarıyla belli bir süre için de olsa Kamame Kilisesi'nde hâkim güç konumuna gelmişlerdir. Bu durum 1757 tarihinde çıkarılan bir fermanla değişmiş ve bu tarihten itibaren Kutsal Yerlerde üstünlük tekrar Rum-Ortodokslara geçmiştir. Diğer taraftan Rumların üstünlüğünün rakipsiz ve uzun süreli olmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim 19. yüzyılda patlak veren Yunan İsyanı neticesinde Rum-Ortodoksların Bâb-ı Âli ile ilişkileri bozulmuş ve bu yüzyılın sonunda Katolikler neredeyse Ortodokslar kadar önemli bir konuma gelmişlerdir²⁹⁷.

Kamame Kilisesi içerisindeki en güçlü üç Hıristiyan cemaatten bir diğeri Ermenilerdir. Osmanlı siyasi iktidarı nezdinde Ermeniler, Hıristiyanlar arasındaki en kadim milletlerden biri olarak kabul edilmektedir. Keza Ermeniler de 301 tarihinden itibaren, Hıristiyanlığı ilk kabul eden milletlerden olduklarını iddia ederek, bu hususu Kutsal Yerlerdeki varlıklarının en önemli meşruiyet kaynağı olarak kullanmışlardır²⁹⁸. Kamame Kilisesi'nde temsil edilen cemaatlerden biri olan Ermenilerin, Rum-Ortodokslarla dini doktrin ve kutsal kitaplar bakımından pek çok benzerlikleri olsa da Katolik Kilisesi ile aralarında önemli farklılıklar vardır²⁹⁹.

---

²⁹⁵ O. Peri, *a.g.e.*, s. 101.

²⁹⁶ O. Peri, *a.g.e.*, s. 102.

²⁹⁷ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 172.

²⁹⁸ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 167.

²⁹⁹ Godfrey Schilling, "Life at the Holy Sepulchre", *The North American Review*, Vol. 159, No. 452, Jul., 1894, s. 77-78.

Hıristiyan dünyasında yaşanan ilk büyük ayrılık 451 tarihli Kadıköy (Kalseduan) Konsiliyle gerçekleşmiş, bundan sonra Diyofizit³⁰⁰ ve Monofizit³⁰¹ olarak iki farklı Hıristiyan mezhep ortaya çıkmıştır. Ermeniler, İsa Peygamber'in tabiatının tartışıldığı bu konsilde Monofizit grubun içerisinde yer almıştır³⁰². 506 tarihindeki Dvin Konsilinde ise Monofizit anlayışta ısrarcı olarak Ermeni Patrikhanesinin bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Roma İmparatoru Jüstinian (527-565) döneminde, Kudüs'teki Ermenilere Diyofizit grubun yaptığı baskılar neticesinde Ermeni din adamları diğer kiliselerle bağlarını koparmıştır³⁰³. Dvin Konsiliyle beraber Dvin kentinde³⁰⁴ patriklik kuran Ermeniler, patrikhane merkezlerini yaşanan felaketler veya bölgelerinin istilaları sonucunda pek çok defa değiştirmiş ve nihayet 1441 tarihinde Erivan'a (Emçiyazin) taşımışlardır³⁰⁵.

Ermeni cemaati, Rum-Ortodoks ve Latin-Katolik cemaatlerine nazaran, dini kimliklerini korumak konusunda daha sıkıntılı ve sancılı süreçlerden geçmiştir. Roma Kilisesi'nin, "Monofizit sapıklar" olarak tanımladığı Ermeniler, Diyofizit Roma ve Zerdüşt Sasani (Pers) dönemlerinin ardından daha toleranslı olan İslam yönetiminin koruyuculuğunda ayrı bir cemaat olarak dini kimliklerini koruyabilmişlerdir³⁰⁶. Halife Ömer (634-644) zamanında Ermeni piskoposu, patrik olarak atanmış ve kendisine Rumlarla birlikte bir ferman verilmiştir³⁰⁷. Ancak mertebe olarak Rum Patriği üstün tutulmuştur. Zira Halife Ömer'in, Rum Patriği Sofroniyos'a verdiği ahitnâmede, "*Kudüs'te bulunan diğer farklı Hıristiyan grupları olan el-Kuruc, el-Habeş ve dışarıdan ziyaret için gelen Fransızlar, Kıptiler, Süryaniler, Ermeniler, Nesakiriler, Yakubiler, Maruniler ... adı geçen Patrik'e tabidirler. Bu patrik onlardan önce gelir. Çünkü gönderilmiş Habib ve Kerim olan nebi hazretleri tarafından bizzat kendi şerefli elinin mührü ile onlara eman ve güvence verilmiş ve şereflendirilmişlerdir...*" ifadeleri yer almaktadır³⁰⁸. Bu sebeple Ermeniler, İslam'ın Kudüs'teki ilk zamanlarında Rumlar'ın tabiiyeti altında tutulmuştur. Zira Rumlara, İslam Peygamberi Hz. Muhammed

³⁰⁰ Diyofizit; İsa'nın şahsında birbiriyle birleşmez tanrısal ve insani iki tabiatın varlığını kabul eden iki tabiatçı yaklaşımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, s. 227.

³⁰¹ Monofizit; İsa'nın iki tabiatının, insan olduktan sonra tek ve ilahi tabi at haline geldiğini, İsa'nın insani tabiatının ilahi tabiatı içerisinde tamamen eridiğini ileri süren tek tabiatçı yaklaşımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. H. Eroğlu, *a.g.m.*, s. 313.

³⁰² K. Galor, *a.g.e.*, s. 136.

³⁰³ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 46, Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 108.

³⁰⁴ Dvin kenti; günümüzde Kars il sınırına 42 km. uzaklıkta, Batı Ermenistan'da bulunmaktadır.

³⁰⁵ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 107.

³⁰⁶ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 46-50.

³⁰⁷ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 167.

³⁰⁸ C.O.A., Bâb-ı Âsafi Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 923/M. 1516-1517. Defterin tam metni için bkz., İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 33-34.

döneminde de bir ferman verilmiş ve onlar İslam hukukuna göre Müslüman Devletin koruması altına alınmıştır. Ancak Halife Ömer tarafından verilen bu fermanın muhteviyatı tartışma konusudur. Zira Kudüs Patrikliğine verilen ahitname ile Ermeni Patrikliğine verilen ahitnamede yer alan ifadeler çelişkilidir. Halife Ömer tarafından Ermenilere verilmiş olan ahitnameye göre, kiliseleri ve kendi cemaatlerinden olan Habeş, Kıpti ve Süryanileri yönetme hakkı Mar Yakup Manastırında bulunan Ermeni Patriğine aittir³⁰⁹. Bu milletleri yönetme hakkı bir diğer ahitnamede ise Rumlara verilmiştir. Görüldüğü gibi Halife Ömer tarafından hem Rumlara hem de Ermenilere verildiği iddia edilen bu ahitnamelerde söz konusu milletleri yönetme hakkı konusunda yer alan ifadeler çelişki göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilk ilişkileri, Orhan Bey (1326-1359) döneminde olmuştur. Bursa'nın fethinden (1326) sonra, Ermenilerin bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade edilmiş ve Kütahya'da bulunan ruhani merkez, Bursa'ya taşınmıştır³¹⁰. Fatih Sultan Mehmed döneminde fetihten sonra, 1461 tarihinde, merkez İstanbul'a taşınmış ve burada bir Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur³¹¹. Pek çok yönden Osmanlı kültürünü benimseyen Ermeniler, XIX. yüzyıl başlarında "Millet-i Sâdıka" olarak anılmaktaydı³¹².

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü fethiyle birlikte kente giren Yavuz Sultan Selim'i karşılayan Ermeni ve Rum Patriklerine, Halife Ömer'in ahitnamesi gereği birer ferman verilmiştir³¹³. Dönemin Ermeni Patriği III. Serkis'e ve Rum Patriği Attalia'ya verilen bu fermanla birlikte, Ermeni ve Rumlara çok geniş ayrıcalıklar tanınmıştır³¹⁴. 1888 tarihinde çıkan bir fermanla Ermeni Patrikliği, "Kamame Kilisesi, Kudüs, Nablus, Habeşiler, Kıptiler ve diğer milletlerin patrikliği" unvanını almıştır. Kamame Kilisesi üzerinde Ermenilerin amacı, genellikle Katolikler ve Rumlara karşı var olan haklarını korumak olmuştur³¹⁵. Bu sebeple söz konusu kilise üzerine çıkan tartışmalarda taraflardan biri de Ermenilerdir. Hatta zaman zaman kendi aleyhlerinde kararlar çıkmaması için, bölgesel yöneticilere ve vezir rütbesindeki kişilere rüşvet verdikleri de olmuştur. Örneğin Sultan

³⁰⁹ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 64.

³¹⁰ Erdal İter, *Ermeni Mes'alesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Seri III, Sayı B.9, Ankara, 1995, s. 30.

³¹¹ Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devletinde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Gökkuşbuğ Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23.

³¹² E. İter, *a.g.e.*, s. 31.

³¹³ İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 35-36.

³¹⁴ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 109.

³¹⁵ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 168.

IV. Murad (1623-1640) devrinin önemli devlet adamlarından Abaza Mehmed Paşa'ya Kamame Kilisesi üzerine Rumlarla aralarında çıkan tartışmalar dolayısıyla görülecek davayı etkilemek için 50 bin guruş rüşvet vermişlerdir. Ancak olayın ortaya çıkmasıyla, hem rüşvet veren Ermeniler hem de Abaza Mehmed Paşa idam edilmiştir³¹⁶.

Ermeniler içerisinde özellikle Emçiyazin Ermeni Katogigosları (temsilciler), belli aralıklarla bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için Papalıktan destek almaya çalışmışlardır. Fakat Papalığın, Ermenileri Katolik yapma arzusu bu teşebbüsleri sonuçsuz bırakmıştır. 19. yüzyılda dış devletlerin özellikle de Rusya'nın Ortodokslar genelinde Ermeniler üzerinde hak iddia etmesiyle Ermeni sorunu ortaya çıkmıştır³¹⁷. Ancak unutulmamalıdır ki Ermeni sorununun ortaya çıkmasında tek bir sebep etken olmamıştır. Bu sorunun ortaya çıkmasında pek çok etken vardır. Ermenilerin yabancı devletlerle münasebetleri oldukça köklü bir tarihe dayanmaktadır. Bu münasebetlerin 19. yüzyılda aldığı şekil, Ermenilerin yavaş yavaş Osmanlı Devleti'yle aralarının açılmasına sebep olmuştur. Yine bu süreçte Avrupa'ya ve Amerika'ya giden ve ihtilalci fikirlerle dönen Ermenilerin oluşturduğu kamuoyu da Bâb-ı Âli'yle Ermenilerin aralarının açılmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda Ermeni çetelerinin Zeytun başta olmak üzere Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır gibi bölgelerde isyanlar çıkarması, meselenin daha da büyümesine sebep olmuştur³¹⁸. Nitekim Ermeni sorunu 1878 Berlin Antlaşmasıyla uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Bu tarihten sonra Ermeni sorunu, Avrupalı devletlerin meseleye müdahil olması, Ermeni patrikhanesinin faaliyetleri ve özellikle Amerika'dan gelen misyonerlerin çalışmalarıyla şekillenmiştir³¹⁹. 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na kadar Anadolu'nun doğusunu "Türki Asya'sı" olarak adlandıran Rusya, bu tarihten itibaren bu bölgeye "Ermenistan" demeye başlamıştır³²⁰. Rus etkisi altında Ermeni isyanları artık daha geniş coğrafyalara yayılmaya başlamıştır. Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi 1878 tarihli Berlin Anlaşması ise Ermeni meselesini uluslararası bir sorun haline getirmiştir³²¹. Nitekim 27 Mayıs 1915 (14 Mayıs 1331/13 Receb 1333) tarihinde tehcir kanunu çıkarılarak Ermenilerin başka yerlere sevk ve iskânı

³¹⁶ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Cilt 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 220.

³¹⁷ G. Şahin, *a.g.e.*, s. 25-27.

³¹⁸ G. Şahin, *a.g.e.*, s. 140.

³¹⁹ G. Şahin, *a.g.e.*, s. 115.

³²⁰ E. İlter, *a.g.e.*, s. 47.

³²¹ G. Şahin, *a.g.e.*, s. 115.

istenmiştir³²². 1915 tehcirinden sonra çok sayıda kişi müttefiklere ait yerlere özellikle Kudüs'e sığınmıştır³²³.

Rum-Ortodoks, Latin-Katolik ve Ermenilerden başka, özellikle bu cemaatlerin kontrol etmek istedikleri Kıpti, Süryani ve Habeşi gibi cemaatler de Kamame Kilisesi'nde mevcudiyetlerini muhafaza etmek için mücadele etmekteydi. Ancak bu cemaatler Rumlar, Katolikler ve Ermeniler kadar güçlü bir konumda değillerdi. Hıristiyanlığı I. yüzyılda kabul ederek ilk Hıristiyan milletlerden olan Kıptiler, Mısır'ın Araplaşmış yerli halkıdır³²⁴. M.S. 40 tarihinde havarilerden Markos, İskenderiye'ye gelerek Kıptilerin Hıristiyan olmasını sağlamıştır. Kıpti inancına göre, Markos burada dünyanın ilk kilisesini kurmuştur. Bazı yazarlara göre ise, ilk Kıpti kilisesi, 12. İskenderiye Piskoposu Demetrius (189-231) zamanında kurulmuştur³²⁵. 543 tarihinde Piskopos Yakup Baradai tarafından Roma'dan ayrılarak kurulan Süryanî Yakubiler ise Hıristiyanlığı 1. ve 2. yüzyıllarda benimsediklerinden ilk Hıristiyanlardandır³²⁶. İngiliz Subayı olarak bölgede görev yapmış olan L.G.A Cust'ın 1929 tarihli raporuna göre; 16. yüzyılda bağımsız bir dayanak oluşturmayı başarsalar da Süryaniler ve Kıptilerin, kilise üzerinde resmi bir ikamet izinleri yoktur. Tapınaklarda tütsü yakmak dışında günlük hizmetleri yapamamışlardır. Üstelik Ermenilerle bir araya gelmedikçe tören de yapamamışlardır. Sadece Cuma günleri, Latin ve Ortodokslara önceden bildirmek şartıyla, bağımsız törenlerini yerine getirmişlerdir³²⁷. Habeşîler de Süryani ve Kıptiler gibi Kamame Kilisesi'nde var olan küçük Hıristiyan gruplarından biridir. Habeşistan veya Etiyopya, Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde, Yemen Valisi Özdemir Paşa'nın uğraşları sonucunda 1557 tarihinde Osmanlı Devletine katılmıştır³²⁸. Habeşîlerin, Osmanlı Devleti için var olan önemi diğer cemaatlerden farklıdır. Zira İslamiyet'in ilk dönemlerinde yoğun baskı ve şiddete maruz kalan Müslümanların sığındığı ilk ülke Hıristiyan bir kral tarafından yönetilen Habeşistan olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Habeşîleri diğer Hıristiyan cemaatlerinden ayırmasının arkasında bu hadise yatmaktadır. 19. yüzyılda Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya gibi Avrupa devletlerinin Habeşîleri himaye etme girişimlerini de Osmanlı Devleti, söz konusu topluluğun Osmanlı vatandaşlarından

³²² G. Şahin, *a.g.e.*, s. 176.

³²³ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 169.

³²⁴ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 60.

³²⁵ M. Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 410.

³²⁶ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 62-63.

³²⁷ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 13-14.

³²⁸ Y. Ercan, *a.g.e.*, s. 94.

olduğunu belirterek kesin bir şekilde reddetmiştir³²⁹. Habeşiler de Avrupalı devletlerin bu müdahalelerini hemen kabul etmemiş, öncelikli olarak Osmanlı yönetimiyle iletişime geçmişlerdir. Osmanlı yönetimiyle sorunlarını çözemedikleri durumlarda ise Avrupalı devletlerden yardım istemişlerdir. Örneğin, Kıptilerle aralarında yaşanan çatışmaların başlıca sebebi olan Deyrû's-Sultan manastırının hâkimiyeti meselesinde yerel yönetimle iletişim sürdürülemedince, 21 Ekim 1890'da Fransızlardan yardım almışlardır³³⁰.

Kamame Kilisesi'nde var olan anlaşmazlıklar sadece Hıristiyanlar arasında geçmemiş, nadiren de olsa Müslümanlarla da bazı çıkar çatışmaları yaşanmıştır. Selahaddin Eyyûbî (1138-1193) tarafından Kamame Kilisesi'nin bitişiğine inşa edilmiş olan Salâhiyye Hangahı Vakfının tasarruf hakkını elinde bulunduran, bölgenin ileri gelen Müslüman ailelerinden Alemizâdeler ile Rum-Ortodoks cemaati arasında yaşanan münakaşalar bu konuya önemli bir örnek teşkil etmektedir³³¹. Kamame Kilisesi'nin 1868 yılında geçirdiği tamirat sırasında iki kubbe arasına inşa edilen oda, Rum milletinin tasarrufuna bırakılmış ise de kubbenin bitişiğinde bulunan bu hangâhta ikamet eden Alemizâdeler, odayı zapt ederek eski kapıyı kapatıp yeni bir kapı eklemiştir. Bu mesele ciddi bir rahatsızlığa ve soruna sebep olunca Kudüs Rum Patriği, Alemizâdelerin buradan çıkartılıp, açılan kapının kapatılmasını istemiştir³³².

Kamame Kilisesi ve diğer Kutsal Yerler üzerine Hıristiyan cemaatleri arasındaki nüfuz yarışı, kimi zaman ölümlerle sonuçlanan kavgaları da beraberinde getirmiş ve uluslararası sorunlara dönüşmüştür. Kilise üzerine çıkan sürtüşmeler, genellikle Ortodokslarla Katolikler, Ortodokslarla Ermeniler ve bu cemaatlerin Habeşî, Süryanî ve Kıptî gibi diğer küçük cemaatlerle olan ilişkileri ekseninde ilerlemiştir.

2.4.1. Rum-Ortodokslar ve Ermeniler Arasındaki Çatışmalar

Ortaçağ boyunca Katolik Papalığın baskısı altında bulunan Rum-Ortodokslar, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle beraber tekrar eski itibarlarını kazanma fırsatı bulmuşlardır. Rum-Ortodoks cemaati, Ermenilere göre daha nüfuzlu bir konumda

³²⁹ Kudüs'teki Habeşiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Stéphane Ancel, "The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840-1940", *Ordinary Jerusalem 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, (ed. Angelos Dalachanis-Vincent Lemire), Brill, Leiden-Boston, 2018, s. 50-74.

³³⁰ S. Ancel, a.g.m., s. 58.

³³¹ Ş. E. Memiş, a.g.e., s. 180-181.

³³² C.O.A., Hâricîye Nezâreti Siyâsi, 411-17, H. 11 Şevval 1268/M. 29 Temmuz 1852.

olduğundan dolayı, Kamame Kilisesi'ndeki mücadeleler genellikle Ermenilerin var olan haklarını korumak istemeleri yüzünden ortaya çıkmıştır.

Ermeniler ve Rum-Ortodokslar arasındaki tartışmaların en önemli sebebi, önemli dini günlerde ve bayramlarda Kamame Kilisesi'nin paylaşamaması ve birbirlerinin ayinlerine engel olma çabalarıdır. Örneğin; 1634 tarihli bir arşiv belgesinin ortaya koyduğu üzere, Rumlar Sebütü'n-nâr (Nur Ayini) adıyla bilinen ayine Ermenileri kabul etmemişler, hatta Ermenilere ait olan bazı kutsal eşyaları gasp ettikleri için mesele Divân-ı Hümâyûn'da incelenmiştir³³³. Keza Ermeniler de ayin ve ritüeller konusunda anlayamadıkları Ortodoksların, Halife Ömer döneminden beri var olan imtiyazlarını ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bu hususta, bazı yerel yöneticilere rüşvet verip, usulsüz yollarla sahte belgeler elde ederek söz konusu ayinlerde öncelik haklarının kendilerine geçmesi için de uğraşmışlardır³³⁴. Bu tür yolsuzluklar karşısında devlet, Kudüs kadısı, mollası veya Haseki Sultan mütevellisine fermanlar göndermiş, konuyu araştırmaları ve bu usulsüzlükleri engellemelerini istemiştir³³⁵.

Hıristiyanlık âleminde, İsa Peygamber'in ölümünün ardından dirilişi hatırasına Paskalya bayramı kutlanmaktadır³³⁶. Ortodoks Kilisesi, diğer kiliselere nazaran Paskalya bayramına daha fazla önem vermiştir. Ortodokslar kendi geleneklerine göre Paskalya'dan bir önceki geceyi Kutsal Cumartesi (Holy Saturday) olarak isimlendirmekte, Kamame Kilisesi'nde aynı gün kandiller yakılıp, dualar edilmesinin yanı sıra Kutsal Nur Ayini düzenlenmektedir³³⁷. Ortodokslar, Kamame Kilisesi'nin merkezinde bulunan Kabr-i İsa olarak adlandırılan Aedicula'ya girerek, kabirden çıkarılan ateşle ellerinde bulunan mumları yakarlar. Ortodokslara göre bu ateş, kutsal gecede gökten inmektedir³³⁸.

³³³ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Mühimme Zeyli Defteri, No. 9, s.23, h.63, H. 19 Cemaziye'l-âhir 1044/M. 10 Aralık 1634, H. Eren, *a.g.e.*, s. 143-144.

³³⁴ C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn, 3-88, H. 15 Rebiü'l-evvel 1152/M. 22 Haziran 1739.

³³⁵ H. Eren, *a.g.e.*, s. 158-163.

³³⁶ A. Erbaş, *a.g.e.*, s. 47.

³³⁷ M. Yıldırım, "Ortodoks Kilisesinde Paskalya", *Dini Araştırmalar*, Cilt 7, Sayı 21, 2005, s. 68-72.

³³⁸ Kudüs'ü ziyaret eden seyyah Evliya Çelebi, Kamame Kilisesi'nde icra edilen Kutsal Ateş Ayini hakkında, "Yanlış inançlarınca kudretten yanar derler, ama hakir dikkatle inceleyip sırrını öğrendim. Bu kandil mücevher ve sanatlı kıymetli bir nefes veya moran yahut billur bir kandildir. Bu kubbenin ortasında bir acayip mücevher zincirle asılıdır. Kızıl yumurta yortularında (Paskalya) yanmasının sebebi odur ki bu kubbenin ta zirvesinde kurşun içine gizlenmiş bir çinko küp vardır, o küp içinde zeytinyağı ve biraz da nefis yağ ile karıştırılmış yağ vardır. O yortu günlerinde sıcaklığın şiddetinden küpteki yağ kandilin o zincir içinden akıp bir keferre haberdar olmadan kandil dolmada... Öyle vakti elbette güneşin etkisi o nefes ve billur camlara gelir, yamurlar da ateş parçası olunca camların şiddetli sıcaklığı büyük tesir edip o an tutuşur. Eğer bu kızıl yumurta gününde havada yoğunluk olup güneşe tesir yoksa akıllı rahibin biri gizliden kubbe üzerine çıkıp zincirin ucuna ateş gösterdiği gibi nefle karışmış yağ zincirden aşağı ateş insanların önünde iner. Bütün kafirler gökten nur iniyor düşüncesiyle başlarını açıp "Kiryeyls, Kiryeyls" diyerek dua ederler" ifadelerini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 528.

Nur Ayinine Ortodokslarla beraber Ermeniler de katılmaktadır. Ancak bu ayinler sırasında Ermenilerle Ortodokslar arasında ciddi münakaşalar da çıkmıştır. Nur Ayini sırasında yaşanan tartışmadan birisi Merkad-ı İsa'nın açılmasıyla alakalıdır. Merkad-ı İsa (İsa Peygamber'in mezarı), kutsal ateş ortaya çıkmadan önce açılır, bu görevi iki Ermeni rahibin gözetiminde Rum Ortodoks Patriği yerine getirirdi. 1895 tarihli bir belgede, Rumların, artık söz konusu ayine Ermenilerin katılmasını istemedikleri belirtilmektedir. Kudüs Mutasarrıfı, ayinin eskisi gibi yapılmasına karar verse de buna itiraz eden Rumlar iki Ermeni rahibin kiliseye girmesine engel olmuştur. Ermeni rahipler, Rumların arkasından dolanıp kilisede kendilerine ait bölgeye oturunca münakaşa, kilise genelinde büyük bir kavgaya dönüşmüştür. Yaşanan kavgada iki Ermeni rahiple birlikte çok sayıda kişi yaralanmış, hatta bu olay bir Alman gazetesi olan Badische Zeitung da geniş yer tutmuştur³³⁹.

Öte yandan Ermeni ve Rumlar arasında, kilise içerisinde ibadet eden diğer küçük cemaatlere hükmetme meselesi de tartışmalara sebep olmuştur. Halife Ömer zamanında Rumlara verildiği iddia olunan fermanla Gürcü, Habeş, Kıpti gibi diğer küçük cemaatler, Ortodoksların himayesine verilmiştir³⁴⁰. Bu himaye hakkı, Kudüs'ü fetheden Yavuz Sultan Selim'den itibaren diğer Osmanlı Sultanları tarafından da teyit edilmiştir³⁴¹. Bu husus fermanlarda “...*Rum tâ'ifesine tâbi' olan Gürcü ve Habeş ve Süryani ve Kıpti tâ'ifelerini Rum keferesi patrikleri ellerinde ibkâ idüb Ermeni ve Frenk ve millet-i şekâdan bir ferd dahl u ta'arruz eylemeye*” ifadeleriyle belirtilmektedir³⁴². 17. yüzyıl ortalarına kadar bu hususta bir itiraz gelmemişken bu tarihten itibaren Ermeniler, Habeşîler üzerine “*Habeş tâ'ifesi bize yamaktır*” diyerek himaye kurmaya çalışmışlardır. 1696-1697 tarihli ferman ile bu husus devlet tarafından reddedilmiş ve Habeşîlerin Rumlara tabi olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ayinler konusunda da Ermeniler, Rumların önceliğini kabul etmemiş, “*Biz size tekaddüm (önce) veyahut ma'an (beraber) girüp ziyaret ederüz*” diyerek ciddi bir tartışma başlatmışlardır. Sultan IV. Murad, bu hususun kadim geleneklere aykırı olduğunu belirterek önceliğin Rumlarda olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Sultan IV. Mehmed (1648-1687) devrinde bu tartışmalar yine alevlenmiş ve Ermeniler kendi kendilerine “*Habeş tâ'ifesi bize yamaktır ve*

³³⁹ C.O.A., Yıldız Mütenevvi Ma'rûzât, 120-95, H. 27 Zi'l-ka'de 1312/M. 22 Mayıs 1895.

³⁴⁰ C.O.A. Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No: 10, 20 Rebiü'l-evvel 15 / 2 Mayıs 636, Belgenin tam metni için bkz. İ. Satış-M. Ceylan, a.g.m., s. 33-34.

³⁴¹ C.O.A., Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri (KKD), No. 10, H. 923/M. 1516-1517. Defterin tam metni için bkz., İ. Satış-M. Ceylan, a.g.m., s. 35-36.

³⁴² İ. Satış-M. Ceylan, a.g.m., s. 40-41.

ziyâretgâhları bize mahsusdur” diye karar almışsa da konu Divân-ı Hümâyûn’da tartışılmış ve Habeş cemaatinin Rumlara tabi olduğu yinelenmiştir³⁴³.

Ermeni ve Rumlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan bir diğeri ise, İsa Peygamber’in ayak izinin bulunduğu inanan yerin üzerindeki kubbenin tamiri meselesidir. Rusya elçisi tarafından Osmanlı Devletine sunulan yazılarda kubbenin süratle tamir edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ermenilerin, gönderdikleri bir arzuhalle tamir işini almak istemesi üzerine tamirat Ermenilere bırakılmıştır. Ancak Rumların bu karara itiraz etmesi üzerine Osmanlı Devleti tamirat işini eski fermanlar gereğince 1832 yılında Rumlara bırakmıştır³⁴⁴.

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti Ermenilerle Rumlar arasında cereyan eden münakaşa ve çatışmaları şer-i şerif ve kanûn-i kadim üzere çözmeye çalışmıştır. Söz konusu sorunlar ile alakalı merkezden gönderilen yazılarda hemen daima, Halife Ömer’in Kudüs Rum Patrikliği ve Ermeni Patrikliğine, Kudüs fatihi Sultan Selim’in Rum ve Ermeni patriklerine, Sultan Süleyman’ın ise Rum Patriğine verdiği fermanların incelenmesi ve meydana gelen ihtilafların bu fermanlara göre çözülmesi istenmiştir³⁴⁵ (bkz. Ek IV). Halife Ömer tarafından verilen fermanların muhteviyatı tartışma konusu olsa da Osmanlı Devleti bu fermanları sahih olarak kabul etmiş ve çıkan çatışmaların çözüme kavuşması için bu fermanı referans olarak almıştır.

2.4.2. Latinler ve Rum-Ortodokslar Arasında Çıkan Çatışmalar

Kudüs’teki Kutsal Yerleri kimin himaye edeceği meselesi, Hıristiyanlık tarihinde en büyük bölünmenin yaşandığı 1054 yılındaki mezhepsel bölünmeden sonra bir daha asla birleşemeyen Katolik ve Ortodokslar arasında oluşan büyük bir çekişmeyi de beraberinde getirmiştir. Katolikler ve Ortodokslar arasında yaşanan bu çekişme ve rekabetin tarihi kökeni 12. yüzyıla dayanmaktadır. Selahaddin Eyyubî ile İmparator Isaac Angelos 1188 tarihinde, Kutsal Yerlerin himayesi konusunda anlaşma yapmış ve bu görev Ortodokslara bırakılmıştır³⁴⁶. Osmanlı Devleti Kudüs’ü aldıktan sonra Osmanlı

³⁴³ C.O.A., İrâde Adliye ve Mezâhib, 1322, H. Evâsıt-ı Zi’l-kâ’de 1152/M. 8-18 Şubat 1740. Belgenin Latin harflerine çevrilmiş hali için bkz. İlhami Yurdakul, “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumlardan Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi”, *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (ed. Serkan Yazıcı vd.), Cilt 1, Sayı 0, Sakarya, 2016, s. 255-262..

³⁴⁴ C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn, 1586-60, H. 29 Zi’l-hicce 1247/M. 30 Mayıs 1832.

³⁴⁵ C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn, 771-36188, H. 1225/M. 1810, Hatt-ı Hümâyûn, 526-25754, H. 29 Zi’l-hicce 1225/M. 25 Ocak 1811, Hatt-ı Hümâyûn, 1557-54, H. 29 Zi’l-hicce 1236/M. 27 Eylül 1821.

³⁴⁶ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 131.

Padişahları, bölgenin Rum-Ortodoks patriklerine fermanlar göndererek, onların Kamame Kilisesi'ndeki üstünlüklerini korumuş ve yinelemişlerdir. Katolikler ise Avrupalı devletlerin destekleri, himayeleri ve özellikle kapitülasyonların etkisiyle 17. yüzyıldan itibaren kilise üzerinde etkilerini arttırmışlardır. Osmanlı egemenliği altındaki Katolikler, İlk kez 1604 tarihinde Fransızlara verilen kapitülasyonlarla Kamame Kilisesinde etkili olmaya başlamıştır. Bu kapitülasyonu, 1673 ve 1740 tarihli kapitülasyonlar takip etmiştir. 1699 tarihli Karlofça Anlaşmasından sonra, Avusturya da Kutsal Yerlerdeki Katoliklerin korunmaları hakkında himaye iddiasında bulunmaya başlamıştır³⁴⁷. Roma Katolik kilisesinin, Kamame Kilisesi üzerinde kontrol sağlaması, Protestanlığın yarattığı baskıdan kurtulup, statüsünü arttırması ve dini propagandasını daha etkili hale getirmesi için önemli bir etken olmuştur³⁴⁸. Ancak Katoliklerin giderek güçlenmesinden, Ortodokslar son derece rahatsız olmuştur. Rumların var olan statülerini korumak istemesi, Katoliklerin ise kilisedeki varlıklarını güçlendirmek ve hâkim konuma gelme çabaları iki Hıristiyan cemaatini söz konusu kilisede defalarca karşı karşıya getirmiştir. Keza Sultan IV. Murad (1623-1640) devrinde gönderilen 1637 tarihli bir fermana, Halife Ömer döneminden bu yana Rumların elinde olan, İsa Peygamber'in gömülmeden önce üzerinde yıkandığına inanılan kutsal taş Hacer-i Mugtesil'in Katolikler tarafından zapt edildiği bildirilmiştir. Bunun üzerine, kanûn-i kadim gereği Rumların haklı olduğu ve söz konusu yerin kendilerine bırakılması emredilmiştir³⁴⁹. Rumlar, Osmanlı devletinin politikaları gereği olarak da Kutsal Yerlerde diğer cemaatlerden üstün tutulmuşlardır. Nitekim 1637 tarihli bir fermana, "*Kamame'ye ve sâ'ir tevâbi' levâhıkına Frenk tâ'ifesini dahl u ta'arruz itdirmeyesiz, âyin-i bâtılları üzere ziyaret itmek murad ittiklerinde Rum tâ'ifesi patriği olanların izin ve rızalarıyla ziyaret idüp...*" ifadeleriyle Katoliklerin Kamame Kilisesi ve diğer kutsal mekânlarda ibadet etmek istediklerinde Rumların izin ve rızalarını almaları gerektiği belirtilmiştir³⁵⁰.

Kilisenin içerisindeki şapel ve manastırların anahtarlarının kimde olacağı meselesi iki cemaat arasındaki münakaşa konularındandır. 1688 tarihli bir fermana, Halife Ömer'den bu yana bu anahtarların Rumların elinde olduğu ancak Katolik rahiplerin, anahtarların birisi bize verilmiştir diyerek ellerindeki üç anahtarı da zorla

³⁴⁷ C. Nicault, *a.g.e.*, s. 175.

³⁴⁸ O. Peri, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴⁹ İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 43-44.

³⁵⁰ İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 43-44.

aldıkları belirtilmektedir. Meseleyi araştıran Osmanlı Devleti, anahtarların, kanûn-i kadim gereği Rumlara geri verilmesine hükmetmiştir³⁵¹ (bkz Ek V).

Fransızlara verilen kapitülasyonlarla Katolikler, Kutsal Yerlerde bir takım imtiyazlara sahip olmuşlardır. Bu imtiyazlar, eskiden beri üstünlüklerini koruyan Ortodoksları rahatsız etmiştir. Nitekim Rum patrikleri, Kamame’de Katolik patriklerinin ve cemaatinin haklarını her fırsatta ihlal etmeye çalışmışlardır. Bu tür meselelere, Fransız elçileri müdahil olmuş ve yapılan kapitülasyon anlaşmalarını hatırlatarak sorunun çözülmesini istemişlerdir³⁵². 1690 tarihinde yayınlanan bir ferman ile Katoliklere, Kamame Kilisesi’nin büyük kubbesi tahsis edilmiş, kubbenin tamiri meselesi iki cemaat arasında ciddi tartışmalara sebep olmuştur³⁵³. 1698 tarihli bir belgede, Katoliklerin Kamame Kilisesi’nin büyük kubbesini tamir etmelerine müsaade edilmiş ve yapılacak olan tamirat için kendilerinden bir ücret talebinde bulunulmaması Kudüs Mutasarrıfına bildirilmiştir³⁵⁴. Ancak Katoliklerin, bu tamiratla birlikte Rumların elinde bulunan ziyaretgâhları kendi mülklerine dönüştürmeye çalışmaları üzerine Rumların haklarının korunması için fermanlar gönderilmiştir³⁵⁵. Tamirat meselesiyle ortaya çıkan ihtilaflar nedeniyle devlet, tamir edilecek yerlerin mimarlar eşliğinde yeniden belirlenmesi ve çıkarılacak fermanlar doğrultusunda tamiratın yapılmasına karar vermiş, ancak sorunun büyümemesi için tamiratı ertelemiştir³⁵⁶. Rumlar ve Katolikler kilise içerisinde bulunan, Kabr-i İsa, Hacer-i Mugtesil, yine kilise içerisindeki haç ve Sitti Meryem Kemerlerinin kendilerine ait olduğunu iddia ederek Katoliklerle sürekli ihtilafa düşmüşlerdir. Kabr-i İsa’da bakım ve onarım meselesinden dolayı Rumlar ve Katolikler arasında çıkan tartışmaya Osmanlı Devleti müdahale ederek, 1820 tarihinde bir ferman çıkarmıştır. Bu ferman, Kudüs kadısı, müftüsü, ileri gelenleri, Rum ve Katolik rahipleri önünde ilan edilmiş, bölgede Rum ve Katoliklerin eşit haklara sahip oldukları belirtilmiştir³⁵⁷ (bkz. Ek VI). Hacer-i Mugtesil ise, kanûn-i kadim gereğince Rum-Ortodokslara bırakılmışken, 1852 tarihli fermanda, hem Hacer-i Mugtesil hem de sözü edilen diğer ziyaretgâhlar bütün kilisenin ortak alanları olarak kabul edilerek hiçbir cemaatin tek başına buralarda hak iddia edemeyeceği belirtilmiştir. Keza, Beytüllahim’de bulunan kilisenin üç anahtarı da

³⁵¹ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1654-12, H. 10 Cemâziye’l-evvel 1099/M. 12 Nisan 1688, İ. Satış-M. Ceylan, *a.g.m.*, s. 49-51.

³⁵² H. Eren, *a.g.e.*, s. 106-107.

³⁵³ A. Steih, *a.g.e.*, s. 123.

³⁵⁴ H. Eren, *a.g.e.*, s. 163-164.

³⁵⁵ H. Eren, *a.g.e.*, s. 167-168.

³⁵⁶ H. Eren, *a.g.e.*, s. 166.

³⁵⁷ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1271-49236, H. 17 Receb 1235/M. 30 Nisan 1820.

Rumların elindeyken, ferman gereğince Latin ve Ermenilere de birer anahtar verilmiştir³⁵⁸.

Rumlar-Ortodokslar ve Katolikler arasında çıkan ihtilaflardan bir başkası, Katoliklerin 18. yüzyılda Avrupa'dan getirdikleri organun olmuştur³⁵⁹. 1817 tarihli bir belgede, yüz sene önce Avrupa'dan getirilen büyük bir organunun sesi çok yüksek çıktığı için kullanımına müsaade edilmediği ifade edilmiştir. İlk başta getirilen bu organunun kullanılmasına müsaade edilmemişse de eski küçük organun yandığı ve kullanılamaz halde olduğu için izin verilmiştir. Ancak yeni organun Rumlarınkinden daha yüksek ses çıkardığı için bu kez de Rumlar şikâyetinde bulunmuştur. Sorun bir süre devam etmişse de nihayetinde organunun sesinin eskisi ile aynı yüksekliğe düşürülmesi şartıyla Rumlar ikna edilmişlerdir³⁶⁰. 1896 tarihinde Katolikler, yeni organun alarak bunu eski organunun üstündeki odaya getirmişlerdir. Ortodokslar ve diğer cemaatler ise bu durumun mevcut statükoyu ihlal ettiğini öne sürerek organunun kaldırılmasını istemişlerdir. Fransa Sefareti ise, organunun Katolik rahiplere tahsis edilen odada bulunduğunu ve statükoya zarar vermediğini bildirmiştir³⁶¹.

19. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle Hıristiyan cemaatler arasında Kutsal Yerlerdeki çatışmalar daha çetin bir hal almıştır. Zira Avrupalı devletlerin destekledikleri ve arkalarında durdukları cemaatler, özellikle Katolikler, münakaşalar yaşandığı zaman Fransa ve diğer Katolik devletlerden yardım istemişlerdir. Bu durum Kamame Kilisesini Avrupalı devletlerin güç gösterisi yaptıkları bir merkez haline gelmiştir. Bütün Hıristiyan aleminin kutsal saydığı bu kiliseye hâkim olmak, prestij ve güç açısından Avrupalı devletleri her zaman cezbetmiştir. Dış müdahalelerle birlikte, Latinler ve Rumlar arasında yaşanan çekişmeler zaman zaman ölümlü kavgalara da neden olmuştur. 1766 tarihinde Kamame Kilisesi'nde Rumlar ve Latinler arasında çıkan münakaşa kavgaya dönüşmüş ve bu kavgada çok sayıda insan ölmüş veya yaralanmıştır³⁶². 1902 tarihinde, yaşanan tartışmalar bir anda alevlenmiş ve kavgaya dönüşmüştür. Yaşanan kavgada Almanya vatandaşı olan iki Frensiskan rahibi de yaralanmış ve kendilerine saldıran Ortodoksları konsolosluk aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne şikâyet etmiştir. Almanya Devleti, meselenin araştırılmasını ve dahli olanların

³⁵⁸ C.O.A., Hatt-ı Hümayûn, 1647-2, H. 30 Cemâziye'l-evvel 1268/M. 22 Mart 1852.

³⁵⁹ Organun; Kiliselerde, düdüklü körük yoluyla ses verilerek çalınan bir tür büyük müzik aleti, org. Bkz. İ. Parlâtır, *a.g.e.*, s. 409.

³⁶⁰ C.O.A., Cevdet Adliye, 25-01505, H. 29 Zi'l-ka'de 1232/M. 10 Ekim 1817.

³⁶¹ C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 412-12, H. 14 Receb 1314/M. 19 Aralık 1896.

³⁶² S. Kılıç-İ. Satış, *a.g.m.*, s. 235.

cezalandırılmasını istemiştir³⁶³. Bu olaylar sırasında başka bir yere gitmekte olan Don Cozep Gazello isimli İtalyan rahip de öldürülmüştür³⁶⁴. Bu olaylar cemaatlerin aralarını iyice bozmuş, bu esnada Kudüs Rum ve Ermeni patriklerinin de bölgede olmaması ihtilafların daha da artmasına sebep olmuştur³⁶⁵ (bkz. Ek VII). Osmanlı Devleti, yaşanan bu tartışmaları, yaralı ve ölümlü kavgaları çözmek için tahkikat başlatmıştır. 1878 Berlin Anlaşmasının altmış ikinci maddesinde yer alan, her cemaat bağlı oldukları devletlerin sefaret ve konsolosları tarafından himâye olunacaktır maddesi gereğince, tahkikata Almanya Konsolosu nezaret etmiştir. Ancak Fransa bu tahkikata kendi konsolosluğunun dâhil edilmemesi yüzünden Osmanlı Devleti'ni protesto etmiştir³⁶⁶ (bkz. Ek VIII). Meydana gelen çatışmalarda tutuklanan Ortodokslar, 1905 senesinde affedilip serbest bırakılmıştır³⁶⁷.

Osmanlı Devleti, Rum-Ortodokslar ve Latin-Katolikler arasında cereyan eden bu çatışmaları çözmek için öncelikle kanûn-i kadimi esas almıştır. Halife Ömer zamanında verilen ferman referans gösterilerek meydana gelen münakaşalar çözülmeye çalışılmıştır. 19. yüzyıldan itibaren, meydana gelen çatışmalar için komisyonlar kurulmaya başlanmış ve bu komisyonlara cemaatlerin bağlı buldukları devletlerin konsolosları da katılmıştır. Osmanlı Devleti, çıkan bu ihtilaflarda her cemaatin hakkını eşit olarak gözetmeye gayret etmiştir. 1852 tarihinde yayınlanan fermanın oluşturduğu statüko ile birlikte, bu tarihten sonra alınan kararlarda bu ferman esas alınmıştır.

2.4.3. Habeşîler, Kıptiler ve Süryânîler'in Diğer Cemaatlerle İlişkileri ve Genel Durumu

Daha önce ifade edildiği üzere, Osmanlı Sultanı Yavuz Selim, Kudüs'ü aldığı anda Rum Patriği Attalia'ya verdiği fermanla Habeşî, Kıptî ve Süryânîlerin Rumlara bağlı olduğunu belirtmiştir. Kutsal Yerlerde var olma mücadelesi veren bu cemaatler, Rum-Ortodoks, Katolik ve Ermeniler arasında yaşanan çekişmelerde taraf olabilecek kadar etkili bir konumda değillerdi. Bu sebeple söz konusu cemaatler, Kutsal Yerlerde öncelik hakkı elde etme mücadelesinin önemli bir konusu, ayrıca misyonerlik faaliyetlerinin

³⁶³ C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 412-30, H. 27 Zi'l-kâ'de 1319/M. 7 Mart 1902, Hâriciye Nezâreti Siyâsi, 412-36, H. 12 Muharrem 1320/M. 21 Nisan 1902.

³⁶⁴ C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 104-6, H. 11 Muharrem 1320/M. 20 Nisan 1902.

³⁶⁵ C.O.A., Yıldız Umûmî, 58-30, H. 13 Muharrem 1320/M. 22 Nisan 1902.

³⁶⁶ C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 104-7, H. 18 Muharrem 1320/M. 27 Nisan 1902.

³⁶⁷ C.O.A., İrâde Adliye ve Mezâhib, 61-24, H. 22 Rebi'ü'l-âhir 1323/M. 26 Haziran 1905.

hedefi durumundaydı. Bu konuda en büyük çatışma, Rum-Ortodokslar ve Ermeni kiliseleri arasında yapıldı³⁶⁸. Aslında bu küçük cemaatler içerisinde Kıptilerin Kamame Kilisesinde belirli bir tasarruf hakkı vardı. Rotunda'nın Batı ucuna bitişik Aedicula'nın arkasında bulunan küçük bir şapel, giriş avlusunun sağ kanadına bakan Saint Michael Şapeli, kilisenin doğu ucunda bulunan Saint Helena Şapelinin çatı katındaki Deyrû's-Sultan Manastırı, İsa'nın Hapishanesi Şapeli, Saint Abraham Manastırı ve Dört Hayvanlar kiliseleri, Kıptilerin tasarrufundaki alanlardı³⁶⁹. Kıptiler en büyük ihtilafı Habeşîler ile Deyrû's-Sultan Manastırı üzerinde yaşamışlardır. Deyrû's-Sultan Manastırı, İsa Peygamber'in çarmihini sırtında taşıyarak zorla yürütüldüğü Hıristiyanların Via Dolorosa olarak adlandırıp, hac ibadetlerini yerine getirdiği çile yolunda son defa düştüğü yerde, çile yolunun dokuzuncu durağındaki Saint Helena Kilisesi'nin çatısında bulunmaktadır³⁷⁰. Esasen, bu manastırda Kıptiler, Habeşîlerle birlikte yaşıyordu. Ancak 1838 tarihinde Kudüs'te baş gösteren bir veba salgını ile bütün Habeşî keşişler ölmüş ve hem Kıptilerin hem de Hâbeşîlerin geleneksel koruyucusu olan Ermeni Patrikhanesi'nin izniyle, bölge tek başına Kıptilere tahsis edilmiştir. Üç yıl sonra, Kudüs'e gelen yeni bir grup Hâbeşî'li keşiş Kıptileri bölgeyi haksız yere el koymakla suçladı. Bu olay, Hâbeşîlerin Deyrû's-Sultan'ın mülkiyeti üzerine Kıpti ve Ermenilerle yapacağı uzun süreli bir çatışmanın başlangıcı olmuştur³⁷¹. Habeşîliler, 1850 tarihinde manastırın anahtarlarını bir şekilde ele geçirdiler. Ancak kısa süre sonra 1851 senesinde Kıptilerin Osmanlı idaresine müracaatları üzerine manastırın anahtarları Kıptilere iade edilmiştir³⁷². Kıptilerle Habeşîler arasında var olan bu ihtilafa İngiltere Konsolosu James Finn müdahalede bulunmak istemiştir³⁷³. Ancak İngilizlerin, Osmanlı topraklarında yaşayan Kıptiler veya Habeşîler üzerine herhangi bir hakkı yoktu³⁷⁴. Keza Fransızlar da, 1893 senesinde Kıpti ve Habeşîler arasında cereyan eden çatışmalara dâhil olmaya çalışmışlardır³⁷⁵. Avrupalıların Habeşîlere yardım etmesinin en önemli sebebi, Habeşistan'daki konumlarını ve statülerini arttırmak istemeleridir³⁷⁶.

³⁶⁸ O. Peri, *a.g.e.*, s. 121.

³⁶⁹ O. Peri, *a.g.e.*, s. 121, E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 70-71.

³⁷⁰ İlhami Yurdakul, "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşîlilerin Ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *VAKANÜVİS, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, 2016, s. 198.

³⁷¹ S. Ancel, *a.g.m.*, s. 50.

³⁷² İ. Yurdakul, *a.g.m.*, s. 202.

³⁷³ S. Ancel, *a.g.m.*, s. 55.

³⁷⁴ E. Demirkol, *a.g.e.*, s. 70.

³⁷⁵ S. Ancel, *a.g.m.*, s. 57.

³⁷⁶ S. Ancel, *a.g.m.*, s. 57.

Habeşilerin, Kıptilerin elinde bulunan ziyaretgâhları, özellikle Deyrû's-Sultan Manastır'ını ele geçirme teşebbüsleri, 1863 tarihinde yayınlanan bir fermanla sekteye uğramıştır. Bu fermanla, Saint Michael ve Dört Hayvanlar şapellerinin anahtarları tekrar Kıptilere verilmiştir³⁷⁷. 1889 senesinde, Habeşistan tahtına II. Menelik oturmuştur. II. Menelik, Sultan II. Abdülhamid ile iyi ilişkiler kurmuştur. Kurduğu iyi ilişkiyle Kamame Kilisesi'ndeki bazı yerlerin, Kıptiler tarafından işgal edildiğini ve bu bölgelerin kendilerine ait olduğunu belirterek iadesini istemiştir³⁷⁸. Osmanlı Devleti bu istekleri, öncelikle kanûn-i kadime aykırı olduğu için, kurduğu iyi ilişkilere rağmen reddetmiştir. Manastırların anahtarları her seferinde Kıptilerde kalmıştır.

Kamame Kilisesi'nde belirli bir varlığı olan diğer cemaat Yakûbî Süryanilerdir. Yavuz Sultan Selim'in fermanıyla Ermeni cemaatinin kontrolüne verilen Süryani cemaati, Kamame Kilisesi içerisinde önemli bir tasarruf hakkına sahip değildi. Kilisenin batı ucunda, alt katında Aziz Nicodemus ve Joseph Arimathae'ye adanmış bir şapelleri vardır³⁷⁹.

Süryaniler, tıpkı Habeşiler ve Kıptiler gibi pek çok defa Katolikler ve Ermeniler arasında münakaşa sebebi olmuşlardır³⁸⁰. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni cemaati ile Süryaniler arasında ciddi münakaşalar meydana gelmiştir. 1882 tarihli bir belgede, Süryani Yakubilerin, devlete sadık oldukları ve Gregoryen Ermeni Cemaati'nden tamamen ayrılmalarının söz konusu olduğu belirtilmiştir³⁸¹. Bu meselede Ermenilerin, farklı coğrafyalarda ayaklanmalar çıkarmaları ve devlete karşı isyan etmelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1892 tarihli bir başka belgeye göre ise, her iki cemaat de Kamame Kilisesi içerisinde bulunan Cedi adındaki bir mabedin tasarrufunun kendilerinde olduğunu iddia etmiş, bu sebeple aralarında ihtilaf çıkmıştır. İhtilafın çözümü için, Divân-ı Hümâyûn Beylikçisi Rauf Efendi'den 1852 tarihli statüko fermanını temel alarak karar alınması için gerekli belgeleri Hâriciye Nezareti'ne göndermesi istenmiştir³⁸² (bkz. Ek VIII). Osmanlı Devleti, özellikle cemaatler arası ihtilaf durumlarında 1852 tarihli statükoyu ihlal etmemeye çalışmıştır.

³⁷⁷ İ. Yurdakul, a.g.m., s. 204.

³⁷⁸ İ. Yurdakul, a.g.m., s. 204-206.

³⁷⁹ <http://web.archive.org/web/20160115015442/http://www.sacred-destinations.com/israel/jerusalem-church-of-holy-sepulchre> (Erişim Tarihi, Ocak 2019)

³⁸⁰ C.O.A., Cevdet Adliye, 100-6009, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1258/M. 7 Ağustos 1842.

³⁸¹ C.O.A., Yıldız Resmî Ma'rûzât, 18-5, H. 4 Muharrem 1300/M. 15 Kasım 1882.

³⁸² C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 70-13, H. 6 Zi'l-kâ'de 1309/M. 2 Haziran 1892.

Bu bölümde açıklandığı üzere, Osmanlı Devleti, Kamame Kilisesi üzerine kararlar alırken öncelikli olarak pragmatik devlet anlayışı içerisinde hareket etmiştir. Bunun yanısıra “kadım” olanın “hâdis” olana üstünlüğü ilkesi Osmanlı yönetim politikalarının önemli bir referans noktasıdır. Bu hususta Osmanlı Devleti, Halife Ömer tarafından Kudüs’teki Rum Patriğine ve Kudüs Ermeni Patriğine verilen ahitnameleri temel alarak bu doğrultuda kararlar vermiştir. Bu ahitnameler, Ermeni ve Rum cemaatleri arasında Kutsal Yerlerin kullanım önceliği ile diğer cemaatler üzerindeki nüfuz hakkının kime ait olduğu meselelerinde en önemli meşruiyet kaynağı olmuştur. Öte yandan Fransızlara verilen kapitülasyonlar neticesinde Katolikler de Kamame Kilisesi üzerinde zaman zaman hâkim güç konumuna gelmişlerdir. Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti için Kamame Kilisesi, zaman zaman bir denge politikası unsuru olarak da görülmüştür. Örneğin 19. yüzyıl başındaki Rum isyanları sırasında, Rumların Kamame Kilisesi’nde etkinlikleri azalırken Katoliklerin etkinlikleri artmaya başlamıştır. Keza Osmanlı Devleti Rusya ile yapılan savaşlarda Kutsal Yerleri öne sürerek Avrupa’nın desteğini almaya çalışmıştır. İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletleriyle yapılan mücadelelerde ise Rusya’nın desteğini sağlamaya çalışmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1852 TARİHLİ FERMAN VE KAMAME KİLİSESİ'NDE STATÜKO DÜZENİ

3.1. 19. Yüzyılın Uluslararası Siyasi Ortamı İçinde Kamame Kilisesi

Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresinin yavaş yavaş zayıflaması, 19. yüzyılın siyasi ortamı içinde, özellikle dış müdahalelerin giderek artmasına sebep olmuştur. Bu süreçte Avrupa devletleri Kudüs'te siyasi etkinlik kazanmak ve nüfuzlarını genişletmek için güçlü dayanaklar aramaya başlamışlardır. Osmanlı sınırları içerisinde açılmaya başlanan diplomatik temsilcilikler, bu husustaki en önemli dayanaklardan birisi olmuştur³⁸³. Osmanlı topraklarında açılan konsoloslukların sayısı ve gücü de bu dönemde artmıştır. Kudüs kentinde, Büyük Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya ve Amerika Birleşik Devletleri konsolosluklar açarak, gayrimüslim ahali üzerinde etkili olmaya çalışmışlar, bu ise Hıristiyan mezhepler arasındaki ayrışma ve çatışmaları daha da derinleşmiştir³⁸⁴. Kutsal Yerler üzerinde derinleşen ve artan bu çatışma ortamına Osmanlı Devleti, 1852 tarihinde yayınladığı bir fermanla müdahale etmek istemiştir. 1852 tarihli ferman ve ayrıntılarına geçmeden önce, bu fermanı ortaya çıkaran siyasi ortamı değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) Osmanlı Devleti, merkezîyetçi bir modernleşme sürecine girmiştir. Napoleon'un Mısır'dan çekilmesiyle birlikte bölgeye vali olarak atanan Rusçuk Ayanı Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı (1830-1839), modern ve merkezi devlet anlayışına geçiş açısından son derece önemli olmuştur³⁸⁵. Mehmed Ali Paşa'nın isyanıyla birlikte Kudüs, bu Mısır paşasının kontrolüne girmiş ve bölgeyi oğlu İbrahim Paşa aracılığıyla idare etmiştir. Bu isyan, pek çok Avrupalı devletin dikkatini çekmiş ve en önemli gündem maddeleri haline gelmiştir. Keza Mehmed Ali Paşa isyanında Avrupa'dan destek istemiştir. Fransa, Kudüs'teki Mehmed Ali Paşa'nın varlığına gizliden destek vererek bölge üzerine doğrudan hâkimiyet kurma amaçlı bir

³⁸³ Yasemin Avcı, *a.g.e.*, s. 63.

³⁸⁴ Kemal Giray (haz.), *Filistin'de Osmanlı Postaları 1840-1918, (Alexander Koleksiyonu)*, Cilt 1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. Giriş.

³⁸⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 60.

politika izlemiştir³⁸⁶. Ancak bu isyan sona erdiğinde Osmanlı Devleti bölgedeki hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.

1829 tarihinde başlayan Rum isyanları ile birlikte, Kamame Kilisesi'nde Ortodokslara tanınan hakların ve imtiyazların azaldığı görülmektedir. Rus baskılarının da bu isyanlara paralel olarak artması, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı Avrupalı devletlerle ittifak kurmasını sağlamıştır. Bu süreçte en önemli gelişme, Kudüs Latin Patrikhanesinin 1847 senesinde yeniden tesis edilmesidir. Aynı zamanda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı "açık kapı" politikası devam ettirilmiş ve Avrupa devletleri Kudüs'te konsolosluk açmaya başlamıştır. Fransız konsolosluğu da bu süreçte, 1843 tarihinde açılmıştır³⁸⁷.

Katoliklerin hâmesi rolünü üstlenen Fransa'nın, Kamame Kilisesi'ne yönelik olarak yürüttüğü politikaların karşısında duran en büyük rakibi Rusya'dır. Rusya, 16. yüzyıldan itibaren büyük devlet olma idealiyle hareket etmekteydi. Bu fikrin en büyük destekçilerinden biri aslen Alman kanı taşıyan ama büyük bir Rus milliyetçisi olan Çariçe II. Katerina olmuştur (1762-1796). II. Katerina, bu idealinin karşısında engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni yıkma amacını gütmüştür³⁸⁸. II. Katerina bu anlayışla, Habsburglarla birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş³⁸⁹, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları, Osmanlı Devleti için tam bir hezimetle sonuçlanmıştır. Savaşın sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, hem Kırım'ı kaybetmiş hem de Rusya'ya çok büyük imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Rusya, bu tarihten sonra söz konusu anlaşmanın 7 ve 14. maddelerinde³⁹⁰ geçen hükümlerden dolayı, Osmanlı toplumundaki Ortodoksları himâye hakkı elde ettiğini savunmuştur. Osmanlı Devleti ise bu durumu resmen kabul etmemekle birlikte, Rusya'yla tekrar karşı karşıya gelmemek için bu himaye meselesine karşı keskin bir duruş sergileyememiştir³⁹¹.

³⁸⁶ Y. Avcı, *a.g.e.*, s. 57.

³⁸⁷ Y. Avcı, *a.g.e.*, s. 63-64.

³⁸⁸ Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 33-34. Halil İncılık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 267.

³⁸⁹ Halil İncılık, *a.g.e.*, s. 267.

³⁹⁰ Küçük Kaynarca Anlaşmasının 7. Maddesinde, Osmanlı Devleti, Hıristiyan dininin haklarını korumakla, Rusya elçileri ise bu konuda var olan ihtiyaçları bildirmekle mükellefi, 14. maddede ise Rusya Devleti'nin İstanbul'da var olan kiliseden başka Galata'da Beyoğlu bölgesinde Russo-Greek adıyla bir kilise yaptırıp, ilelebet Rus elçilerinin koruması altında kalacağı belirtilmiştir. Anlaşmanın diğer maddeleriyle alakalı bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s. 69.

³⁹¹ T. Biren, *a.g.e.*, s. 129; Y. Avcı, *a.g.e.*, s. 68.

Kamame Kilisesi'nde Ortodoksların üstünlüğünü ve imtiyazlarını yavaş yavaş kaybetmesine sebep olacak en önemli gelişme, 1821 senesinde başlayıp 1830'da bağımsız Yunan Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Rum isyanlarıdır. Rusya'nın, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Mora'yı işgal ederek bölgedeki Rumları kıskırtması esasen bu isyanların tarihi arka planını oluşturmaktadır. 1814'te örgütlenmeye başlayan Rumlar, 17 Mart 1821'de, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşadan da yararlanarak büyük bir isyan başlatmıştır. Bu isyan, kısa sürede bütün Mora'ya yayılmıştır³⁹². Bu sırada 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı cereyan etmiş ve savaşın sonunda imzalanan 14 Eylül 1829 Edirne Anlaşmasının 10. maddesi gereği olarak bir Yunan Devleti kurulması kararlaştırılmıştır³⁹³. Bunun üzerine, Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı bir konumda olan ve Kamame Kilisesi'nde imtiyazlı millet statüsünde bulunan Rum-Ortodokslar var olan ayrıcalıklarını kaybetmeye başlamışlardır. Bu isyanların arka planında bulunan Rusya, Ortodoksların hâkimiyet sahalarının azalmasıyla, Osmanlı Devletine olan baskılarını arttırmıştır. Üstelik Katoliklerin söz konusu yerlerde Ortodokslar karşısında bazı imtiyazlar kazanması Rusya'nın muhalefetine daha da arttırmıştır. Nitekim Rusya'nın baskıları sonucunda 1645'ten beri İstanbul'da bulunan Kudüs Rum Patrikliği, 1845 tarihinde Kudüs'e taşınmıştır³⁹⁴. Rusya'nın Kudüs'teki Kutsal Yerler konusunda giderek çok daha aktif bir politika izlemesi Kırım Savaşı'nın da tetikleyicisi olmuştur. 1853 ile 1856 yılları arasında adeta bir dünya savaşı niteliğine bürünen Kırım Savaşında Osmanlı topraklarındaki mevcut siyasi ve ekonomik çıkarlarını kaybetmek istemeyen diğer Avrupa devletleri, İngiltere, Fransa ve Sardunya-Piyemonte Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutmuşlardır. İngiltere, Rusya'nın geniş Hıristiyan kitlelerinin hamiliğini üstlenmesini ve Avrupa'da söz sahibi olmasını kendi çıkarlarına aykırı bulmaktaydı. Fransa ise Katoliklerin hamiliğini üstlendiği için, Ortodokslara destek veren Rusya'nın Kutsal Yerlerde muhalefetine maruz kalmaktaydı. Bu sebeple İngiltere ve Fransa, Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir³⁹⁵. 1853 tarihinde Rus elçisi Aleksandr Mençikof'un Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Kutsal Yerlerdeki Ortodoks üstünlüğünü sağlamaya çalışması, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı

³⁹² Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu, Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 132.

³⁹³ R. Uçarol, *a.g.e.*, s. 176.

³⁹⁴ Ahmet Türkan, "XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs'te Osmanlı'nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Barış Kültürü Politikaları", (çev. Tuğberk Uğurlu), *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, Cilt 2, Sayı 1, 2016, s. 104.

³⁹⁵ Fatma Uygur, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah Ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 173.

Devleti'ne destek vermesini kaçınılmaz kılmıştır³⁹⁶. Kırım Savaşını bitiren Paris Anlaşmasında (1856), Rusya'nın Ortodoksları himaye iddiaları Avrupalı devletler nezdinde reddedilmiştir³⁹⁷. Kamame Kilisesi'nde devam etmekte olan çıkar mücadelelerinde en ön saflarda yer alan Rusya, söz konusu anlaşmadan sonra da bu iddiaları sürdürmüş, Katoliklerle olan mücadelelerde Ortodoksları desteklemeye devam etmiştir. Nitekim kısa süre sonra meydana gelecek Kamame Kilisesi'nin kubbe tamiri konusunda Fransa ile karşı karşıya gelmiştir.

Uzun süredir inşasına başlanamayan Kamame Kilisesi'nin kubbe tamiri meselesi, Rusya ve Fransa'nın gündemini meşgul etmekteydi. Harap durumda olan kubbenin tamiri için Rusya'nın da desteğini alan Kudüs Rum Patriği, kanun-i kâdim gereği Rumların gerçekleştirmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir³⁹⁸. Fransa Devleti'nin de Katolikler adına olaya müdahil olmasıyla, 1862 tarihinde ortak bir komisyon kurularak tamiratın Rusya, Fransa ve Osmanlı işbirliğiyle yapılacağı açıklanmıştır³⁹⁹. Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesinin inşası ve tamiri ise 1869 tarihinde, bu üç devletin ortak işbirliği neticesinde tamamlanmıştır⁴⁰⁰. Rusya'nın Ortodoksları himayeci yaklaşımı ve Osmanlı Devletine olan baskıları sebebiyle bu kez de 1877-1878 senesinde Osmanlı-Rus Savaşı cereyan etmiştir. Savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos Anlaşması, Osmanlı Devleti için tam bir felaket olmuştur. Bu anlaşmanın 10. maddesinde, Rusya'nın İstanbul elçisi ve konsoloslarının, Kutsal Yerlerdeki mülklerini ve dini yapılarını himaye etme yetkisine sahip olacağı belirtilmekteydi⁴⁰¹. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Rusya'nın bu çok büyük kazanımları Avrupalı devletleri rahatsız etmiştir. Nitekim Rusya, Berlin'de Avrupalı devletlerle masaya oturması için zorlanmış ve 13 Temmuz 1878 senesinde Berlin Anlaşması imzalanmıştır⁴⁰².

Rusya'nın Ortodoksları himaye iddiaları, Rum-Ortodoks cemaatinin de zaman zaman tepkisini çekmekteydi. Zira Osmanlı himayesi altında imtiyazlı ve özerk bir yapısı bulunan Rum-Ortodokslar, var olan mevcut haklarını kaybetmek istememişlerdir. Bu hususta Rusya'nın Kudüs'teki varlığına muhalefet etmekten de geri durmamışlardır. Örneğin 1895 tarihinde Rusya'nın, Kamame Kilisesi'nin bitişiğinde bulunan büyük

³⁹⁶ F. Uygur, *a.g.e.*, s. 176.

³⁹⁷ Y. Avcı, *a.g.e.*, s. 68.

³⁹⁸ C.O.A., *Hâriciye Nezâreti Siyâsi*, 411-32, H. 11 Şevval 1278/M. 11 Nisan 1862.

³⁹⁹ C. Baillargeon, *a.g.m.*, s. 144.

⁴⁰⁰ İ. Satış, *a.g.m.*, s. 200.

⁴⁰¹ R. Uçarol, *a.g.e.*, s. 408-409.

⁴⁰² H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 273.

binaları, vaktiyle almış oldukları teminat gereğince kiliseye çevirme isteklerine en büyük muhalefeti Rum Patrikhanesi göstermiştir. Rum Patrikliği, Rusya'nın statükoyu değiştirmeye çalıştığını iddia ederek, kilisenin inşasıyla beraber statükonun geçerliliğini yitireceğini de belirtmiştir. Aynı zamanda Rumlar, açılacak kiliseyle birlikte bölgeye gelecek ve güç kazanacak olan Rus patriklerinin statü olarak kendilerinin önüne geçeceğini düşünmüştür. Ortodoksların bu muhalefeti, Osmanlı Devleti'nin de konuyla alakalı olarak hızla karar almasını engellemiş, meselenin araştırılacağı söylenerek Rusya'yı oyalama yoluna gidilmiştir⁴⁰³. Ancak Rusya'nın baskıları sonucu binaların kiliseye çevrilmesine onay verilmiş ve nitekim Rumların muhalefetine rağmen 1896 tarihinde kilisenin resmi açılışı yapılmıştır⁴⁰⁴.

İngiltere ise Osmanlı topraklarındaki ilk imtiyazı 16. yüzyılın sonlarından itibaren ahitnamelerle elde etmiştir. 25 Ekim 1579 tarihli mektubunda I. Elizabeth, Osmanlı Sultanından İngilizlere ticari imtiyazlar verilmesini istemiş, 1580 tarihinde bu isteği yerine getirilmiştir. 1601 tarihinde yeni bir ahitname alan İngilizler, Osmanlı topraklarındaki imtiyazlı devletler arasına girmiştir⁴⁰⁵. İngilizlerin öncelikli amacı Osmanlı topraklarındaki ticaretlerini güçlendirmektir. Bu sebeple Hindistan ticaret yoluna egemen olmak istemişlerdir. Hindistan, İngiltere için çok değerli bir coğrafyadır. Osmanlı toprakları ise bu değerli coğrafyaya ulaşmak için en büyük engel olmuştur⁴⁰⁶.

Napoleon'un Mısır'ı işgali, Fransa ve Osmanlı arasında yeni bir gerginlik yaratmıştır. İngilizler, Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmak amacıyla dönemin etkili diplomatlarından Sir Robert Listen'i İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. İngiltere ile artan diplomatik ilişkiler doğrultusunda Osmanlı Devleti de Londra'da ilk ikamet elçiliğini açmıştır⁴⁰⁷. Uzun zamandır İngilizlerin ilgi odağında bulunan Kudüs bu dönemde İngiltere'nin Ortadoğu politikası için daha büyük bir önem kazanmıştır. İngilizlerin Kudüs'e karşı hep var olan bu ilgileri, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanının ardından 1839 senesinde konsolosluk açmasıyla daha da artmıştır⁴⁰⁸. Konsolosluklar, bölgede ikamet eden gayrimüslim vatandaşların himayesi konusunda yetkili mercilerdi. Bölgede

⁴⁰³ C.O.A., Yıldız Husûsî Ma'rûzât, 328-59, H. 25 Zi'l-ka'de 1312/M. 20 Mayıs 1895.

⁴⁰⁴ C.O.A., İrâde Adliye ve Mezâhib, 19-35, H. 4 Zi'l-hicce 1313/M. 17 Mayıs 1896.

⁴⁰⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı, Makaleler-1*, haz. Şermin Korkusuz-Zeynep Uygurer, Doğu Batı Yayınları, Ankara-İstanbul, 2016, s. 170.

⁴⁰⁶ Zekeriya Işık, "19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, Sayı 2, Çorum, 2011, s. 50.

⁴⁰⁷ Z. Işık, a.g.m., s. 50-51.

⁴⁰⁸ Y. Avcı, a.g.e., s. 64.

varlığını sürdüren Hıristiyanlar içerisinde Ortodoksları Rusya, Katolikleri ise Fransa himaye etmekteydi. Cemaatler vasıtasıyla Kudüs'te nüfuz kurmak isteyen Rusya ve Fransa'ya karşı İngiltere, Protestanları, Rum-Ortodoksları ve Yahudileri desteklemiştir⁴⁰⁹.

1517 senesinde Martin Luther tarafından temeli atılan Protestanlık, diğer Hıristiyan mezheplerinden farklı olarak, Kutsal Kitap'ta yazılanları, üzerinde değişiklik yapmadan uymayı esas almaktadır. Protestan, kelime olarak itiraz etmek ve karşı çıkmak anlamlarına gelmektedir. Esasen burada var olan karşı çıkışta hedef Papalığın otoritesidir⁴¹⁰. Protestanlığın Kudüs'te yükselişi ise konsoloslukların açılmaya başlandığı zamana denk gelmiştir. 1839 senesinde İngiliz Konsolosluğunun açılmasından iki yıl sonra 1841'de İngiltere ve Prusya'nın çalışmalarıyla Kudüs Protestan Piskoposluğu kurulmuştur. 1849'da bu Piskoposluğun çalışmaları sonucu Kudüs'ün ilk Protestan kilisesi inşa edilmiştir⁴¹¹. Aynı yıl Kudüs'te ikamet eden Yahudiler için de resmi olarak ayrı bir Hahambaşı tayin edilmiştir⁴¹².

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kudüs'e gelmeye başlayan Amerikalı, Alman ve Kuzey Avrupalı piskoposlar, kentte Protestanlığı yayma çalışmaları yürütmüştür⁴¹³. Bu çalışmalar Kudüs'te peşi sıra kurulan konsolosluklar aracılığıyla yürütülmekteydi. 1839'da ilk kurulan İngiliz konsolosluğunu, 1842 senesinde Prusya izlemiştir. Prusya Protestanlar üzerine politikalarında, İngiltere ile beraber hareket etmiştir. 1843'de Fransa, 1847'de Avusturya, 1854'de İspanya, 1856'da Amerika ve 1857 senesinde Rusya, Kudüs'te konsolosluk açmıştır⁴¹⁴. Bu devletlere ait konsolosluklar güçlerini, Osmanlı Devleti'nin verdiği ahitnamelerden almaktaydı. Misyonerlik faaliyetlerini ise, konsoloslukların desteklediği ve himaye ettiği piskopos veya patriklikler üstlenmiştir. Özellikle Amerika ve Kuzey Avrupalı devletlere bağlı piskoposlar, bölgede Protestanlığı yayma konusunda başarılı olamamıştır. İngiliz-Prusya piskoposluğu ise 1887 senesinde Anglikan-İngiliz ve Lüteryen-Alman olarak ikiye bölünmüştür⁴¹⁵. Başlangıcında, Başpiskoposlukları tarafından bölgeye Piskopos

⁴⁰⁹ Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyıl Ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı 33, 2013, s. 150, İhsan Satış, a.g.e., s. 209.

⁴¹⁰ Mehmet Bayraktar, a.g.e., s. 437.

⁴¹¹ M. Kaya, a.g.m., s. 151.

⁴¹² Y. Avcı, a.g.e., s. 66.

⁴¹³ C. Nicault, a.g.e., s. 173.

⁴¹⁴ Y. Avcı, a.g.e., s. 64.

⁴¹⁵ C. Nicault, a.g.e., s. 173.

atamaları yapılmaktaydı⁴¹⁶. Fakat 1905 yılında, Canterbury'den bağımsız olarak ilk Arap Anglikan Kilisesi kurulmuştur⁴¹⁷. Öte yandan Kamame Kilisesi'nde Protestanların herhangi bir etkinliği ve bağlılığı bulunmamaktadır.

Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), Rus ve İngiliz misyonerlerin faaliyetlerini engellemek adına Papalığın Kudüs'teki varlığı güçlendirilmek istenmiştir⁴¹⁸. Bu süreçte, yeni Papalık makamına gelen IX. Pius'u (1846-1878) tebrik için Şekip Efendi'nin Vatikan'a gitmesi var olan ilişkileri daha da kuvvetlendirmiştir⁴¹⁹. Bütün bu gelişmelerin neticesinde, 1847 senesinde Kudüs'te Latin Patrikliği yeniden kurulmuştur. Kudüs'te yeniden kurulan Latin Patrikliği, Fransa'nın himaye ettiği ve kendilerini Katoliklerin tek temsilcisi olarak gören Frensiskan rahiplerini rahatsız etmiştir. Ancak Fransa, bu Latin patrikliği ile Protestan ve Ortodoks faaliyetlerini engelleyebileceğini umuyordu⁴²⁰. Kudüs kentinde bir Latin Patrikhanesi'nin kurulması Ortodoksları da rahatsız etmiştir. Zira bu patrikhaneye beraber Katolikler daha da güçlenecekti. Papalıkla ilişkilerin daha iyi hale gelmesi ve Kudüs'teki patrikhanenin kuruluşu ile bilhassa Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki etkisi daha da artmıştır. Bu esnada Papa IX. Pius, Doğu Hıristiyan kiliselerini Papalığa bağlanmaya davet etmiş ve bu birleşmenin önemini anlatan bir mektup yazmıştır. Rum-Ortodoks Patrikliği ve diğer Doğu Hıristiyan kiliseleri ise bu birleşmeyi kesin bir dille reddetmiştir⁴²¹.

Siyasi birliğini tıpkı İtalya gibi, diğer Avrupa devletlerine nazaran oldukça geç tamamlayan Almanya'nın Osmanlı Devleti'yle var olan dostane ilişkileri ve Berlin-İstanbul-Bağdat demiryolu projesinin kendilerine verilmesi, bölgede İngilizlerin karşısına güçlü bir siyasi rakip olarak çıkmasını sağlamıştır⁴²². 1878 tarihine kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü destekleyen İngiltere, bu tarihten sonra Osmanlı aleyhinde politika gütmeye başlamıştır. Bu süreçte Osmanlı-Alman yakınlaşması ve Almanya'nın güçlenen konumu, diğer Avrupa devletlerinin Rusya'ya yakınlaşmasına

⁴¹⁶ M. Kaya, a.g.m., s. 151.

⁴¹⁷ C. Nicault, a.g.e., s. 173-174.

⁴¹⁸ A. Türkan, a.g.m., s. 48.

⁴¹⁹ A. Türkan, a.g.m., s. 48.

⁴²⁰ Y. Avcı, a.g.e., s. 69.

⁴²¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, Ankara, s. 46.

⁴²² Z. Işık, a.g.m., s. 58.

sebepl olmuş ve İngiltere, Rusya, Fransa üçlü antant adıyla Almanya'ya karşı anlaşma imzalamıştır (1898-1905)⁴²³.

Alman İmparatorluğunun Başbakanı olan Bismarck'ın uyguladığı denge politikasının aksine, 1888 tarihinde tahta çıkan İmparator II. Wilhelm, Bismarck'ın uluslararası alandaki pasif politikası yerine daha aktif ve emperyalist bir politika izlemiştir. Bu amaca yönelik olarak pek çok ülkeye defalarca ziyaretler gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'ni üç kez ziyaret eden İmparator için Osmanlı toprakları sömürge yarışında etkili bir pazar konumundaydı⁴²⁴. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid devrinde, 1889 senesinde ziyaret için ilk kez İstanbul'a gelen Alman İmparatoru II. Wilhelm, bu ziyaret sırasında Bağdat demiryolunun Konya'ya kadar uzatılması için imtiyaz elde etmiştir. Bu ziyaretten sonra 1898 tarihinde ikinci defa İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da çok uzun kalmayan imparator 22 Ekim'de İstanbul'dan ayrılarak, 29 Ekim 1889'da Kudüs'e gelmiştir⁴²⁵ (bkz. Resim VI). Alman İmparatoru Kudüs'e ulaştığı vakit, kente nereden gireceğı sorun olmuştur. Zira Kudüs'e gelmeden önce Yafa Kapısı'ndan girmesi planlanmış olsa da bu kapı Osmanlılar tarafından imparatorluk kapısı sayılmaktaydı ve başka bir devletin lideri, kenti fethetmiş gibi bu kapıdan giremezdi. Bu sebeple Yafa Kapısı'nın hemen yanına yeni bir giriş kapısı yapılmış ve İmparator II. Wilhelm bu kapıdan geçmiştir⁴²⁶.

⁴²³ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 18.

⁴²⁴ Ö. Kürşad Karacagil, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti Ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 2, 2014, s. 76.

⁴²⁵ İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 96-97.

⁴²⁶ M. Savaş, *a.g.e.*, s. 100.

Resim VI: Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Mahiyetinin Kudüs'e Gelişi⁴²⁷.

⁴²⁷ http://www.israelidecorations.net/Foreign/Foreign_VisitKaiserWilhelm1898.htm (Erişim Tarihi: Ocak 2019)

Alman İmparatorunun Kudüs'ü ziyareti Protestanlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Nitekim İmparator da kendisini yalnızca Protestanların değil, Katoliklerin hamisi olarak göstermek adına, Kamame Kilisesi'ni ziyaret etmiş ve kendisini karşılayan Katoliklerin ruhani lideri Kardinal Piavi'ye İmparatorluğun en yüksek nişanlarından olan "Rother Adlerorden" nişanını vermiştir⁴²⁸. 31 Ekim'de ise Kamame Kilisesi'nin bitişiğinde bulunan Erlöserkirche (Halaskar) adındaki Alman-Protestan kilisesini düzenlenen özel bir ayinle açmıştır⁴²⁹. Alman İmparatoru, kentteki Protestanları himaye edip, destek vererek bölgede misyoner faaliyetlerin önünü açmıştır. Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi, Kudüs'te buldukları sırada yarım saat kadar Rum Patriği ile görüşme yapmıştır.

Almanya'nın Kudüs'teki faaliyetleri, özellikle Fransızların himayesinde bulunan Latin-Katolik Patrikliğinin Almanlardan yana görüş bildirmeye başlaması Fransızları rahatsız etmiştir⁴³⁰. II. Abdülhamid ise bir denge politikası olarak, Fransızlara karşı Katoliklerin hamiliği konusunda, Almanları desteklemiş hatta teşvik etmiştir⁴³¹. 1898 tarihli bir belgede, Latinlerin Fransızlara karşı olumsuz tavırlarının Alman İmparatorunun Katoliklere daha fazla yaklaşması için önemli bir fırsat olduğu belirtilmektedir. Keza Fransızlar bu durum üzerine Papa'ya bir mektup göndererek Latin Patriğinin Kardinal rütbesine terfi ettirilerek Roma'ya gönderilmesini ve yerine gelecek patriğin kendileri tarafından seçilmesini istemiştir⁴³². Aynı belgede, Fransızların Katolikleri himaye iddiası kesin bir dille reddedilmiştir. Fransızların himaye iddialarının reddedilmesi, Almanların Osmanlı topraklarındaki himaye iddialarını güçlendirmiştir. Alman İmparatoru, 1880 tarihinde Kudüs'te "Siyon" bölgesinde satın aldığı araziye Kudüs Latin Patriğine, patrik vasıtasıyla da Alman Katolik cemaatine tahsis etmiştir. Osmanlı Devleti'nin tahsis ettiği bu yerlerle Almanlar, 1878 Berlin Anlaşmasına göre doğrudan doğruya Katoliklerin hamisi olduğunu iddia etmiştir⁴³³. Bu ziyaret sırasında Alman İmparatoru, İmparatoriçe ile beraber Kudüs Ermeni Patrikhanesini de ziyaret ederek patrikle sohbet etmiştir. Avrupa'dan Ermenilere verilen maddi ve manevi destek, Alman İmparatorunu da harekete geçirmiştir. İmparator, Ermenilere verdiği önemi "... *cemâ'ât-i Hıristiyâniye meyânında en ziyâde şâyân-ı dikkat bulunan... Ermeni cemâ'âtidir...*" sözleriyle ifade

⁴²⁸ M. Savaş, *a.g.e.*, s. 101, İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.

⁴²⁹ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.

⁴³⁰ M. Savaş, *a.g.e.*, s. 106.

⁴³¹ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 180.

⁴³² C.O.A., Yıldız Hâriciye Nezâreti Ma'rûzâtı, 26-73, H. 26 Receb 1316/M. 10 Aralık 1898.

⁴³³ Aynı belge.

etmiştir⁴³⁴. Papalık ise bu himaye meselesine olumlu bakmamış, Almanya'nın yerine Fransa'nın Katolikler üzerindeki himayesini tanıyacağını hissettirmiştir⁴³⁵. Nitekim Papalığın, Almanya'nın Katolikler üzerindeki hak iddiasına muhalif olması ve bu iddianın uluslararası alanda destek görmemesi, Alman himayesinin sadece Osmanlı topraklarında yaşayan Alman Katolikler üzerinde sınırlı kalmasına sebep olmuştur⁴³⁶.

3.2. 1852 Fermanını Ortaya Çıkaran Siyasi Gelişmeler

Kudüs'te Hıristiyanlarca dünyanın merkezi konumunda bulunan ve Protestanlık mezhebi haricinde diğer Hıristiyan mezhepleri tarafından kutsal sayılan Kamame Kilisesi'nin içerisinde ayin icra eden cemaatlerin, kilise içerisindeki statüleri son olarak 1852 tarihli bir fermanla belirlenmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısına girilirken Fransa'da siyasi ve toplumsal değişimler meydana gelmeye başlamıştır. 1848-1852 tarihleri arasında Fransa'nın Cumhurbaşkanlığını yapan Louis III. Napoleon, Fransa'daki siyasi rejimi değiştirip İmparator unvanıyla ülkeyi yönetmek istemiştir. Ancak bu isteğini yerine getirebilmesi için Katoliklerin desteğini alması şarttı. Bu sebeple Kutsal Yerler sorununu yeniden gündeme getirmiştir⁴³⁷. 1850 senesinin Mayıs ayında, İstanbul'da bulunan Fransız temsilcisi General Aupick, 1757 anlaşmasından önce sahip oldukları Kamame Kilisesi içerisindeki Rotunda, Aedicule, Hacer-i Mugtesel (Kutsal Yağ Taşı), Sitt-i Meryem Kemerleri ve Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesi gibi Kutsal Yerlerin yeniden kendilerine iadesini istemiştir. Zira 1740 yılında Fransa ile yapılan anlaşmanın 33. maddesinde kanun-i kadim üzere bu Kutsal Yerler Katoliklere bırakılmıştı⁴³⁸. Üstelik bu istekleri, Papanın da etkisiyle, Sardunya, Belçika, İspanya, Avusturya Katolik kralları ve Napoli Devletlerinin temsilcileri de desteklemiştir⁴³⁹. Fransa, Katolikler vasıtasıyla isteklerini gerçekleştirebilmek için başka devletlerin de Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasını sağlamıştır⁴⁴⁰. Fransa Cumhurbaşkanı III. Napoleon'un Kutsal Yerler üzerine bu aktif politikası, Rus Çarı Nikolay'ı rahatsız etmiştir. Osmanlı Devleti ise Fransız temsilci General Aupick'in istekleri karşısında, Rusya'nın baskılarına rağmen, Kudüs'teki

⁴³⁴ C.O.A., Yıldız Hâriciye Nezâreti Ma'rûzâtı, 26-73, H. 26 Receb 1316/M. 10 Aralık 1898.

⁴³⁵ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 99.

⁴³⁶ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 39.

⁴³⁷ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 46.

⁴³⁸ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 9, Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 46.

⁴³⁹ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁴⁰ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 47.

olayları incelemesi için bir komisyon görevlendirmiştir⁴⁴¹. 1851 senesinde çalışmalarına başlayan bu komisyonda Osmanlı Devleti adına, Rum Patriği'nin tercümanı olan Aristarchi Bey ve daha sonra Kutsal Yerlerle alakalı sorunu araştırmak üzere Kudüs'e gidecek olan Emin Efendi, Fransa Devleti adına ise diplomasiyi ve Doğu'yu iyi bilen Charles de la Valette göreve getirilmiştir⁴⁴². Oluşturulan bu komisyonun çalışmalarından ise Rusya memnun olmamıştır. Nitekim Rus elçisi Titoff, Sultan Abdülmecid'le bir görüşme yaparak, Kutsal Yerlerdeki mevcut düzenin değiştirilmemesini istemiştir⁴⁴³.

Bu sırada, Rusya'nın desteklemesiyle Yunan Piskoposları, komisyondan kendi lehlerine bir düzenleme istemiştir. Fransa, 1740 anlaşmasının hükümleri gereği Kutsal Yerlerin kendilerine bırakılmasını, Rusya ise 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması gereği haklarının korunmasını istemiştir⁴⁴⁴. Batılı devletler arasında yaşanan tartışmaların neticesinde Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu komisyonda alınan kararlar 8 Şubat 1852 tarihinde verilen bir fermanla geniş bir topluluk önünde açıklanmıştır⁴⁴⁵. Söz konusu fermanla birlikte kilisede oluşturulan statüko, günümüzde dahi geçerliliğini sürdürmektedir.

Sultan Abdülmecid döneminde çıkarılan bu ferman, Kudüs Mutasarrıfı Hafız Ahmed Paşa, Kudüs Kadısı ve meclis üyelerine gönderilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Alınan kararlar daha sonra Fransa ve Rus sefaretlerine de bildirilmiştir. 1852 tarihli bu fermanda, Rum ve Latinler arasında meydana gelen tartışmalardan dolayı bazı üst düzey generaller, Sadrazam ve diğer devlet adamlarından oluşturulan komisyon ve daha sonra Meclis-i Vükela'nın incelemeleri sonucunda mezhepler arasında tartışma yaratan Kutsal Yerlerin hangi düzen içinde tasarruf edileceği ortaya konmuştur. Latinler ve Ortodokslar arasında tartışmaya sebep olan yerler; Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesi, kilise içerisinde Kabr-i İsa olarak anılan bölgenin üzerinde bulunan küçük kubbe, Hacer-i Mugtesil, yine kilisenin içerisinde bulunan haç ve Sitt-i Meryem Kemerleri ile Beytüllahim Kilisesidir. Fransızlar bu Kutsal Yerlerin Katoliklere verilmesini istemişse de oluşturulan komisyon Fransızların isteğini reddetmiş, bu

---

⁴⁴¹ F. Uygur, *a.g.e.*, s. 190.

⁴⁴² F. Uygur, *a.g.e.*, s. 191, G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁴³ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁴⁴ F. Uygur, *a.g.e.*, s. 192.

⁴⁴⁵ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 50.

alanların bütün kiliseye ve kilisede ibadet eden cemaatlere ait olduğu belirtilerek mevcut durumun korunmasına karar vermiştir⁴⁴⁶ (bkz. Ek X).

1852 fermanı, aynı zamanda Beytüllahim kasabasında İsa Peygamber'in doğduğu yer olduğuna inanılan mağaranın bulunduğu yerde inşa edilen Doğu Kilisesi veya Beytüllahim Kilisesi'ndeki mevcut düzenin de devamını sağlamıştır. Bu kilisenin kuzey ve güney taraflarında bulunan kapıları ve mağaranın kapısının anahtarları, 1757 tarihli ferman referans gösterilerek Rum, Latin ve Ermenilere verilmiştir. Aynı zamanda kilisede Katolik manastırına bitişik durumda olan, Latinler ve Rumların ortak kullandıkları, iki dönüm bahçenin kontrolü yine bu iki cemaate bırakılarak mevcut durum korunmuştur⁴⁴⁷. Doğu Kilisesi'nde bulunan Meryem'in kabri olarak bilinen yer, daha önce Latinlere bırakılmış olmasına rağmen 1852 fermanında bu hususta önemli bir değişiklik yapılmıştır. Burada Ermeni, Rum, Latin, Süryani, Kıpti mezheplerinin her biri ayin yapmakta olduğu için “*ibâdet husûsî yalnız bir mezhebe münhasır olmadığı cihetle*” denilerek, Meryem'in kabri kilisenin ortak kullanım alanlarından biri olarak kabul edilmiştir⁴⁴⁸.

1852 fermanıyla birlikte statüko düzenine dahil edilen bir diğer kutsal alan, Zeytin Dağı'nda bulunan Kubbetü'l-mas'ad (Yükseliş Kubbesi)'dir. Kubbetü'l-mas'ad'ın İsa Peygamber'in göğe yükseldiği yeri işaret ettiğine inanılmaktadır. Kubbetü'l-mas'ad içerisinde Latinler, İsa Peygamber'in göğe yükseldiği günde ayin yapmakta, dışarısında ise Rumlar ibadet etmekteydiler. Ancak bu bölgede Müslümanlara ait yerler olduğu için tek başına Hıristiyan cemaatlere bırakılmamıştır. Aynı zamanda Rumların içeride ibadet edememeleri haksız bulunarak, kapısında Müslüman bir kapıcının bulunması şartıyla belli kutsal günlerinde Rumların da Latinler gibi ayin yapmalarına karar verilmiştir. Bu husus fermanında, “*ifâ-yı âyin etmek üzere Frenklere ruhsat verilmiş olmasıyla bu ruhsatın teba'a-i Devlet-i Âliyye'den olan Rumlara dahi ihsân ve i'tâ buyrulmasında politikaca fevâ'id-i kesire görüldüğünden*” şeklinde ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere Rumların ayinlere katılmaları stratejik açıdan faydalı görülmektedir. Zira Kutsal Yerlerde tek başına bir cemaatin gücü ele alması siyaseten doğru bulunmamıştır⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ C.O.A., İrade Hâriciye., 327-21169, H. 11 Rebiü'l-ahir 1268/M. 3 Şubat 1852.

⁴⁴⁷ Aynı belge.

⁴⁴⁸ Aynı belge.

⁴⁴⁹ Aynı belge.

Osmanlı Devleti aldığı kararlarda, Fransa Devleti'nin tepkisini çekmek istememekte, ancak Latinler lehine verilecek kararlarda Rusya'nın baskısından da çekinmekteydi. Nitekim Kabr-i Hazret-i Meryem'de diğer mezhepler gibi Latinlerin de ayin yapmasına müsaade edilmesi kararına Rus Sefareti itiraz etmiştir. Bu hususta Rus Sefareti, Sefaret baş tercümanına talimat vererek bu kararın uygulamaya konulması halinde Osmanlı Devleti'ni protesto edeceklerini belirtmiştir. Rus Sefaretinden gelen bu muhalefetten sonra, komisyon tekrar toplanmış ve konuyu yeniden gündemine almıştır. Yeniden toplanan komisyonda “*Frenkler haklarına râzı olmadıklarından ilerüde yine dürlü da'vâlar çıkaracaklarına mebni en hayırlı sûret hiçbir şey yapılmaması olduğu*” ifadeleriyle protesto dikkate alınmamıştır. Osmanlı Devleti, bu meseleyi özellikle daha önce yapılan anlaşmalara zarar vermeyecek şekilde karara bağlamıştır. Bu kararları alırken, Fransa Devleti ile olan dostane münasebetlerini sağlamlaştırma arzusuyla hareket ettiğini Fransa sefaretine bildirmiştir⁴⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin Kutsal Yerlerle alakalı olarak ortaya koyduğu statüko ile bütün cemaatlerin hakları korunmuştur. Sultan Abdülmecid tarafından çıkarılan 1852 tarihli ferman ile Latinlerin kutsal alanlara hâkim olma iddiaları Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir⁴⁵¹. Ancak Rusya'nın protestoları ve baskılarına rağmen onların istekleri de karşılanmamıştır. Osmanlı Devleti, ortaya koyduğu statüko düzeni ile cemaatlerin, Kutsal Yerlerden aynı şartlarda yararlanmasını sağlamıştır. Sultanın bu fermanla asıl amacı, Latinler ve Rumlar arasındaki çatışmayı önlemek, Kutsal Yerler sorununu uluslararası politika meselesi olmaktan çıkararak büyük güçler tarafından yapılan baskıyı etkisiz hale getirmektir.

Şubat 1852 tarihli statüko düzeni oluşturan fermanın sonra, bu düzenin kalıcılığını onaylayan pek çok ferman verilmiş ve anlaşma imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren Kamame Kilisesi'nde devam eden çatışmaları engellemek için Osmanlı Sultanları, 1852 tarihli fermanı meşruiyet kaynağı olarak göstererek mevcut düzenin devam etmesini sağlamıştır.

Rusya'nın, Katoliklerin elde ettikleri haklardan ve ayinlere ortak edilmesinden rahatsız olması, Osmanlı toprağı olan Kudüs üzerine müdahalelerinin artmasına neden olmuştur. Fransa'nın istekleri karşısında son derece sert tavır alan Rusya, Osmanlı

⁴⁵⁰ Aynı belge.

⁴⁵¹ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 9.

sınırına asker yığmış ve Rus Bahriye Nazırı olan Prens Aleksandr Sergeyeviç Mençikof'u olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. Şubat 1853'te İstanbul'a ulaşan prensin protokol kurallarına uygun olmayan tavırları, Osmanlı tarafında rahatsızlığa neden olmuştur⁴⁵². Rus elçisinin görevi, Kutsal Yerlerde Katoliklere tanınan hakların geri alınması, Ortodoks haklarının korunması ve Osmanlı vatandaşı olan Ortodokslar üzerinde Rus himayesinin tanınmasını sağlamaktı⁴⁵³. Zira Rusya, 1852 tarihli fermanla kabri-i Hazret-i Meryem'de Katoliklerin ayin yapmalarına izin verilmesinden memnun değildi. Aynı zamanda Zeytin Dağı'nda bulunan Kubbetü'l-mas'ad'da Rumların sadece belirli günlerde ayin yapmaları hakkındaki karara itiraz etmekteydiler. Mençikof, bu isteklerinin yanında Ortodoks Patrikliği üzerinde de bir yenilik yapılması gerektiğini dile getirmiş, patrik seçiminin ömür boyu olması ve Osmanlıdan bağımsız yapılmasını istemiştir⁴⁵⁴. Kudüs'te Hıristiyan cemaatler arasında yaşanan sorunu araştırmak için Rumlar, Kudüs patrikleri ve Fransa sefaretinin istekleri doğrultusunda Hariciye kâtibi Emin Efendi görevlendirilip Kudüs'e gönderilmiştir⁴⁵⁵. Ancak Rusya, istediğini elde edememiş ve Beytullahim Kilisesi'nin anahtarlarından biri Latinlere verilmiştir. Üstelik Osmanlı vatandaşı olan bütün Ortodoksların himaye hakkının Ruslara verilmesini isteyen Mençikof'a, Rıfat Paşa bir nota vererek bu durumu kesin bir dille reddetmiş ve Osmanlı Devletinin kendi Hıristiyan tebaasının haklarını koruyacağını bildirmiştir⁴⁵⁶. Bunun üzerine Prens Mençikof, Ortodoksların haklarının korunacağına dair bir ferman istemiştir. Bâb-ı Âli ile arası iyi olan İngiliz elçisi Lord Stratford'un, Mençikof'un isteklerinin karşılanması yönündeki telkinleriyle Osmanlı Devleti Ermeni, Ortodoks, Latin, Protestan ve Yahudilerin dini önderlerinin her birine Devlet-i Aliyye'nin koruması altında olduğunu belirten birer ferman vermiştir⁴⁵⁷. Rusya ise 1852 tarihli fermanla Ortodoksların haklarının korunduğuna dair resmi bir ferman daha istemiştir⁴⁵⁸. Ancak Rus elçisi, asıl isteği olan Ortodoksların hamiliğinin resmen kabul edilmesi meselesi Osmanlı Devleti tarafından net bir şekilde reddedilince İstanbul'u terk etmiştir⁴⁵⁹.

⁴⁵² Besim Özcan, "1877-1878 Harbi'ne Kadar Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Erzurum, 1995, s. 119-120.

⁴⁵³ Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 16.

⁴⁵⁴ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁵⁵ *C.O.A.*, İ.H.R., 86-4199, H. 28 Cemaziye'l-ahir 1268/M. 19 Nisan 1852.

⁴⁵⁶ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁵⁷ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁵⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Akım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 347.

⁴⁵⁹ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 53.

Rusya'nın ardı arkası kesilmeyen istekleri, o güne kadar taraf olmaktan çekinen İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin tarafına geçmesine sebep olmuştur. İstediklerini elde edemeyen Rusya, savaş ilanı yapmadan Eflak ve Boğdan'ı işgal etmiştir⁴⁶⁰. Fransız ve İngiliz donanmaları ise Çanakkale boğazının önüne gelerek Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını bildirmişlerdir. Oluşan bu gergin ortamı yumuşatmak ve savaşı önlemek adına Avusturya, aracılık yaparak Viyana'da bir konferans toplanmasını sağlamıştır⁴⁶¹.

Viyana Konferansında Avrupa devletleri, "Viyana Notası" adı verilen Küçük Kaynarca anlaşmasından beri Rusya'nın iddia ettiği Ortodoksların hamiliği meselesini Osmanlı Devleti'nin, bütün Avrupa devletleri için kabul etmesini sağlama yönünde ortak bir karar almışlardır⁴⁶². Rusya, bu karara uyacağı yönünde görüş bildirirse de Osmanlı Devleti için bu durum kesinlikle kabul edilemezdi. Zira kendi tebaasından bir cemaatin başka bir devlet tarafından kontrol ve himayesi, Osmanlı Devleti için hükümlerlik haklarının çiğnenmesi anlamına gelmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti, bu karar üzerinde değişiklik yapılmasını istemiş ve olduğu şekliyle kabul edilmeyeceğini beyan etmiştir. Osmanlı'nın bu beyanı üzerine Rusya da kararı kabul etmediğini bildirmiştir⁴⁶³. Bu restleşmelerin üzerine daha da gerilen ortamda, Osmanlı Devleti hali hazırda Eflak ve Boğdan'da bulunan Rus askerlerinin çekilmesini istemiştir⁴⁶⁴. Rusya'nın bunu reddetmesi üzerine Osmanlı Devleti 4 Ekimde Rusya savaş ilan etmiş ve resmi gazete Takvim-i Vekâyi'de yayınlanarak halka duyurmuştur⁴⁶⁵.

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'sı arasında başlayan savaşta Rus Amiral Pavel Stepanoviç Nahimov önderliğindeki Rus donanmasının Sinop limanında demirleyen Türk gemilerini ani baskınla batırması ve şehri top ateşine tutması, İngiltere ve Fransa'ya tedirgin etmiştir⁴⁶⁶. Sinop'taki baskının ardından İngiltere ve Fransa, Boğdan'ı boşaltması ve Ortodokslar üzerindeki himaye talebinden vazgeçmesi için Rusya'ya bir ultimatoma vermiştir. Rusya'nın bu talepleri reddetmesi üzerine İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa dâhil olmuştur⁴⁶⁷. Savaş sırasında Çar Nikolay'ın ölümü

⁴⁶⁰ B. Özcan, a.g.m., s. 120.

⁴⁶¹ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 354-355.

⁴⁶² F. Armaoğlu, a.g.e., s. 356.

⁴⁶³ G. Bozkurt, a.g.e., s. 54.

⁴⁶⁴ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 357.

⁴⁶⁵ Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 93.

⁴⁶⁶ B. Özcan, a.g.m., s. 120.

⁴⁶⁷ G. Bozkurt, a.g.e., s. 54.

üzerine tahta çıkan oğlu II. Aleksandr döneminde, savaş seçeneği terkedilip diplomatik çözüm yoluna gidilmiştir. İlk olarak Viyana’da elçiler düzeyinde, daha sonra da Paris’te barış konferansları düzenlenmiştir⁴⁶⁸. 1854 yılında Viyana’da düzenlenen konferansta Osmanlı Sultan’ının haklarını çiğnemeyecek şekilde Osmanlı tebaası olan Hıristiyan cemaatlerin ayrıcalıklarının korunması kararı alınmıştır. Burada aynı zamanda, Osmanlı’nın kendi tebaası olan Hıristiyanları koruyuculuğu misyonu kabul edilmiştir. Ancak Avrupalı devletler bu karara binaen Osmanlı Devleti’ni, Hıristiyan grupların haklarının korunmasıyla alakalı reform yapması için baskı uygulamıştır. Nitekim Paris Anlaşmasından kısa süre önce 18 Şubat 1856’da “İslahat Fermanı” yayınlanmıştır⁴⁶⁹. 25 Şubat 1856’da ise Paris Barış Konferansı başlamıştır⁴⁷⁰.

Kudüs’te bulunan Kutsal Yerler sorunu, uluslararası bir mesele haline gelmiş ve neticede Kırım savaşı çıkmıştır. Kırım savaşını sonlandıran Paris Barış Anlaşması’nda ise Osmanlı Devleti’nin Hıristiyanlar üzerindeki koruyuculuğu tatbik edilmiş ve Rusya’nın Ortodokslarla alakalı himaye iddiaları uluslararası arenada reddedilmiştir. Neticede ise 1852 tarihli fermanla ortaya konan statüko düzeni devam ettirilmiştir.

Kamame Kilisesi’nde, oluşturulan statüko düzeni 1869 tarihli büyük kubbenin tamiratında da korunmuştur. Kilisenin kubbe tamiri meselesinde Katolikler ve Rumlar arasında meydana gelen çatışmaların neticesinde Osmanlı Devleti ilk olarak, tamiratın kendisi tarafından yapılacağını belirtmiştir⁴⁷¹. Ancak Fransa ile Rusya’nın meseleye dâhil olması üzerine, statükoya zarar vermeyecek şekilde Fransa, Rusya ve Osmanlı Devletlerinin nezaretinde tamiratın yapılmasına karar verilmiştir. 1852 tarihli statüko fermanından sonra, kilise içerisinde yapılacak tamiratların bir uluslararası mesele haline geldiğini gösteren başka örnekler de vardır. Örneğin 1885 tarihli bir belgede, Kamame Kilisesi’nin içerisindeki Yedi Kemerler’de bulunan dikili taşın Rumlar tarafından tamiri, Katolikleri himaye iddiasındaki Fransa’yı rahatsız etmiş ve Fransa, meselenin araştırılıp tamir edilen dikili taşın eski haline getirilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti ise, 1757 tarihli fermanında bu bölgenin Rumlara tahsis edildiğini ve 1852 tarihli fermanında bunun tasdik edildiğini belirterek Rumları haklı bulmuştur⁴⁷².

⁴⁶⁸ C. Badem, *a.g.e.*, s. 264-266.

⁴⁶⁹ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁴⁷⁰ C. Badem, *a.g.e.*, s. 271.

⁴⁷¹ C.O.A., İrade Hâriciye, 333-21417, H. 7 Zi’l-ka’de 1278/M. 6 Mayıs 1862.

⁴⁷² C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 4-3, H. 26 Şaban 1302/M. 10 Haziran 1885.

1852 tarihli fermanın uluslararası alanda kalıcılığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması'nın maddelerinde de tasdik edilmiştir. Söz konusu savaşın tarihi Rumî takvimde 1293 yılına denk geldiği için “93 Harbi” olarak da bilinen bu savaş, Rusya'nın Osmanlı tebaası olan Slavları kışkırtmaları üzerine çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminden beri Rum-Ortodoks patrikliğine bağlı bulunan Slav gruplarından olan Bulgarlar, 1870 tarihli bir fermanla, Rum Patrikhanesinden ayrılıp Bulgar Eksarhlığı adı altında bağımsız kilise kurmuşlardır⁴⁷³. Bu kilisenin kurulması, Bulgarların ulus fikirlerinin gelişmesini sağlamıştır. Nitekim 1867 ve 1876 tarihlerinde Rusya'nın da etkisiyle Osmanlı Devleti'ne isyan etmişlerdir. Bu isyanın başarılı bir şekilde bastırılması ve Balkanlardaki bu karışık durum üzerine Rusya 19 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir⁴⁷⁴.

Savaşın sonucunda Yeşilköy'e kadar gelen Ruslarla ilk olarak Ayastefanos Anlaşması yapılmıştır. Ancak bu anlaşma, savaşta alınan yenilgi kadar ağır bir anlaşmaydı. Çünkü bu Anlaşmayla Rusların Bulgaristan'a yerleşmesi daha kolay bir hale geliyordu⁴⁷⁵. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu denli zayıflaması ve parçalanması, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin çıkarlarına ters düşmekteydi. Zira Rusya'nın Akdeniz'e inmesi ve bölgede etkin bir güç olarak ortaya çıkması İngiltere'nin sömürge yolunu tehdit edebilirdi. Bunun üzerine İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin baskısıyla 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin'de yeni bir kongre toplanmış ve toplanan bu kongrede yeni bir anlaşma daha imzalanmıştır⁴⁷⁶.

Ayastefanos Anlaşması'na göre, Osmanlı Devleti için daha kabul edilebilir olan Berlin Anlaşması'nın hükümleri arasındaki 62. madde, Kutsal Yerlerde statükonun kalıcılığıyla alakalıdır. Bu maddede dini farklılık gözetmeksizin herkesin mahkeme önünde şahitlik edebileceği, bütün devletlerin din adamlarının ve hacıların aynı hak ve imtiyazlardan yararlanacağı belirtilmektedir⁴⁷⁷. Aynı zamanda Osmanlı topraklarında görev yapan politikacı ve diplomatlara, Kutsal Yerlerdeki bu kişilerin resmen himayesi verilmiştir. Bu husus, anlaşma maddesinde “*Memâlik-i Osmâniyyede mukîm konsolosların ve politika me'mûrlarının gerek bâlâda zikrolunan eşhâsı ve gerek mahal-i mübâreke ve sâ'irede kâ'in te'sîsât-ı dinîyye ve hayrîyyeyi resmen himâye etmek hakları*

⁴⁷³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.387.

⁴⁷⁴ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 402.

⁴⁷⁵ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁷⁶ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 285-286.

⁴⁷⁷ H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 476, Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 90.

tasdik kılınmıştır” sözleriyle ifade edilmiştir⁴⁷⁸. Osmanlı Devleti’nin, gayrimüslimlerin din ve ibadet özgürlüğünü koruma arzusu Avrupa devletleri tarafından bir senet kabul edilmiştir. Bu hüküm, Avrupalı devletlerin, Osmanlı’nın iç işlerine müdahalesini kolaylaştırıcı bir özelliğe sahiptir. Zira Osmanlı Devleti, senet kabul edilen bu sözü yerine getirmese söz konusu devletler verilen sözün yerine getirilmesi için Osmanlı Devleti’ne baskı yapabileceklerdir⁴⁷⁹. Aynı zamanda bu madde ile Fransa’nın elde ettiği haklarını muhafaza etmesi ve Kutsal Yerlerdeki statükonun aynen korunması uluslararası bir anlaşmayla hükme bağlanmıştır. 1852 fermanının ortaya koyduğu statükonun muhafazası sağlanmakla beraber Fransa’nın bölgedeki imtiyazları da bu anlaşmayla bir kez daha yinelenmiştir⁴⁸⁰. Söz konusu anlaşmayla Kutsal Yerlerde bulunan din adamları, mensup oldukları devletlerin konsolosları ve sefâretleri tarafından himaye olunmaya başlamıştır. Özellikle Kamame Kilisesi üzerine çıkan mezhep çatışmalarında, her mezhebin ruhâni lideri mensup olduğu devlet tarafından himâye edilmiş, bu da Osmanlı Devleti’nin iç siyasetine yapılan dış müdahaleleri arttırmıştır. Bu tür durumlarda Avrupalı devletlerin sefirleri, tartışmayı araştırmak için kurulacak komisyonlarda yer almak amacıyla söz konusu maddeyi öne sürmüşlerdir. Örneğin 1902 tarihinde Kamame Kilisesi’nde yaşanan çatışma neticesinde Fransa Devleti, olayları araştırmak için oluşturulan komisyonda Berlin Anlaşması’nın 62. maddesi gereği kendilerinin de yer alması gerektiğini belirtmiştir. Aynı belgede yer alan bilgilere göre, Latinler ve Ortodokslar arasında çıkan büyük kavgada bir İtalyan rahibin öldürülmesi üzerine araştırma komisyonu kurulmuştur. Fransa Devleti, çıkan kavganın içerisinde Latin cemaati de bulunduğu için oluşturulacak komisyonda İtalya sefaretinin yanında kendilerinin de yer alması gerektiğini belirtmiştir. Oluşturulan komisyon, aldıkları kararlarda Fransız Konsolosluğunu dışarıda bırakınca Fransa Devleti, Berlin Anlaşması’nın 62. maddesine aykırı hüküm verildiği ve statükonun ihlal edildiği gerekçesiyle Bâb-ı Âli’yi protesto etmiştir⁴⁸¹.

Osmanlı hâkimiyeti boyunca Kudüs’teki Kutsal Yerlerde ortaya konan statüko aynen tatbik edilmiştir. 20. yüzyılın başları ise Osmanlı egemenliğinin, Arap coğrafyası üzerinde zayıfladığı hatta yavaş yavaş yok olduğu bir dönem olmuştur. Başbakanlığını Lloyd George’un yaptığı Büyük Britanya kabinesinin dışişleri bakanı olan Arthur Balfour’un girişimleriyle 2 Kasım 1917’de birincisi ortaya konan Balfour Deklorasyonu,

⁴⁷⁸ 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin’de toplanan kongrede imzalanan Berlin Anlaşmasının Osmanlıca metni için bkz. Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 476.

⁴⁷⁹ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁸⁰ H. İnalcık, *a.g.e.*, s. 476.

⁴⁸¹ C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 104-7, H. 18 Muharrem 1320/M. 27 Nisan 1902.

Filistin’de bir Yahudi milli devleti öngörmüştür. Bu nedenle bildiri Arap coğrafyasında şok etkisi yaratmıştır⁴⁸². Bildiriden kısa bir süre sonra 11 Aralık 1917’de General Edmund Allenby Yafa kapısından yürüyerek Kudüs’e girmiştir⁴⁸³ (bkz. Resim IX). Generalin yanında Arabistanlı Lawrence olarak da bilinen Thomas Edward Lawrence da bulunmaktadır⁴⁸⁴. General Allenby, Kudüs’e girdiğinde onu karşılayan bütün din mensuplarına, Kutsal Yerler üzerindeki haklarının korunmaya devam edeceğini söylediği bir konuşma yapmıştır⁴⁸⁵.

Resim VII: 11 Aralık 1917’de General Edmund Allenby’nin Yafa kapısından yürüyerek Kudüs’e girişi⁴⁸⁶.

İngiltere’nin Kudüs’te hâkimiyet kurmasından kısa bir süre sonra, 1919 tarihindeki Paris Barış Konferansı’nda statüko yeniden gündeme gelmiştir. Fransa ve İtalya, Kutsal Yerlerdeki statükonun yeniden gözden geçirilmesini isteyen Latinleri desteklemiştir. İngiltere ise yeni geldiği bu topraklardaki kadim sorunu nasıl

⁴⁸² C. Nicault, *a.g.e.*, s. 193.

⁴⁸³ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁸⁴ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁸⁵ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁸⁶ <https://www.irishtimes.com/opinion/an-irishman-s-diary-on-edmund-allenby-and-the-battle-of-jerusalem-1.3314029> (Erişim Tarihi: Ocak 2019)

yöneteceklerini henüz anlayamamış ve kendilerini hem prensipte hem de uygulamada karmaşık sorunlarla karşı karşıya bulmuşlardır⁴⁸⁷. İngiltere'nin Kudüs'e gelmesinden kısa bir süre sonra Sir Ronald Storrs, Büyük Britanya'nın Kudüs Valisi olarak atanmıştır Üstelik bu süreçte Ortodokslar ve Katolikler arasında kilisenin sahibinin kim olacağı meselesiyle alakalı tartışmalar yeniden alevlenmiştir. Bu tartışmaların çözüme kavuşturulması ve Kudüs'te statüko meselesini araştırmak amacıyla 1919 tarihinde İngiliz Dışişleri Bürosu tarafından özel bir komisyon kurulmuştur⁴⁸⁸. Bu tartışmalarda Ortodokslar, Helen halkı adına ve Bizans'ın mirasçısı olarak Kamame Kilisesi'nin bütününe sahip olduklarını iddia etmiştir. Aynı zamanda diğer bütün cemaatlerin kendilerinin izniyle kilisede bulduklarını beyan etmişlerdir. Bu iddialar, var olan statükoyu tamamen yok edebilecek iddialardır. Katolikler de bu iddialara karşılık kilisenin anahtarını elinde bulunduran Müslüman aileyi öne sürerek Türklerin kilise üzerinde teorikte de olsa önemli haklara sahip olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra 1920'de Latin Patriği olan Monsignor Luigi Barlassina, cemaatlerin birer hükümet olmadığını sadece kilise üzerinde tasarruf hakkına sahip olduklarını söylemiştir⁴⁸⁹. Bu tartışmalar devam ederken Nisan 1920'deki San Remo konferansında, müttefikler tarafından Britanya'ya resmen Filistin Mandası verilmiştir. Böylece İngilizlerin Kudüs'teki varlıkları da güçlenmiştir. 24 Temmuz 1922'de de Milletler Cemiyeti Konseyi, Britanya'nın Filistin Mandasını kabul etmiştir⁴⁹⁰. Filistin Mandası'nın 13. maddesi ile Kutsal Yerlerdeki mevcut düzeni koruma hakkı Britanya'nın sorumluluğuna verilmiştir. 14. maddesi ise Kutsal Yerlerle ilgili hak ve talepleri incelemek, tanımlamak ve belirlemek için özel bir komisyon kurulmasını öngörmektedir⁴⁹¹. Komisyon kapsamındaki görüşmeler, Vatikan'ın sadece Katoliklerin iddialarını dikkate alması ve oy haklarını yalnızca Katolik ülkelerle sınırlandırması üzerine rafa kalkmıştır. İngiltere bu durumu kabul etmemiştir⁴⁹². 1922 tarihli kararlarla Britanya'nın Filistin hükümeti, mevcut statükoyu değiştirmeden muhafaza etme kararı almıştır.

Kudüs'teki bu sorunu 1852 tarihli bir fermanla Osmanlı Devleti çözüme kavuşturmayı amaçlamıştı. Ancak Britanya'nın Kudüs yetkilileri, arşivlerin yokluğunda Statüko hakkında ayrıntılı bir kılavuza açıkça ihtiyaç duymuştur. Yunanca bilgisine ve

---

⁴⁸⁷ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁴⁸⁸ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁸⁹ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁹⁰ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁹¹ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁹² L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 10-11.

Rum Ortodoks Patrikliği'nin güvenine sahip olan genç bir İngiliz subayı Lionel George Archer Cust⁴⁹³ bu görev için seçilmiştir. Cust'ın Kutsal Yerlerdeki Statüko hakkındaki klasik raporu, son halini almadan önce çeşitli revizyonlardan geçmiş ve Eylül 1929'da bitirilmiştir⁴⁹⁴. Cust'ın raporunda statüko düzeni titiz bir şekilde detaylandırılmıştır. Söz konusu bu rapor, o zamandan beri mülkiyet hakları için yasal bir temel oluşturmuştur⁴⁹⁵.

L.G.A. Cust, raporunda Kamame Kilisesi içerisindeki statüko düzenini ayrıntılı olarak şöyle açıklamaktadır;

“Giriş kapısı ve ön cephe, Rotunda'nın avlusu, büyük kubbe ve Aedicule ortak mülktür. Tamir masraflarının üç cemaat arasında eşit bir şekilde bölüştürülmesine izin verilir. Giriş avlusu, ortak kullanım alanıdır ancak giriş avlusunu temizleme hakkı yalnızca Ortodokslara aittir. Ortodokslar, Katolik kubbesinin kendi yetkileri altında olduğu iddiasındadır. Ancak diğer cemaatler, Ortodoksların iddialarını tanımayarak kubbenin kilisenin genel dokusunun bir parçası olduğunu savunur, herhangi bir onarım masrafında pay talep ederler. Meryem'in yedi kemerlerinin mülkiyeti Latinlerle Ortodokslar arasında, St. Nicodemus Şapelinin mülkiyeti Ermenilerle Süryaniler arasında ve Deyrü's-sultan'ın mülkiyeti ise Kıptiler ile Habeşler arasında tartışmalıdır. Bu hususlarda hiçbir taraf diğeriyle birlikte onarım yapmak ve onarım masraflarını bölüşmek istemez. Apparition Şapeli, Calvary Şapeli ve Commemorative (hatıra, yadigâr) tapınaklarının mülkiyeti ya bir cemaatin ya da başka bir cemaatin elinde bulunuyor, ancak diğer taraflar da oralarda belirli haklara sahiptir. Öngörülen herhangi bir yenilik veya onarım işinin diğer taraflara bildirilmesi gerekir. Katholikon, Galleries ve giriş avlusundaki şapeller (batıdaki Ortodoks şapelleri hariç) bir cemaatin veya diğer bir cemaatin yargı yetkisindedir”⁴⁹⁶ (bkz. Resim VII).

Bu bölümde, 19. yüzyılda Kamame Kilisesi bağlamında gelişen uluslararası siyasi ortam ve bu siyasi ortamın neticesinde Osmanlı Devleti tarafından verilen 1852 tarihli statüko fermanı incelenmiştir. Bu hususta Avrupa devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin Kudüs Kamame Kilisesi bağlamında gelişen olaylar karşısında uyguladığı politikalar ele alınmıştır. 19. yüzyılda Avrupa devletleri Kudüs'te siyasi etkinlik kazanmak ve nüfuzlarını genişletmek amacıyla diplomatik temsilcilikler açmaya başlamıştır. Bu diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla Avrupalı devletler sadece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmemiş aynı zamanda kendi aralarında bölgeye hâkim olma mücadelesi yürütmüşlerdir. Bu mücadelenin neticesinde ortaya çıkan çatışmaları çözüme

⁴⁹³ Lionel George Archer Cust, İngiliz Kraliyet ailesiyle ilişkileri iyi olan genç bir İngiliz subayıdır. Babası Sir Lionel Cust, seçkin bir sanat tarihçisi, kralın resimlerinin araştırmacısı ve Kudüs'lü St. John Düzeni şövalyesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Cohen, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹⁴ R. Cohen, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹⁵ Jason Scott, “The Ladder, the Sepulchre, and the Status Quo”, *Proceedings of The National Conference On Undergraduate Research*, Ogden-Utah, 2012, 339.

⁴⁹⁶ L.G.A. Cust, *a.g.e.*, s. 10-11.

kavuşturmak için Osmanlı Devleti bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonun kararları neticesinde yayımlanan 1852 tarihli ferman ile Kutsal Yerlerdeki statüko düzeni ortaya konmuştur. Ortaya konan bu statükoyu Osmanlı Devleti yıkılışına kadar uygulamaya devam etmiştir. Sonraki dönemde bölgeye gelen siyasi güçler mevcut statükoyu değiştirmeye çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamış ve statükoyu devam ettirmek zorunda kalmışlardır.

Resim VIII: Fotoğrafçı Tancréde Dumas (1830-1905) Tarafından 1866 Tarihinde Çekilen Kamame Kilisesi⁴⁹⁷.

⁴⁹⁷ Hakan Yılmaz (ed.), *Sultan II. Abdülhamid'in Arşivinden Dünya*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013, s. 229.

SONUÇ

Yüksek lisans tezi olarak planlanan bu çalışmanın konusunu, Kudüs kentindeki Kamame Kilisesi ve Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ikinci yarısında bu kilise bağlamında yaşanan sorunlar karşısında geliştirdiği idari politikalar oluşturmaktadır. Bunu yanında, Kamame Kilisesi ile ilişkili olan Hıristiyan cemaatler arasında yaşanan çatışmaların etkileşim içinde olduğu uluslararası siyasi ortam da çalışmanın konuları arasındadır. Ayrıca konunun daha anlaşılır kılınması açısından Kamame Kilisesi'nin tarihi arka planı, mimari yapısı ve Kilisede gerçekleşen restorasyon süreçleri de ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın temel problemleri, Kamame Kilisesi üzerine geliştirilen Osmanlı politikalarının içeriği, bu politikaların hangi koşullarda ve ne şekilde yürütüldüğü, etkilerinin neler olduğu gibi sorularla şekillendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle geniş bir literatür araştırması ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tarama yapılarak konuyla ilgili yazılı ve görsel kaynaklara ulaşılmış, elde edilen bulgular ışığında çalışma üç bölüm olarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde; Kamame Kilisesi ve tarihçesiyle ilgili bilgiler verilerek "Kamame" adı, inşa süreci ve mimari yapısı, Hıristiyanlık âlemindeki sembolik önemi ve Osmanlı öncesi dönemde bölgeye hâkim olan devletlerin bu kiliseyle bağlantılı idari politikaları tartışılmıştır. Söz konusu kilise üzerine yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda "Kamame" kelimesinin çöplük manasına gelen "Kumama" kelimesinden türediği iddia edilmekteyse de bu ismin "Kıyama" kelimesinden evrildiği görülmüştür. Arapçada ayağa kalkmak, yeniden dirilmek anlamlarına gelen "Kıyama" kelimesi ile aynı zamanda kiliseye kutsiyetini veren İsa Peygamber'in yeniden dirilme hadisesine gönderme yapıldığı düşünülebilir. Nitekim söz konusu kilise batılı dillerde yine diriliş anlamına gelen *Anastasis* ya da *Resurrection* adlarıyla anılmıştır. Kamame Kilisesi Doğu-Roma İmparatoru Konstantinus'un annesi Helena'nın girişimleriyle 326-335 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Söz konusu kilisenin içerisinde bulunan İsa Peygamber'e ait olduğuna inanılan kabrin etrafını çevreleyen Rotunda bölümü sembolik bir önem taşımaktadır. Bu sebeple farklı coğrafyalarda bu kilisenin bazı bölümlerinin, İtalya'daki San Stefano Kilisesi ve Almanya'nın Fulda kentinde bulunan Sankt Michael Kilisesi gibi, mimari replikaları mevcuttur.

Kamame Kilisesi 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde gerçekleşen Hıristiyanlığın mezhepsel bölünüşüne kadar, bütün Hıristiyanların ortak ibadet merkezi olarak kullanılmıştır. Ancak İsa Peygamber'in insani ve ilahi niteliklerinin tanımlanması hususunda oluşan görüş ayrılıkları bu tarihten itibaren Hıristiyanlık içerisinde Diyofizit ve Monofizit olarak ifade edilen mezhepsel grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1054 tarihinde ise Diyofizit mezhebi Ortodoks ve Katolik olarak ikiye ayrılmıştır. Osmanlı öncesi dönemde bölgeye hâkim devletler, özellikle Haçlı ve Bizans devletleri Kamame Kilisesi üzerine bu mezhepsel gruplar arasında yaşanan tartışmalarla ilgili karar alırken etnik köken veya kiliseye bağlılık gibi etkenleri dikkate almışlardır. Örneğin; Bölgenin hâkimiyeti Haçlılardayken (1099-1187) Kamame Kilisesi'nde hâkim güç olarak Katolikler, Selahaddin Eyyûbi (1169-1186) döneminde Ortodokslar ve Memluk idaresi (1250-1517) altında kısa bir süre iktidarla ilişkileri iyi olan Gürcüler ön plana çıkmıştır. Böylece bir cemaat kilisede hâkim güç konumuna gelirken diğer cemaatlerin etkinlikleri ve varlıkları azalmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikaları hakkında bilgiler verilerek, mimari yapısında oluşan sorunlar ve tamiratlar, gelirler ve bu gelirleri harcama politikaları ile söz konusu kilise etrafında şekillenen cemaat çatışmaları tartışılmıştır. Daha çok Rum-Ortodoks, Katolik ve Ermeni cemaatleri arasında yaşanan sorunları Osmanlı Devleti, pragmatik devlet anlayışı ve kanun-i kadim ilkesi gereğince çözüme kavuşturmayı amaçlamış, kilise içerisindeki güç dengesinin muhafaza etmeye çalışmıştır. Osmanlı yönetim geleneğinde daima görülen “kadim” olanın “hadis” olana üstünlüğü ilkesi, Osmanlı yönetiminin politikalarının en önemli kaynağı olmuştur. Bu hususta Osmanlı Devleti, Halife Ömer tarafından Kudüs'teki Rum Patriğine ve Kudüs Ermeni Patriğine verilen ahitnameleri referans göstermiştir. Zira bu ahitnameler Kudüs'teki Hıristiyanların statülerini belirleyen en önemli belge durumundadır. Bu ahitnameler, Ermeni ve Rum cemaatleri arasında Kutsal Yerlerin kullanım önceliği ile diğer cemaatler üzerindeki nüfuz hakkının kime ait olduğu meselelerinde en önemli meşruiyet kaynağıdır. Nitekim gerçekliği tartışmalı da olsa Osmanlı Devleti, söz konusu ahitnameleri sahih kabul etmiş ve referans kaynağı olarak Kudüs'teki Hıristiyanların statülerini buna göre belirlemiştir. Osmanlı yönetimi altında, Kudüs'teki Hıristiyanların statülerini belirleyen bir diğer önemli etken ise Fatih Sultan Mehmed devrinden (1451-1481) itibaren 1821-1829 tarihli Rum İsyanına kadar geçen süreçte uygulanan Ortodoksları, Katolikler karşısında güçlendirme politikasıdır. Bu politika gereğince

Ortodokslar, Osmanlı topraklarında diğ er Hıristiyan milletlerine göre hemen hemen her konuda daha imtiyazlı bir konumdadır. Öte yandan Fransızlara verilen kapitülasyonlar neticesinde Katolikler Kamame Kilisesi üzerinde zaman zaman hâkim güç konumuna gelmişlerdir. Katoliklerin Kutsal Yerlerdeki mevcut statülerinin güçlenmekte olması, Ortodoksları rahatsız etmiş ve Katoliklerle aralarındaki var olan “kutsalın paylaşımı” sorunu daha da sert tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Kamame Kilisesi içerisinde ibadet eden cemaatler arasında yaşanan en yoğun tartışmalar Ermeniler, Katolikler ve Ortodokslar arasında gerçekleşmiştir. Bu hususta Ermeniler ve Ortodokslar arasında yaşanan çatışmaların en önemli odak noktası diğ er küçük grupları himaye etme meselesi iken Ortodokslar ve Latin-Katolikler arasında yaşanan çatışmaların temel meseleleri kilise üzerine oluşturulacak hâkimiyet ile kilisede ibadet önceliğ i meseleleri olmuştur.

Osmanlı devrinde bu kilisenin genellikle yangınlar ve zaman içerisinde harap duruma gelmesiyle cemaatlerin tamirat taleplerini Osmanlı Devleti, kiliseler için uyguladığı bakım ve onarım politikaları içerisinde değerlendirilmiştir. Tanzimat dönemine kadar gayrimüslimler üzerine bu politikalar ş er-i hukuk çerçevesinde geliştirilmiştir. Bu hususta Osmanlı idaresi altında bulunan Hıristiyan cemaatler istedikleri zaman kilise inşa edememiş veya mevcut kiliselerini tamir edememişlerdir. Osmanlı Devleti kilise tamiri konusunda kiliselerin zamanla harap olması, kazayla yanması, kiliseler onarılrken eski haline uygun bir şekilde yapılması ve restorasyon sırasında ek yapılar inşa edilmemesi gibi hususlara dikkat etmiştir. Kamame Kilisesi’ne giriş ücreti ile sağ lanan gelirler ise genellikle Osmanlı devlet adamları ve saray mensupları tarafından kurulmuş olan vakıflar tarafından değerlendirilmiştir. Bu hususta gelirlerin bir kısmı Haseki Sultan Vakfı’na giderek Harem-i Ş erif bölgesi için kullanılmış tır. Örneğ in Harem-i ş erif bölgesinde Kur’an okuma vazifesini yapacak kimselerin maaş ları, bu vakıf aracılığ ıyla ödenmiştir. Gelirlerin bir kısmı ise İstanbul Sultan Ahmed Camii Vakfı’na gönderilmiştir. Özellikle Kamame Kilisesi’nde görevli rahiplerin kullanımında olan bahç e, meyve ağ aç ları, zeytinlik ve vakıf arazilerinin gelirleri bu Vakfa devredilmiştir. 17. Yüzyılın sonuna geldiğ inde ise kiliseye giriş-ç ıkış lardan para toplama geleneğ i giriş ücretini ödemekte zorlanan hacıların ş ikayetleri üzerine terkedilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise, 19. yüzyılın uluslararası siyasi ortamı içerisinde Kamame Kilisesi, 1852 fermanını ortaya çıkaran siyasi gelişmeler tartışılmış tır.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresinin zayıflamış olması, özellikle dış müdahalelerin giderek artmasına sebep olmuştur. Bu süreçte Avrupa devletleri Kudüs'te siyasi etkinlik kazanmak ve nüfuzlarını genişletmek için diplomatik temsilcilikler açmaya başlamıştır. Kudüs'te açılan diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla Avrupalı devletler sadece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmemiş aynı zamanda kendi aralarında bölgeye hâkim olma mücadelesi yürütmüşlerdir. Bu hususta Katolikleri himaye iddiasında bulunan Fransa ve Ortodoksları himaye iddiasında bulunan Rusya için Kudüs ve Kutsal Yerler, adeta siyasi ve dini yönden bir çatışma sahasına dönüşmüştür. Zira Hıristiyanlarca mukaddes kabul edilen bu dini alanlara bir şekilde hakim olmak, söz konusu devletlerin, Hıristiyan dünyasında prestij ve statülerinin artmasına sebep olacaktı. Nitekim bu devletler, kendileri tarafından temsil edildiğini iddia ettikleri cemaatler lehine olacak şekilde Kutsal Yerler üzerinde yapılan her tartışmaya müdahale etmişlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahat çalışmalarıyla birlikte ortaya çıkan ihtislaşma sonucunda, Kutsal Yerler hakkındaki tartışmaların çözümü amacıyla komisyonlar kurulmaya başlanmıştır. Bu komisyonlarda Osmanlı Devleti'nin üst düzey devlet adamları, yerel yöneticileri ve cemaatlerin ruhani liderleri görev almıştır. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında Fransa'nın Kutsal Yerlerde daha imtiyazlı konuma gelebilmek amacıyla Katolikler adına yaptıkları istekler Rusya'nın güçlü muhalefetiyle karşılaşınca, Osmanlı Devleti sorunun çözümü için bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonun kararları neticesinde yayımlanan 1852 tarihli ferman ile Kutsal Yerlerdeki statüko düzeni ortaya konmuştur. Bu ferman ile Osmanlı Devleti yabancı devletlerin hamiliğini üstlendikleri cemaatler lehine yaptıkları talepler karşısında kendi egemenlik haklarını korumaya çalışmıştır. Aynı zamanda bu ferman ile Osmanlı Devleti her cemaate eşit mesafede yaklaştığını göstermek istemiştir. 1852 fermanının yayınlanmasından itibaren Osmanlı Devleti, cemaatler arası tartışmalarda söz konusu fermanı esas alıp, bu doğrultuda kararlar vermeye başlamıştır. Keza 1852 fermanı ile ortaya konmuş olan statüko düzeni, uluslararası anlaşmalarla devam ettirmiştir. 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması'nın 62. maddesi ve 1922 tarihli Filistin mandası kararları ile uluslararası alanda statükonun kalıcılığı kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, bu çalışma Kamame Kilisesi üzerine Osmanlı politikaları hakkında yeni bakış açıları ortaya koyabilmek, mevcut literatürdeki önemli bir eksikliği gidermek ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara katkı yapabilmek niyetini taşımaktadır. Bu

çalışma bir yüksek lisans tez çalışması bağlamı ve sınırlılığı içerisinde planlanmıştır. Aynı zamanda bu çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için sadece Türkiye'deki arşivlerden yararlanılmıştır. Bu nedenle araştırma sürecinde bazı alanlarda daha uzun soluklu ve derinlemesine araştırma fırsatı bulunamamıştır. Bu hususta özellikle cemaat çatışmaları konusu daha geniş alanlarda okumalar yapılarak geliştirilebilir. Öte yandan Şeriye Sicilleri bu çalışmanın kaynakları arasında yer almamaktadır. Cemaat çatışmaları ve bu çatışmalar karşısında Osmanlı Devleti'nin idari politikaları konularında Şeriye Sicilleri daha ayrıntılı bilgiler sunabilir ve konuya derinlik kazandırabilir. Uluslararası niteliği olan bu konunun bundan sonraki araştırmacılar tarafından yurtdışı ve özellikle Kudüs'teki arşivlerden de yararlanılarak daha ayrıntılı incelenmesi gerektiği açıktır.

Kamame Kilisesi üzerine yaşanan cemaat çatışmaları günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Üstelik kilise üzerine Osmanlı Devleti'nin uyguladığı statüko hala geçerliliğini sürdürmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nden sonra bölgeye gelen güçler, tarafı oldukları cemaatlerin lehine statükoyu değiştirmek istemişlerse de diğer cemaatlerin güçlü muhalefetiyle karşılaşmış ve neticede Osmanlı Devleti'nin uyguladığı statüko düzeni değişmemiştir. Kamame Kilisesi'nin anahtarı da hala iki Müslüman ailenin kontrolünde bulunmakta ve kilise bu iki aile tarafından ibadet öncesinde açılıp kapatılmaktadır. Bu sebeple konu günümüzde de hala önemini korumaktadır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

a. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (C.O.A.)

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, (Kamame) Kilise Defteri

Kamame Kilise Defteri (KKD), No. 8, s. 33-35.

Kamame Kilise Defteri (KKD), No: 10, 20 Rebiü'l-evvel 15 / 2 Mayıs 636.

Kamame Kilise Defteri (KKD), No: 10, 923 / 1517.

Kamame Kilise Defteri (KKD), No. 8, H. 10 Rebiü'l-evvel 933/M. 15 Aralık 1526.

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Mühimme Zeyli Defteri

No. 9, s.23, h.63, H. 19 Cemaziye'l-âhir 1044/M. 10 Aralık 1634.

Bâb-ı Asâfî Divân-ı Hümâyûn Kalemî, Ahkâm Defterleri

d.1, s.245, h.4, H. Evâ'il-i Şaban 1164/M. 25 Haziran-4 Temmuz 1751.

d.2, s.289, h.3, H. Evâ'il-i Rebiü'l-evvel 1177/M. 9-18 Eylül 1763.

d.6, s.34, h.1, H. Evâhir-i Rebiü'l-âhir 1221/M. 7-16 Temmuz 1806.

Hatt-ı Hümâyûn

1654-12, H. 10 Cemâziye'l-evvel 1099/M. 12 Nisan 1688.

3-88, H. 15 Rebiü'l-evvel 1152/M. 22 Haziran 1739.

1651-8, H. 29 Zi'l-hicce 1223/M. 15 Şubat 1809.

728-34651, H. 21 Zi'l-ka'de 1224/M. 28 Aralık 1809.

771-36188, H. 1225/M. 1810.

526-25754, H. 29 Zi'l-hicce 1225/M. 25 Ocak 1811.

1271-49236, H. 17 Receb 1235/M. 30 Nisan 1820.

1557-54, H. 29 Zi'l-hicce 1236/M. 27 Eylül 1821.

1586-60, H. 29 Zi'l-hicce 1247/M. 30 Mayıs 1832.

1647-2, H. 30 Cemâziye'l-evvel 1268/M. 22 Mart 1852.

Yıldız Sarayı Arşiv Belgeleri

Yıldız Husûsî Ma'rûzât, 328-59, H. 25 Zi'l-ka'de 1312/M. 20 Mayıs 1895.

Yıldız Hâriciye Nezâreti Ma'rûzâtı, 26-73, H. 26 Receb 1316/M. 10 Aralık 1898.

Yıldız Umûmî, 58-30, H. 13 Muharrem 1320/M. 22 Nisan 1902.

Yıldız Resmî Ma'rûzât, 18-5, H. 4 Muharrem 1300/M. 15 Kasım 1882.

Yıldız Mütenevvi Ma'rûzât, 120-95, H. 27 Zi'l-ka'de 1312/M. 22 Mayıs 1895.

Cevdet Adliye

25-01505, H. 29 Zi'l-ka'de 1232/M. 10 Ekim 1817.

100-6009, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1258/M. 7 Ağustos 1842.

52-3122, H. 29 Cemâziye'l-âhir 1269/M. 9 Nisan 1853.

Cevdet Hâriciye

12/581, 29 Zilhicce 1255 / 4 Mart 1840.

Îrâde Adliye ve Mezâhib

19-35, H. 4 Zi'l-hicce 1313/M. 17 Mayıs 1896.

61-24, H. 22 Rebi'ü'l-âhir 1323/M. 26 Haziran 1905.

1322, H. Evâsıt-ı Zi'l-kâ'de 1152/M. 8-18 Şubat 1740.

Îrâde Hâriciye

327-21169, H. 11 Rebiü'l-âhir 1268/M. 3 Şubat 1852.

327-21171, H. 27 Rebiü'l-ahir 1268/M. 19 Şubat 1852.

327-21172, H. 9 Cemâziye'l-evvel 1268/M. 1 Mart 1852.

86-4199, H. 28 Cemaziye'l-ahir 1268/M. 19 Nisan 1852.

166-8959, H. 11 Ramazan 1275/M. 14 Nisan 1859.

333-21417, H. 7 Zi'l-ka'de 1278/M. 6 Mayıs 1862.

Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi

23-75, H. 6 Rebiü'l-evvel 1265/M. 30 Ocak 1849.

Dâhiliye Mektûbî Kalemi

1971-80, H. 18 Zi'l-hicce 1309/M. 14 Temmuz 1892.

1251-69, H. 29 Rebi'ü'l-evvel 1326/M. 1 Mayıs 1908.

Hâriciye Nezâreti Siyâsi

411-17, H. 11 Şevval 1268/M. 29 Temmuz 1852.

411-32, H. 11 Şevval 1278/M. 11 Nisan 1862.

406-13, H. 18 Receb 1283/M. 26 Kasım 1866.

411-42, H. 15 Cemaziye'l-âhir 1285/M. 3 Ekim 1868.

412-6, H. 10 Şevval 1312/M. 6 Nisan 1895.

412-12, H. 14 Receb 1314/M. 19 Aralık 1896.

412-30, H. 27 Zi'l-kâ'de 1319/M. 7 Mart 1902.

412-36, H. 12 Muharrem 1320/M. 21 Nisan 1902.

Sadaret Mektûbî Kalemi Evrâkı

124-63, H. 29 Cemaziye'l-evvel 1264/M. 3 Mayıs 1848.

Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir Evrâkı

212-79, H. 09 Cemaziye'l-âhir 1273/M. 4 Şubat 1857.

İbnülemîn Hâriciye

17-1597, H. 01 Şevval 1170/M. 19 Haziran 1757.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

4-3, H. 26 Şaban 1302/M. 10 Haziran 1885.

70-13, H. 6 Zi'l-kâ'de 1309/M. 2 Haziran 1892.

104-6, H. 11 Muharrem 1320/M. 20 Nisan 1902.

104-7, H. 18 Muharrem 1320/M. 27 Nisan 1902.

İrâde Meclis-i Mahsûs

71-3305, H. 4 Şaban 1299/M. 21 Haziran 1882.

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Ahkâm, 814-132, H. 17 Rebi'ü'l-evvel 1166/M. 14 Ocak 1656.

II. Kitaplar ve Makaleler

Afyoncu, Erhan, Önal, A. ve Demir, U. (2011). *Fransa'ya Osmanlı Tokadı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Alatlı, Cengiz (1992). "Bazilika'dan Esinleniş", *Ege Mimarlık Dergisi*, Cilt 3-4, Sayı 6, s. 55-56.

Ancel, Stéphane (2018). "The Ethiopian Orthodox Community in Jerusalem: New Archives and Perspectives on Daily Life and Social Networks, 1840-1940", *Ordinary Jerusalem 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, (ed. Angelos Dalachanis and Vincent Lemire), Brill, Leiden-Boston.

Armaoğlu, Fahir (2006). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Akım Yayınevi, İstanbul.

Avcı, Yasemin (2004). *Değişim Sürecinde bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara.

Avcı, Yasemin (2016). "Osmanlı'nın Son Döneminde Kudüs ve Yafa: Bayındırlık İşleri Projelerinde İmtiyaz Koparma Mücadelesi", *Jön Türklerin Filistin'i*, (der. Yuval Ben-Bassat-Eyal Ginio) (çev. Erkan Ünal), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Avni, Gideon (2010). "The Persian Conquest of Jerusalem (614 c.e.)-An Archaeological Assessment", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 357, s. 35-48.

Azzam, Abdul Rahman (2015). *Selahaddin Eyyûbi*, Alfa Yayınları, (çev. Pınar Arpaçay), İstanbul, 2015.

Badem, Candan (2017). *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Baillargeon, Claude (2013). "Construction Photography in the Service of International Public Relations: the French Connections", *Nineteenth-Century Photographs and Architecture, Documenting History, Charting Progress and Exploring the World*, Micheline Nilsen (ed.), Routledge, London-New York.

Baillargeon, Claude (2005). "Témoignages De Rivalité Industrielle La France Et Les Photographies De Grands Travaux D'origine Étrangère", *Etudes Photographiques*, No. 17, s. 17-44.

Basit, Musa İsmail, Hamza Zib Mustafa vd. (2018). *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Daire Başkanlığı (2009). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Filistin*, İstanbul.

Bayraktar, Mehmet (2016). *Üç Dinin Tarihi Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam*, Say Yayınları, İstanbul.

Benk, Adnan (Genel Yay. Yönt.) (1986). "Kutsal Kabir", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayıncılık, Cilt 14, İstanbul.

Biren, Tevfik (2006). *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (haz. Fatma Rezan Hürmen), Pınar Yayınları, İstanbul.

Beazley, C. Raymond (1901). "Madaba Map", *The Geographical Journal*, Vol. 17, No. 5, s. 516-520.

Bowman, Glenn (2011). "In Dubious Battle on the Plains of Heav'n": The Politics of Possession in Jerusalem's Holy Sepulchre", *History and Anthropology Dergisi*, Vol. 22, No. 3, s. 371-399.

Bozkurt, Gülnihal (1996). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Bozkurt, Nebi (2004). "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara.

Boztaş Ekin ve Nazan Düz (2014). "İkonografik ve İkonolojik Eleştiri Yöntemine Göre Tintoretto'nun "İsa'nın Vaftizi" Adlı Eserinin Analizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 7, Sayı, 29, s. 319-329.

Cohen, Raymond (2008). *Saving the Holy Sepulchre, How Rival Christians Came Together to Rescue Their Holiest Shrine*, Oxford University Press, New York.

Cust, L.G.A. (1929). *The Status Quo in The Holy Places*, Formerly District Officer, Jerusalem.

Çalı, Erol (2018). *Hüznün Başkenti Kudüs*, Destek Yayınları, İstanbul, 2018.

Çolak, Hasan (2012). *Relations Between the Ottoman Central Administration and the Greek Orthodox Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria: 16th-18th Centuries*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Birmingham, Institute of Archaeology and Antiquity, Birmingham.

Demirkent, Işın (1994). "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 35, s. 65-78.

Demirkol, Erdem (2017). *Kudüs ve II. Abdülhamid*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul.

Dolu, Alaattin (2017). *Osmanlı Kudüs'ünde Toplum ve Siyaset (1703-1789)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Emecen, Feridun M. (2010). *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.

Erbaş, Ali (2003). *Hıristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

Ercan, Yavuz (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara.

Eren, Halit (ed.) (2018). *Al-Quds in Muhimme Registers (1720-1749) / Mühimme Defterlerinde (1720-1749) Kudüs*, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul.

Eroğlu, Ahmet Hikmet (2000). "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 1, s. 309-325.

Evlia Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, Cilt. 2, İstanbul.

Feyzioğlu, S. Hamiyet (2017). *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu, Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Findley, V. Carter (2014). *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, (çev. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul.

Galor, Katharina (2017). *Finding Jerusalem Archaeology between Science and Ideology*, University Of California Press, California.

Gil, Jesus and Eduardo Gil (2018). *In the Footprints of Our Faith*, Saxum International Foundation, Roma.

Giray, Kemal (haz.) (2007). *Filistin'de Osmanlı Postaları 1840-1918*, (Alexander Koleksiyonu), Cilt 1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Gold, Victor Roland (1958). "The Mosaic Map of Madaba", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 21, No. 3, s. 49-71.

Gözübüyük, Sevil (2017). *Osmanlı - Fransa İlişkileri ve Kapitülasyonlar (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Gül, Muammer (1997). *XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Gürer, Ahu (2006). *Örneklerle Sunak Tipolojisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Harman, Ömer Faruk (2002). "Kudüs Üç İlahi Dinde de Önemli Bir Yere Sahip Olan ve Kutsal Sayılan Şehir ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara.

Hattox, Ralph S. (2000). "Mehmed the Conqueror, the Patriarch of Jerusalem and Memluk Authority", *Studia Islamica*, No. 90, s. 105-123.

İşık, Zekeriya (2011). "19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, Sayı 2, s. 45-61.

İlter, Erdal (1995). *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Seri III, Sayı B.9, Ankara.

İnalcık, Halil (2000). "İmtiyazat, Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, Ankara.

İnalcık, Halil (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İnalcık, Halil (2014). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Cilt 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnalcık, Halil (2015). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar-III*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnalcık, Halil (2016). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnalcık, Halil (2016). "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı, Makaleler-I*, (haz. Şermin Korkusuz ve Zeynep Uygurer), Doğu Batı Yayınları, Ankara-İstanbul.

İpşirli, Mehmed, "Dâhiliye Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi, İSAM*, Cilt. 8, İstanbul. 1993, s. 414-416.

Karacagil, Ö. Kürşad (2014). "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 2, s. 73-97.

Kaya, Mehmet (2013). "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı 33, s. 145-164.

Kedar, Nurith Kenaan (1986). "Symbolic Meaning in Crusader Architecture: The Twelfth Century Dome of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem", *Cahiers Archeologiques*, No. 34, s. 109-117.

Keshman, Anastasia (2009). "An Emblem of Sacred Space: the Representation of Jerusalem in the Form of the Holy Sepulchre", *Novye Ierusalimy. Ierotopiya i Ikonografija Sakralnykh Prostranstv*, Aleksej Lidov (ed.), s. 256-276.

Keshman, Anastasia (2010). "Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem", *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*, Ed. Larissa J. Taylor, Brill, Leiden-Boston.

Koçu, E. Reşat (1934). *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, Türkiye Matbaası, İstanbul.

Korres, Manolis, A. Moropoulou and A. Georgopoulos (2017). "Faithful Rehabilitation Of The Holy Tomb Of Christ", Vol. 87, No. 10, *Civil Engineering*, s. 54-78.

Koyuncu, Aşkın (2014). "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 12, Sayı 16, s. 35-87.

Kurdakul, Necdet (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul.

Kuzucu, Serhat (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenga Yayınları, İstanbul.

Loti, Pierre (2011). *Kudüs*, (çev. H. Erdal Yalt), Lotus Yayınları, Ankara.

Macpherson, J. R. (1892). "The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre", *The English Historical Review*, Vol. 7, No. 27, s. 417-436.

Memiş, E. Şerife (2017). *Kudüs-i Şerif*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Mohammad, Zakaria (2012). "The Holy Sepulchre and the Garbage Dump; an Etymology", *Jerusalem Quarterly*, No. 50, s. 108-112.

Montefiore, Simon Sebag (2016). *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul.

Nicault, Catherine (2001). *Kudüs 1850-1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhâni Birlikteyle Siyâsi Yırtılma Arasında*, (çev. Estreya Seval Vali), İletişim Yayınları, İstanbul.

Onur, Fatih (2014). *Monumentum Pergense, Anastasios'un Ordu Fermanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber (2013). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Ousterhout, Robert G. (1981). "The Church of Santo Stefano: a "Jerusalem" in Bologna", *Gesta*, Vol. 20, No. 2, s. 311-321.

Ousterhout, Robert G. (2009). "Sweetly Refreshed in Imagination: Remembering Jerusalem in Words and Images", *Gesta*, Vol. 48, No. 2, s. 153-168.

Öz, Mustafa (1997). "Hâkim el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Ali el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtîmî, Fâtîmî Halifesi (996-1021)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, Ankara.

Özcan, Besim (1995). "1877-1878 Harbi'ne Kadar Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı 22, s. 111-123.

Özcoşar, İbrahim (2003). "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, s. 124-139.

Özdemir, Hüseyin (2010). *Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.

Öztaner, S. Hakan (2010). "Salamis-Constantia Kent Planlaması Üzerine Yeni Araştırmalar: Cardo ve Decumanus", *Anadolu Dergisi*, c. 36, s. 199-214.

Paksu, Mehmed (2014). *Yitik Sevda Kudüs*, Nesil Yayınları, İstanbul.

Parlatır, İsmail (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.

Pekak, Sacit M. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)", *Bilgi*, Sayı 51, s. 171-204.

Peri, Oded (2001). *Christianity under Islam in Jerusalem; the Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill Publishing, Vol. 23, Leiden-Boston-Köln.

Redhouse (2010). *Küçük El Sözlüğü; İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce*, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul.

Rosenthal, Earl (1958). "A Renaissance "Copy" of the Holy Sepulchre", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 17, No. 1, s. 2-11.

Satış, İhsan ve Kılıç, Sami (2011). "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies, International Journal of History*, Cilt 3, Sayı 3, s. 225-244.

Satış, İhsan ve Ceylan, Muhammed (2012). "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri", *Belgeler*, Cilt 33, Sayı 37, s. 20-55.

Satış, İhsan (2013). "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hıristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *OTAM*, Sayı 34, s. 185-221.

Savaş, Merve (2018). *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti (1898)*, (Yayınlanmayan Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Schilling, Godfrey (1894). "Life at the Holy Sepulchre", *The North American Review*, Vol. 159, No. 452, s. 77-87.

Scott, Jason (2012). "The Ladder, the Sepulchre, and the Status Quo", *Proceedings of The National Conference On Undergraduate Research*, s. 335-343.

Seyyid, Eymen Fuâd (1995). “Fatımiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, Cilt 12, Ankara.

Sonyel, R. Salâhi (2014). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Steih, Abdalqader (2017). *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul.

Şahin, Gürsoy (2018). *Osmanlı Devletinde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

Şen, Nilüfer (2017). *İklim ve Sanat Bağlamında İklimin Rönesans Resim Sanatına Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şeref, Abdurrahman (2005). *Osmanlı Devleti Tarihi*, (haz. Musa Duman), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

Şişman, Aysin (2011). *Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)*, (Yayımlanmayan Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Tarakçı, Muhammet (2009). “Fransiskan ve Dominiken Tarikatları”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 829-833.

Toprak, Kevser (2015). *Osmanlı Filistini'nde Alman Kolonileri (1869-1917)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul.

Turnagil, R. Ahmet (1943). *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Kenan Matbaası, İstanbul.

Türkan, Ahmet (2013). “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, s. 29-61.

Türkan, Ahmet (2016). “XIX. Yüzyılda Kilise Rekabetlerinin Yaşandığı Kudüs'te Osmanlı'nın Uyguladığı Birlikte Yaşama ve Barış Kültürü Politikaları”, (çev. Tuğberk Uğurlu), *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, Cilt 2, Sayı 1, s. 103-138.

Uçarol, Rifat (2015). *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul.

Uygur, Fatma (2015). *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah Ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uysal, A. Mustafa (2015). *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Uzun, İnci (2007). “Farklı İşlevli Mimari Yapılardaki Atrium Mekânı Üzerine Bir İnceleme”, *DEÜ Mühendislik Fakültesi Fen Ve Mühendislik Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, s. 51-62.

Üçok, Bahriye (2011). *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Wilson, C. W. (1906). *Golgotha and Holy Sepulchre*, Uk Committee of The Palestine Exploration Fund, London.

Yıldırım, Münir (2005). “Ortodoks Kilisesinde Paskalya”, *Dini Araştırmalar*, Cilt 7, Sayı 21, s. 67-75.

Yılmaz, Hakan (ed.) (2013). *Sultan II. Abdülhamid'in Arşivinden Dünya*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.

Yurdakul, İlhami (2016). “Kudüs Deyrussultan Manastırı’nda Habeşlilerin ve Mısır Kiptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi”, *VAKANÜVİS, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, s. 198-237.

Yurdakul, İlhami (2016). “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi”, *VAKANÜVİS: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (ed. Serkan Yazıcı vd.), Cilt 1, Sayı 0, s. 238-262.

Ze’evi, Dror (2000). *Kudüs; 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

III. İnternet Kaynakları

<http://web.archive.org/web/20160115015442/http://www.sacred-destinations.com/israel/jeru-salem-church-of-holy-sepulchre>. (20.12.2018)

<http://catedraldegranada.com/la-catedral/su-historia/historia-la-catedral/1528-1576-siloe-maeda>. (20.12.2018)

<https://www.dunyabulteni.net/hristiyanliktaki-en-kutsal-yeri-kim-muhafaza-ediyoir-iki-musluman-makale,19966.html>. (20.12.2018)

<https://www.moscovery.com/new-jerusalem-monastery/> (20.12.2018).

https://www.inyourpocket.com/moscow/New-Jerusalem-Monastery_85879v (20.12.2018).

<https://www.wmf.org/project/new-jerusalem-monastery> (20.12.2018).

<https://italoamericano.org/story/2014-12-31/Santo-Stefano> (05.01.2019).

http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL;pa;Mon01;20;en. (05.01.2019).

http://www.israelidecorations.net/Foreign/Foreign_VisitKaiserWilhelm1898.htm (05.01.2019).

http://www.jewishmag.com/128mag/kaiser_wilhelm/kaiser_wilhelm.htm (05.01.2019).

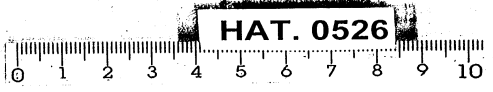

EKLER

EK I: C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn 526-25754, 29 Zi'l-hicce 1225/25 Ocak 1811

قائم مقام جاں
 سمانو افندی و اعین قاری و در ششونق قری ماز معلول اولدی بوماده وار خطها بوم عیاره فقره و بنا بر اولدی
 حضا و کس مقیمه اما فکر خوب نما بدین بر از خاسته عود و کید قبل و قابل کیدی سوچا اولیغ بودورن اوج و کل کوروم
 عقد عسراونیم بیچر اولدی بونک طریق اهوری طریقی کیدی برنده محفظ سناریک سفینه ارضا و کاف اولمورند
 سنه و دی قاری خدی جدم سینه سیم خدی جدم قدرینک لایحه اعطا بودورن حکم شرفیدر ارضه قاری مشارالیهل سندن
 شرفی هر سوختا ایدورن مرافعه شروع اولدی لایحه عید خارق و معالله عنده حصر قدرینک منسوخ عدالت نهاییله مخلف
 علی و حقه عیال بودورن اقدیمی قاری مشارالیه جدم کیدی و وکلا و علی بزمی اولوب اولدی و اوا ایدورن ایدر مندی
 بنا ایدورن طریقه کسینه سناریک و شرفیدر سوزا و برینک معائنات المحکمات اعلیٰ و اوا امر قطع نزاع ایدر مندی
 و متع عید کیدی برنده قاری مشارالیه حاله سندن مذکورین برلرین اخذ و بنابر انقا ارضیه اقدیم ایدر جندکاه مقدم جالطیغ
 ارضه درینک ایدر موجبی جازر خطها بومونم سوخی ارم و اراچی بود عوامان اعلم لایحه کلیدی ارضه منقی خرافه
 اول وقت طریقه ارضیه ایدر اوی و ریسون دیلی ایدر ادا خطها بومونم بودورن دوم منقی خرافه کلیدی ارضه منقی خرافه
 کلیدی بیتی بودورن دی عیال و اعدوم و سندان عینق ایدر فضی مقدم ایدر لایحه بوماده عیدک سالم اولدی دفعه
 کسینک اولدی حکم و کلام مستول عن و عینه سفینک شرفی حسب و حال ارضیه ایدر لایحه بوماده عیدک سالم اولدی دفعه
 کورد کده سوجنی خزان و برینک آداب دورن دولت عید سندن ایدر ماده عیدک سالم اولدی دفعه بوماده عیدک سالم اولدی دفعه
 اولسون دیو اعمار هادقم و کدر خفیه ماده ایچون نکول ایدر ایدر غایب اولوب خطه درون قاری علی اقامت معیار
 ایدر مال فقیر مناویغ فی اوج ماده اوزر اولوب بری مجاف ماده ایدر غایب اولوب خطه درون قاری علی اقامت معیار
 ایدر ماده معین مذکورینک قاری ایدر اوزره هسنزاکا و عارقلرند نزاع اولوب بو نوبتله حذره سندن حذرون ماوه فی تفریق ایدورن
 اولوب اولدی برنده قاری مشارالیهل و ایدر اوزره هسنزاکا و عارقلرند نزاع اولوب بو نوبتله حذره سندن حذرون ماوه فی تفریق ایدورن
 دی قاری کسینک حین ارضیه فقیر و زمینک اعمار ایدر اوزره هسنزاکا و عارقلرند نزاع اولوب بو نوبتله حذره سندن حذرون ماوه فی تفریق ایدورن
 حضا اداوه عید منق اولغین برینک شرفی جنوار و بریدی درجه ک قهر لایحه کلیدی وقت دولت عیدم و عیال سندن و بومونم
 اهاک ایدر برنده سندن اعمار صدقه سنی حوضر بودورن منق اهاک اولوب عیال قهر لایحه کلیدی مشارالیه اولدی کلیدی
 اقامتکاهاری اولدی عیال معینه و قری و فقیر و اعمار اولرینه سندن سوجنی معین مذکورین مشارالیه اولدی کلیدی
 هسنزاکا زیارت و اقامتکاهاری اولدی کلیدی هر منق علی معینه برنده هسنزاکا و عیال سندن و خطره کلیدی مطاعنه و اجاتیک قرضی ماده ایدر
 طریقه اعطا بودورن حکم شرفی ایدر علی و حقه اوسونم و خطره کلیدی مطاعنه و اجاتیک قرضی ماده ایدر
 لایحه اولدی معنی و متع ایدرک دعوانی قری اوزره تنظیم ایدر کلیدی

HAT 526/25754

EK I: C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn 526-25754, 29 Zi'l-hicce 1225/25 Ocak 1811

Kâim-makâm Paşa

Semâhatlü Efendi dâ'imizin Kamame'ye dâir işbu takrîr-i me'âli ma'lûmum oldu bu mâddeye dâir hatt-ı hümâyûnum 'ibâresi takrîre dîbâce olunmuş ise de huzzâr-ı meclis mazmûniye-i imâle-i fikr etmeyüb hâricden biraz hâşiye 'ilâvesiyle kıl ü kâlin tekessürünü mûcib olmuş bu sûretle üç değil kulle 'akd-i meclis olursa netîce-pezîr olmaz bunun tarîk-i ehven tarafeynin kendi yedlerinde mahfûz-ı seniyyelerinin mazmûnuyla irzâ ve ıskât olunmaludur sened-i müskit dahî fâtih-i Kudüs ceddin Sultân Selîm Hân hazretlerinin tarafına i'tâ buyurduğu hükm-i şerîfidir işte fâtih-i müşârü'n-ileyhin sened-i şerîfini esâs ittihâz edüb mürâfa'aya şürû' olunmak lâzımdır 'ahd-ı fâruk ve radiyallâhu'anha hazretlerinin menşûr-ı 'adâlet-nisâblarına muhâlif 'amel ve harekete mecâlîm yokdur ânı dahî fâtih-i müşârü'n-ileyh hazretleri ve vükelâ ve 'ulemâ bizim gibi olmayub evvelü'l-ıbsâr olmalarıyla lede't-temyîz âna binâ ederek tarafeyn işbu senedleri vermişler mu'ahharan verilen mütehâlifü'l-mazmûn i'lâmât ve evâmir-i kat'î nizâ' edemez müdde'î ve müdde'â-'aleyh kendilerinde fâtih-i müşârü'n-ileyhin (*silik*) 'âmil ve kâni' olmadığı takdîrce te'dibi lâzım gelür kaldı ki ahd-ı hümâ âherin senedini tasdik etmediği hâlde senedeyn-i mezkûreyini yedlerinden ahz ve mübâtele ilkâ olunmak iktizâ eder çend mâh mukaddem bi't-tav' ile er-rızâ verilen i'lâm mûcibince bâlâsı hatt-ı hümâyûnumla muvaşşah emrim dakâiki bu da'vânın i'âdesi lâzım gelmezdi deyü tarafıma gelüb 'azvâne alınur ise evvel vakit tarafına iktizâ eden emri verilsün demiş idim arasında hatt-ı hümâyûnum bulunur Rum milleti fermânı geldi Ermeni Milleti fermânı gelmediğine mebnî bu def'a dahî 'arz-ı hâl ve i'lâm ve senedât-ı 'atîk ile keyfiyeti takdîm eylediklerinde bu mâdde 'ale't-terk sâlim-i evvel idi def'-i vak'a-yı iştikâ olmazdı kullukum râ'in ve kullukum mes'ûlun 'an ra'ıyyetihi mazmûn-ı şerîfi haseb ve hâlim olmağla elbette taharrîye mecbûrum i'lâm-ı şer'ıyyeyi gördükde mûcibince fermân vermek re'b-i dürrin-i Devlet-i 'Aliyyemendir ancak mâdde temyîz olmaksızın yüz fermân verdim sözüm olsun deyü isrâr 'âdetim değildir tahkîk-i mâdde için tekevül ederim buna kânûn denilmez nîk ü bedi hârice çıkarmak derler imdi me'âl-i takrîr münâza'a-fih üç mâdde üzerine olub biri yamak mâddesi olmağla gâib-i 'ale'l-meclis olduğundan mahalline havâle olunacak ikinci mâdde milleteyn-i mezkûreteynin Kamame'de âyînleri üzere iştirâka ziyâretlerinde nizâ' olmayub fakat derûn-ı Kamame'de mahall-i ikâmet-i mu'ayyeneleri olub ol-dahî yedlerinde fâtih-i Kudüs-i müşârü'n-ileyhin verdiği senedlerde isim ve şöhretiyle mündericdir senedin mezkûrîn-i mâddeyi tefrîk eder ve yeri

dahî Kamame Kilisesi'nin hîn-i iktizâda ta'mîr ve termîminin inhisâr-ı iddi'âsı olub bu ta'mîr ve termîm husûsunda hiç kimesnenin medhali tevakki-i mahzâ idâre-i 'aliyye ve menût olmağın ber-nehc-i şer'î cevâz verildiği derecede ta'mîr lâzîm geldiği vakit Devlet-i 'Aliyyem re'âyâsından dilediğime ihâle ederim bunda kimesnenin iddi'âya salâhiyeti yokdur bu def'a Rum milletine ihâle olunub 'umûmen ta'mîrâtların ma'rifetiyle olmağla her birinin ikâmet-gâhları olan mahal-i mu'ayyeneler ta'arruz ve tasarruf ve inhisâr olamaz yine senedleri mmahzâ idâre-i 'aliyye ve menût olmağın ber-nehc-i şer'î cevâz verildiği derecede ta'mîr lâzîm geldiği vakit Devlet-i 'Aliyyem re'âyâsından dilediğime ihâle ederim bunda kimesnenin iddi'âya salâhiyeti yokdur bu def'a Rum milletine ihâle olunub 'umûmen ta'mîrâtların ma'rifetiyle olmağla her birinin ikâmet-gâhları olan mahal-i mu'ayyeneler ta'arruz ve tasarruf ve inhisâr olamaz yine senedleri mûcibince milleteyn-i mezkûrîn müşterek olan mahalleri iştirâken ziyâret ve ikâmet-gâhları olan mahalleri her milletin mahal-i mu'ayyenelerinde isti'lâl ederler ve'l-hâsıl fâtih-i kadîm-i müşârû'n-ileyhin tarafına i'tâ buyurduğu hükm-i şerîf ile 'amel ve hareket olunub ve hâtıra gelen mütâla'ât ve îcâbâtın ta'arruzu mâdde-i âherdir şimdi lâzım olan müdde'î ve müdde'â-yı 'aleyhin da'vâlarını kadîmi üzere tanzîm etdirilmekdir.

EK II: C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi 411-32, 11 Şevval 1278/11 Nisan 1862

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

مقام عالی نظام مہدیہ خارجہ

مرحوم چاکر پورہ
 قریب شریف کاشہ تمام ملک برون قریب معاذ حق انتوف نفوس اولیہ مرتبہ وہ مانی لھوم و تمکنہ مملکتی کل یوم ساعدہ و امرتوی
 احتیاج شدہ ایہ محتاج برکت اولیہ سہ بلک ایکہ ائمہ لفظہ سنسے تعجبیہ و بیلوہ قرع عالیہک موقع اجراء قونکسی نصیبہ ساعدہ
 مہدیہک شایہ بیوہسی بونہ و جہاد افرجہ باعریضہ چاکری خاکای اصالیہای خود بونہ عہدی و استرماع اوتختیدہ بدزلہ بولوق برنایہ
 بات و دھڑائی فرانسی فرانسوس ایہ برابر قہ ترکوہک معانیس عقینس ہستکارہ سفانہ عبدالمجید فائہ دفتر بیک ایام سظمنہ و بیلوہ قرع
 عالیہ کبہ ترکوہک تعویبا میان سلطنت سیدوہ اولیہ ایہ ہستو فرانسی و روسہ امیرالطہری دھڑائی قرقرنہ اولیہ نصیبہ نصیب
 و ساع عالیہک شایہ بیوہسی انہای اولیہی بو لوق شیبج بولوہ ہولونہ چاکر کبہ لیرہ افاد معن نایبہ دو مہانہ کولہری درجہ کارہ غریبہ کبہ تخم
 و قصہ اولیہ و معلوم علم عالیہک بیورلوقی اوزرہ دھضہ عدیک قرع ترکوہک سلطنت سیدہ جانب عالیہک ہول اولک تقریبہ نسبت بیورلوقی
 محافظہ اولیہک کای محضوین و وزیر عہدت ایہ مقررہا قون ائمہ عالیہک سلطنت سیدہ جانب عالیہک ہول اولک تقریبہ نسبت بیورلوقی
 معن عاجزانہک ایامہ جہ نایق و موضع اولیہی بر حقوقہ قریب انقائس قطعہ کچونہ بیورہ مہضہ و چونکہ بدفعہ قہ سہ تقدیم حقوقہ قریب سنس
 برنایہ دوم منسلک عدم لیاقت و قوت اوقتیہیہ دول اجنبیک معاویتی جب ددخت ایدہ درجہ وہ بر مادہ ہیکہ دہ اولیہک وضع مایہ دولہ
 ایک اولیہ ایہ ہولونہ مکدہ دہ محض معن عاجزانہک سنگنی قلوب و جنبہ عاجزانہ لری تجزیہ عالی بیورہ ہر حالک و کھای بر جہانہ مایہ سب
 نصیبہ سبب دیریز بیک ایکہ ائمہ لفظہ ناچس و بیلوہ قرع عالیہک بو دفعہ موقع اجراء وضع بیورہس مشورہ اقمق اولیہ دھضہ قری شوکت
 نصیبہ دہا و نیاز اولیہ شایر بیوہس اسباب و وسائلہ طولیہ مرحوم سار لریک قاری جانب شوکتیال کھای بونہ تنسیب بیورہ مایہ سب
 عاجزانہ ترک اجلا لرنہ برو نایق اولیہ قری حقوقہ صریحہ عینہی محافظہ امر تعویبی کما کما مع عاجزانہ طرفہ اجرائی نصیبہ ساعدہ مہدیہک
 شایہ بیورہ سببہ برابر ہر حالک نفاذہ عامتولہ علیہک ایازی نابجہ و ہر حالک امر و قریاہ دھضہ معن لہ الامر والامر لیکر

۱۱ شوال ۱۲۷۸

HR.SYS.

411/32

EK II: C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi 411-32, 11 Nisan 1862/11 Şevval 1278

Makâm-ı ‘Âlî-i Nezâret-i Celîle-i Hâriciye’ye

Ma’rûz-ı Çâkerleridir ki

Kudüs-i Şerîf’de kâin Kamame’nin büyük kubbesi ma’âzallâh-ı te‘âlâ itlâf-ı nüfûs olacak mertebede mâ’il hedm ve tehlike-i mühlekesi kullu-yevm müsâhede ve emri ta‘mîr ihtiyâc-ı şedîde ile muhtâc bulunmuş olduğundan bin iki yüz altmış dokuz senesinde ta‘mîriyçün verilen karâr-ı ‘âlinin mevkî‘-i icrâyâ konulması husûsuna müsâ‘ade-i celîlenin şâyân buyrulmasını bundan üçmâh ve akdemce bâ-‘arîza-yı çâkerî hâkpây-ı ihsân-peymâ-yı hidîvîlerinden ‘arz veistirhâm olunmuş idi bu aralık bu tarafda bulunan paşalar hazerâtı Fransa konsolosu ile berâber kubbe-i mezkûrenin mu‘âyenesi ‘akabinde cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân hazretlerinin eyyâm-ı saltanatlarında verilen karâr-ı ‘âlîyece kubbe-i mezkûrenin ta‘mîri cânib-i saltanat-ı seniyyeden olacak iken haşmetlü Fransa ve Rusya imparatorları hazerâtı taraflarından olmak husûsiye-i ruhsat ve mesâg-ı ‘âlinin şâyân buyrulması iltimâs olunduğu bu tarafda şüyû‘ bulan havâdislerin çâker-i kemîneleriyle efrâd-ı millet-i tâ‘ife-i Rumîyân köleleri derece-i kemâlde gârîk-i mahmiyye-i gâm ve ‘arz olmuşdur ve ma‘lûm-ı ‘ilm-i ‘âlîleri buyrulduğu üzere Devlet-i ‘Aliyye’nin karâr-ı mezkûresini çünkü ta‘mîr mâddesi öteden berü Rum millet-i ‘âcizânesinin hukûk-ı sarîhiyesi muhâfaza olduğundan kemâl-i memnû‘iyet ve mezîd-i ‘ubûdiyette müfterihen kabûl olunmuş hâlbuki saltanat-ı seniyye cânib-i ‘âlisinden karâr-ı evvelin tagayyürüne nisbet buyrulur ise millet-i ‘âcizânemin nâil ve muvaffak olduğu bir hukuk-ı kadîmin ilgâsını kat‘an tecvîz buyurmayacağından çünkü bu ta‘mîr-i kubbe mine’l-kadîm hukûk-ı kadîmesinden bulunan Rum milletinin ‘adem-i liyâkat ve kudret-i iktizâsınca düvel-i ecnebiyenin mu‘âvenetini celb ve da‘vet eder derecede bir mâdde-i cesîmeden olmadığından ve ma‘mâfih devrân etmekte olan işbu havâdis-i mükemmeleden ‘umûmî millet-i ‘âcizânemin şikeste-yi kulûb ve cenân-ı ‘âcizâneleri tecvîz-i ‘âlî buyrulmayub her hâlde ve hiçbir cânib-i me’yusiyette husûsuna sebep vermez bin iki yüz altmış dokuz târihinde verilen karâr-ı ‘âlinin bu def‘a mevkî‘-i icrâyâ vaz‘ buyrulması metbû‘-ı efhâmımız olan devlet-i kavî-i şevketden hâsseten ricâ ve niyâz olunur şâyed bâ‘z-ı esbâb ve vesâ’ilden dolayı merhûm-ı müşârü’n-ileyhin karârları cânib-i şevket- câlib-i hümâyûnlarından tensîb buyrulamaz ise millet-i ‘âcizânemizin ecdâdlarından berü nâ’il oldukları hukûk-ı sarîha ‘atebesi muhâfazaten

emr-i ta‘mîri kemâ-kân millet-i ‘âcizânem tarafından icrâsı husûsuna müsâ‘ade-i celîle-i ‘aliyyenin şâyân buyrulmasıyla berâber her-hâlde hakkâniyet-i ‘âlem-meşmûle-i ‘aliyyenin ibzâli bâbında ve her hâlde emr ve fermân hazret-i menlehü’l-emr ve’l-ihsânındır. Fî 11 Şevvâl sene 1378 [11 Nisan 1862]

Kudüs-i Şerîf Rûm Patriği

EK III: C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi 411-42, 15 Cemaziye'l-âhir 1285/3

Ekim 1868.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

حضرت معالی ندر جناب صاحب دستخط

مرور
۸

مردود و غیر کینه لیدر
 دستخط فیض و رفیع اولیای اوج دولت مظنون قرار واقفید مجدداً یلخص اولیای تمام کلیسیای بولک قدسک اتقا و کلامت
 ختام بولیفند و عیار نقاشی در دسه اتمام اولیای موقت در دسه قدسه یا علیہ احباب اسکندریه لروی قائم بولیفند
 خدمت با سرب اولیای حاکم بولیان ماه ترمید باز اخذند آنک دخی ارتقای الحیفه دائر قانیه و روسیه دولتی قیصری
 مؤثر طریقند قانونی الباره ترقیم قنانه تصدیقاً او زریه قونسله بر کلک اولیای غیره بر قطعه روسه و ربای دخی
 یا لیکره حکم کیضه ۱۴۱۱ اولیای تاریخی با بقا قنانه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 نظیر معالی ندر جناب و کاتبان بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 و صدی موجب احوال تحت اید پرلمنتیه و اصول خدمت اولیای انا موقفاً جمیع جناب و غیره عمل شده اولیای بولیکه
 بولیان دولت ایها مؤثرین مبادت نظر مکانه ایلی دولت ایها قونسله بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 جناب اولیای بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 روسیه و استوری کینه او جنات بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 خدمت سبقت ایره مؤثرین طریش سینه دسه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 ایک قطعه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه بولیکه
 جزئی اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای اولیای

HR. 545.

411/42

9

HR.SYS. 00411

EK III: C.O.A., Hâriciye Nezâreti Siyâsi 411-42, 15 Cemâziye'l-âhir 1285/3 Ekim 1868.

Huzûr-ı Ma'âlî-neşver-i Cenâb-ı Sadâret-i 'uzmâya

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

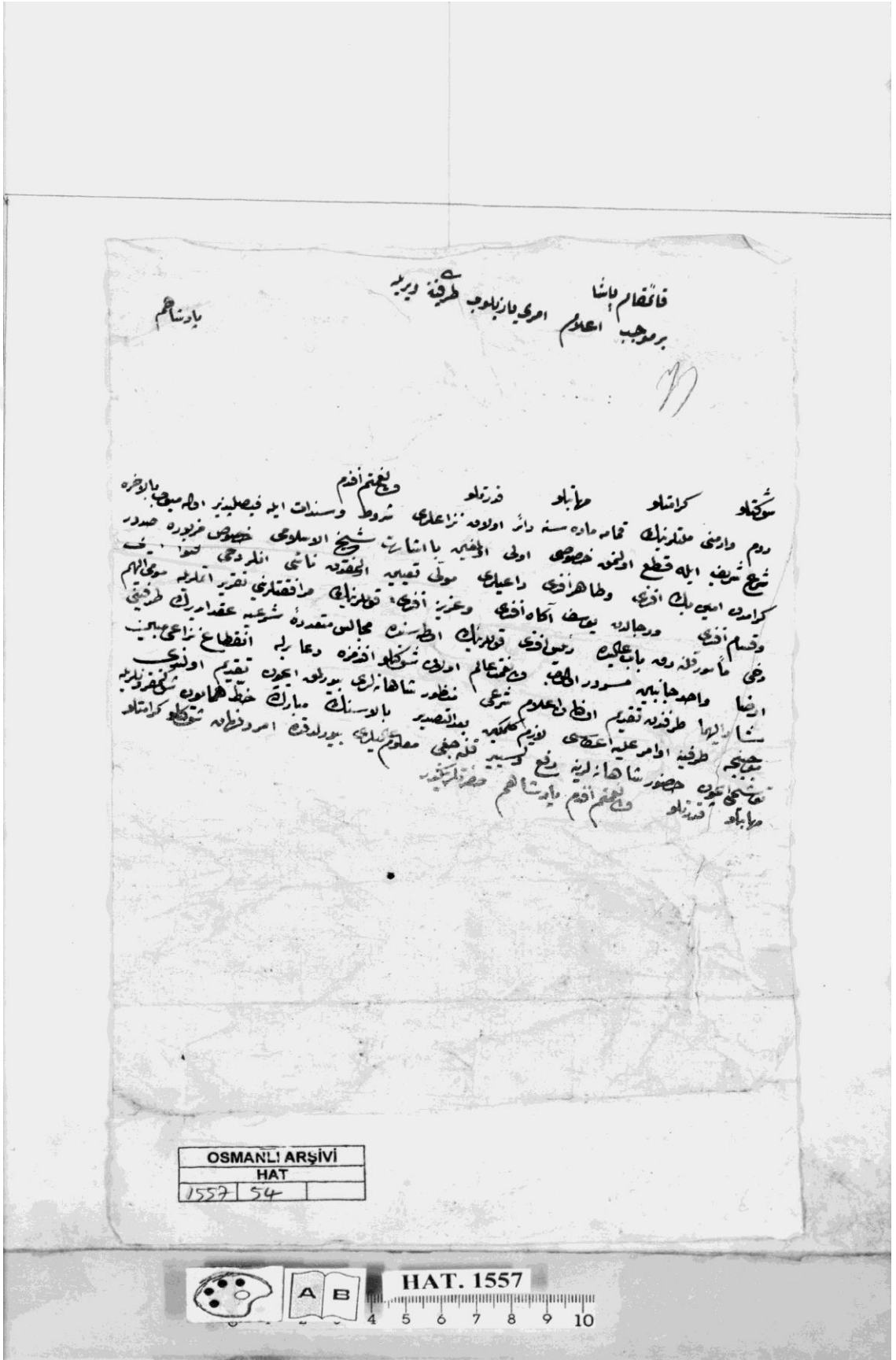
Kudüs-i Şerîf'de vâki' olup üç devlet-i mu'azzamanın karâr ve ittifâkıyla müceddeden yapılmakta olan Kamame Kilisesi büyük kubbesinin inşâ'âtı kâmilen hitâm bulduğuna ve 'ameliyât-ı nakkâşiyesi der-dest itmâm olup muvakkaten derûn-ı kubbede yapılmış ahşâb iskelenin lüzûmu kalmadığından hedmine mübâşeret olunarak hulûl etmekte bulunan mâh-ı Teşrîn-i Sâni âherinde ânin dahî arkası alınacağına dâir Fransa ve Rusya devletler fehîmeleri mühtedileri tarafından Fransevi'l-'ibâre terkîm kılınan tasdîk-nâme üzerine konsoloslarla birlikde olarak beytimizde bir kıt'a prosa (düzyazı) ve ... dahî yapıldıktan sonra keyfiyet fi 14 Eylül sene (12)84 [26 Eylül 1868] târihiyle bâ-telgraf-nâme-i çâkerî 'arz ve beyân olunmuş ve zikr olunan tasdîk-nâme ile prosa (düzyazı) dahî manzûr-ı ma'âlî-neşver-i cenâb-ı vekâlet-penâhîleri buyrulmak üzere bu kere leffen takdîm kılınmıştır şu maslahat-ı nâzikenin ara yerde bir güne kıl ü kâll ve sadâ'yı mûcib-i ahvâl tahaddüs etdirilmeksizin vâsıl-ı serhad hitâm olması âsâr-ı muvakkafiyet-i celîle-i cenâb-ı velî-ni'met cümlesinden olduğuna ve bu hizmetde bulunan devlet-i müşârü'n-ileyhümâ me'mûrlarının mübâdeleten mazhar-ı mükâfât edilmesi devlet-i müşârü'n-ileyhumâ konsolosları câniblerinden ifâde ile Devlet-i 'Aliyye me'mûrlarından dahî münâsib olanların bir pusulası taleb olunması üzerine burada bulunan me'mûrînden yedi kişinin esâmîsini mübeyyen bir kıt'a pusulası devlet-i müşârü'n-ileyhumâdan Rusya ve işbu yedi kişiden üçünün pusulası dahî Fransa Devlet-i Fehîmiyeleri konsoloslarına i'tâ ve devlet-i müşârü'n-ileyhumânın dahî Kudüs'de olan ve bu uğurda hizmeti sebkât eden me'mûrlarının taraf-ı eşrâf-ı saltanat-ı seniyyeden sûret-i taltîfleri zımnında esâmîsi mübeyyen konsolos-ı mûmâ-ileyhumânın verdikleri iki kıt'a pusula ile aldıkları diğer iki kıt'a pusulanın sûretleri matviyyen huzûr-ı 'âlî-i efhamîlerine takdîm ve isrâ kılındığına binâ'en 'arz ve beyân-ı keyfiyetine cür'et olundu ol-bâbda ve her hâlde emr ve fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fî 15 Cemâziye'l-sânî sene (12)85 ve fi 20 Eylül sene (12)84 [3 Ekim 1868]

Kudüs-i Şerîf Mutasarrıfı es-Seyyid Mehmed Nazîf

EK IV: C.O.A., Hatt-ı Hümayûn 1557-54, 29 Zi'l-hicce 1236/27 Eylül 1821

EK IV: C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn 1557-54, 29 Zi'l-hicce 1236/27 Eylül 1821

Kâim-makâm Paşa

Ber-mûcib-i i'lâm emri yazılıb tarafeyne verile

Pâdişâhım

Şevketlü Kerâmetlü Muhâbbetlü Kudretlü Velî-ni'metim Efendim

Rum ve Ermeni milletlerinin Kamame mâddesine dâ'ir olan nizâ'ları şurût ve senedât ile faysal-pezîr olamayub bi'l-âhere şer'-i şerîf ile kat' olunmak husûs-ı evvelî olmağın bâ-işâret şeyhü'l-islâmı husûs-ı mezbûre sudûr-ı kirâmdan Emîn Beğ Efendi ve Tâhir Efendi dâ'îleri müvellâ ta'yîn olunmakdan nâşî ânlar dahî (*burada bir kelime çıkmamış*) ve Kassâm Efendi ve ricâlden Yusuf Âgâh Efendi ve Azîz Efendi kullarının murâfakatlarını takrîr etmeleriyle mûmâ-ileyhim dahî me'mûr kılınarak Bâb-ı 'Âlî'de Re'îs Efendi kullarının odasında mecâlis-i müte'addide-i şer'iyeye 'akd ederek tarafeyni irzâ vâhid-i cânibîn mesrûr olub velî-ni'met-i 'âlim olan şevketlü efendimize du'â birle inkitâ'-ı nizâ'ı ... müşârü'n-ileyhumâ tarafından takdîm olunan i'lâm-ı şer'î manzûr-ı şâhâneleri buyrulmak için takdîm olundu mûcibince tarafeyne evâmîr-i 'aliyye i'tâsı lâzım gelmeğın ba'de't-tasdîr bâlâsının mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnlarıyla meşîhî için huzûr-ı şâhânelerine def' ve tesyîr kılınacağı ma'lûm-ı 'âlîleri buyruldukda emr ve fermân şevketlü kerâmetlü muhâbbetlü kudretlü velî-ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerindir.

EK V: C.O.A., Hatt-ı Hümâyûn 1654-12, 10 Cemâziye'l-âhir 1099/12 Nisan 1688

Sûret-i Taraf-ı Hümâyûn

Emr-i Hümâyûnum mûcibince 'amel oluna

Merhûm Sultan Süleymân Hân hazretlerinin hatt-ı hümâyûnlarıyla ma'nûn ihsân buyurdıkları emr-i 'âlişândır

Ber-vech-i arpalık Kudüs-i Şerîf Sancağına mutasarrıf olan dâme-ikbâlehûya ve Kudüs-i Şerîf kadısına hüküm ki

Kudüs-i Şerîf'de vâki' Rum keferesi patrîki Rusinos ve ruhbânları ve sâir harâc-güzâr Rum tâ'ifesini südde-i sa'âdetime 'arz-ı hâl edüb Kudüs-i Şerîf'de vâki' Kamame nâm kilisenin ortasında olan türbe matekaddemden (eskiden) Rum tâ'ifesi zabtında olub ve cümle nasârâdan evvel Rum tâ'ifesini girüb âyînleri ve 'ibâdetleri icrâ eylediklerinden sonra sâir nasârâ tâ'ifesini dahî Rum Patrîki izn ve ma'rifetiyle girüb ziyâret edegelüb ve Kamame-i mezbûenin ortasında olan türbeyi kadîmü'l-eyyâmdan berü Rum Patrîki zabt edüb müstâmen tâ'ifesinin Kudüs-i Şerîf dâhilinde ve hâricinde kendülere mahsûs olan manastırlarda ve taşrada ve içerde olan ziyâret-gâhlarda otuz altı nefer ruhbânları sâkin olub ancak üç neferi Kamame'de mütemekkin olun ve her üç senede bir zikr olunan otuz altı nefer vilâyet-i Frengistân'a gidüb yine yerlerine ol-mikdârı gelüb bu vech üzere mütemekkin olalar deyü ol beş târihinde hazret-i Ömer bin el-hattâb radiya'llahu te'âlâ- 'anha hazretlerinden kûfi hatt ile yedlerinde olan 'ahid-nâme-i şerîf mûcibince selâtîn-i mâziyeden evâmir-i şerîfe olduğundan mâ'adâ merhûm ve mefkûrla Sultân Murad Hân tâbe-serâhu zamân-ı şevket-i 'unvânlarında nizâ'ları vâki' olmağla zikr olunan Kamame nâm kilisenin içinde mugtesil ve müvelled hazret-i İsa'aleyhi's-selâm ki Beytü'l-lahim demekle meşhûrdur bağçeleri ve kemerleri ve patrîkliğe tâbi' kulkuleleri ve şam'dân ve kanâdili Rum keferesi patrîki zabtında ve şimâl ve kıble taraflarında iki kapunun miftâhları dahî yedlerinde olub ve her sâl meymenet-i hâlde merhûm ve mefkûrla Sultân Ahmed Hân tâbe-serâhu câmi'-i şerîflerine bin riyâl gurûş verirler iken olagelene ve vaz'-ı kadîme mugâyir Frenk tâ'ifesini zikr olunan miftâhın biri bize verilmişdir deyü ellerinde olan üç 'aded miftâhı ellerinden alub cümlesi ihrâc eylediklerinden gayri Beytü'l-lahim bir metîn ve müstahkem kal'a misillü deyr olmağla temlik edüb yevmen fe-yevmen mahal-i mezbûrda Frenk tâ'ifesini izdiyâd bulub ve ol karyelerin re'âyâsı kendü âyîn battâllarına tâbi' etdiriüb ve oğulların vilâyet-i Frengistân'a götürüb tecâvüzleri izdiyâd bulmağla zikr olunan Beytü'l-lahim nâm kilise ve tevâbi'î ve kemerleri bu bağçeleri ve

sâir tevâbi‘ ve liva hakkıyla Rum tâ’ifesi ruhbânlarına zabt etdiriüb ve kadîmden Rum ruhbânlarının ellerinde olan anahtarları Frenk ruhbânlarının ellerinden alınub gerü Rum ruhbânlarına ve Kudüs-i Şerîf’de vâki‘ patriklerine teslîm etdirüb min-ba‘d vaz‘-ı kadîme mugâyir ellerinde olan evâmir-i şerîfe muhâlif kilise-yi merkûm ve bağçeler ve sâir tevâbi‘ ve liva hakkına Frenk tâ’ifesi dahl etdirmeyüb âyînleri üzere ziyâret etmek murâd eylediklerinde Rum tâ’ifesi patriki olanlar izn ve rızâlarıyla ziyâret edüb zikr olunan mevâzi‘lere bir vechile müdâhale etdirilmeye deyü hatt-ı hümâyûn-ı sa‘âdet-makrûn ile mü‘ekked ve müşedded hükm-i hümâyûn verilmişiken Frenk tâ’ifesi ‘amel etmeyüb türbe-i merkûmu tagallüben zabt ve âyînlerine muhâlif türbe-i mezbûrun üzerin örtüb ve türbe-i mezbûrun karşısına ‘âdetâ muhâlif zincir ile kandiller asub ve şimâl tarafına büyük erganon koyub ve sâir mahallerde nice bid‘atler ihdâs edüb birkaç seneden berü oligelen âyînlerin bozduklarından mâ‘adâ içinde olan ruhbânlarından biri katl ve ikisi mecrûh edüb fesâd etmeleriyle ahvâlleri mukaddemâ Dîvân-ı Hümâyûn’a ‘arz ve i‘lâm etdiklerinde tarafeynin hasmâsı (muhâlifleri) Dîvân-ı Hümâyûn’da vüzerâ-yı a‘zâm ve kadı-‘askerler huzûrunda mürâfa‘a olub görüldükde Frenk tâ’ifesinin iddi‘âları muhsın-ı şerîf ve lağv olmağla vech-i meşrûh üzere ba‘de’l-mürâfa‘a Rum tâ’ifesine hükm olunub ve merhûm ve mefkûle Sultân Murad Hân tâbe-serâhu zamân-ı şerîflerinde hatt-ı hümâyûn-ı sa‘âdet-makrûnlarıyla ma‘nûn verilen emr-i şerîf mûcibince ‘amel olunmak için mürâfa‘adan ellerine iki kıt‘a mü‘ekked ve müşedded emr-i şerîf verilüb ve bu makûle Dîvân-ı Hümâyûn’da mürâfa‘adan hükm olunub verilen cevâbı verilen da‘vânın tekrâr istimâ‘-i memnû‘ iken Frenk tâ’ifesi ve ruhbânlarının tekrâr iddi‘â ve münâza‘aları istima‘ olunmamak için sene-i sülüs ve tis‘în ve elf Recebü’l-mürecceb’in evâsıtında hüdâvendigâr-ı sâbık zamânında emr-i şerîf verilmiş iken olmayub bin doksan yedi ve doksan dokuz senelerinde hatt-ı hümâyûn-ı sa‘âdet-makrûn ile ma‘nûn yedlerinde olan evâmir-i şerîfe ve temessükâtlarına ve âyîn-i kadîmelerine muhâlif kudâs eder deyü nizâ‘ ve fuzûlî bayrak açub ve ‘âdete muhâlif şam‘dân ile mum ve put ile haç zikr olunan mevzi‘lere diküb bozdukları âyînleri hüccetsiz men‘ olundu deyü birer birer icrâsına çalışub envâ‘ dürlü bid‘at ihdâs edüb ihtilâle bâ‘is ve akçe kuvvetiyle havalarına tâbi‘ kadıdan hüccet peydâ ve fetihden bu âna değin fasl olunub yedlerinde olan temessükâtı fesh ve âyîn-i kadîmelerine muhâlif bid‘at ihdâs etmek murâd etdikçe men‘ olunub mukaddemâ evâmir-i şerîfe verilüb hâliyyâ taht-ı ‘âlî-i baht üzere cülûs-ı hümâyûnum vâki‘ olmağla yedlerinde olan

emr-i şerîf tecdîr ve kemâfi'l-evvel 'amel olunub evâmir-i şerîfeme mugâyir aldıkları hüccet ve sâir temessükâtlarına 'amel olunmayub ihdâs eyledikleri bid'atleri men' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ eyledikleri eelden vech-i meşrûh üzere 'amel olunmak emrim olmuşdur buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda sâdir olan fermân-ı celîlü'l-kadrîm mûcibince 'amel edüb dahî mukaddemâ vech-i meşrûh üzere verilen evâmir-i şerîfe mûcibince zikr olunan Beytü'l-lahim nâm kiliseyi ve tevâbi' ve kemerleri ve bağçeler ve Kamame ve sâir tevâbi' ve liva hakkıyla Rum tâ'ifesi patrîki ve ruhbânlarına zabt etdiriüb ve kadîmü'l-eyyâmdan Rum tâ'ifesi ruhbânlarında olan anahtarları Frenk tâ'ifesinin ellerinden alınub gerü Rum tâ'ifesi ruhbânlarına ve Kudüs-i Şerîf patrîklerine teslim etdiriüb min-ba'd vaz'-ı kadîme mugâyir ve mukaddemâ hâlâ verilen evâmir-i şerîfeme muhâlif kilise-yi merkûm bağçeler ve Kamame ve sâir tevâbi' ve liva hakkına Frenk tâ'ifesine dahl ve ta'arruz etdirmeye âyîn-i battâlları üzere ziyâret etmek murâd eylediklerinde Rum tâ'ifesi patrîki olanların izin ve rızâlarıyla mezbûrlar ziyâret edüb ve câmi'-i meşrûh üzere ihdâs olunan bidkatler def' ve zikr olunan mevâzi'lere Frenk tâ'ifesine ber-vechile müdâhale etdirmeyesin ve Kudüs-i Şerîf dâhilinde ve hâricinde kendülere mahsûs olan manastırlarda ve taşralarda ve içerde olan ziyâret-gâhlarda otuz altı nefer ruhbânları sâkin olub ancak üç neferi Kamame'de mütemekkin ve üç senede bir zikr olunan otuz altı nefer vilâyet-i Frengistân'a gidüb yine yerlerine gelüb ber-vechile dahl ve ta'addî ve tecâvüz etdirmeyesin ve bu makûle Dîvân-ı Hümâyûn'da vüzerâ-yı a'zâm ve kadı-'askerlerim huzûrunda ba'de'l-murâfa'a hükm olunub cevâbı verilen da'vânın tekrâr istimâ'ı memnû' olmağla Frenk tâ'ifesi tekrâr kudâs etdirir deyü nizâ' etdirmeyüb ve bayrak açub 'âdetâ muhâlif şam'dân ile mum ve put ile haç zikr olunan mevâzi'lere dikdirmeyüb ve bozdukları âyînleri hüccetsiz menk olundu deyü birer birer icrâsına ısdâr etdirmeyüb ve verilen evâmir-i şerîfelere muhâlif birer tarikle kadıdan aldıkları hüccetlere 'amel olunmayub tekrâr da'vâya ta'addî ederler ise istimâ' olunmayub hâlî üzere ibkâ ve mukaddemâ ve hâlâ verilen ahkâm-ı şerîfem mûcibince 'amel edüb min-ba'd fermân-ı şerîfime muhâlif nizâ' etdirmeyüb işbu emr-i şerîfimin mazmûn-ı münîfi icrâ ve hilâfına rızâ ve cevâz gösterilmekden begâyet-i ihtirâz eylesesiz bundan sonra bir dürlü temessük ibrâz ederler ise der-kilise olunub Âsitâne-i sa'âdetime gönderesiz şöyle bilesiz ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyûnumu Kudüs-i Şerîf Mahkemesi'nde sicillâta kayd ve Rum patrîkinin ve ruhbânlarının yedlerinde ibkâ edüb 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılınız.

Fî Evâ'il-i Cemâziye'l-âhir sene 1099 [3-12 Nisan 1688]

EK VI: C.O.A., Hatt-ı Hümayûn 1271-49236, 17 Receb 1235/30 Nisan 1820

49236

HAT. 1271/49236

17 Receb 1235/30 Nisan 1820

MUSEUM
N. 5217

HAT. 1271

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

B

HAT. 1271

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

B

EK VI: C.O.A., Hatt-ı Hümayûn 1271-49236, 17 Receb 1235/30 Nisan 1820

Şam Vâlisi'nin işbu kâ'imesi ve Kudüs-i Şerîf'de olan Rum patrîki vekîllerinin kağıdları tercümesi mezkûr-ı hümayûnum olmuştur istid'aları vechile mukaddemki emrin düstûrû'l-'amel tutulmasıyçün tekrâr mü'ekkid emr-i 'âlî ısdâr olunub bâlâsı hatt-ı hümayûnumla tezyîn olunmak için 'arz olunub ve Kudüs'de olan patrîk vekîllerinin Fransa ser-kâtibine verdikleri taltîfi hâvî mektûblar tahrîr ve irsâl olunub.

Şam Vâlisi Süleymân Paşa kullarının vârid olan kâ'imesidir Kudüs-i Şerîf'de vâki' Kamame-i kebîrde re'âyânın kabr-i İsa za'm eyledikleri mahallin tezyîn ve tesyîrinden dolayı Rum milleti ile Efrenc tâ'ifesi ruhbânları beyninde vukû'a gelen münâza'aya mebnî mahal-i mezkûrun tezyîn ve testîri husûsunda Rum ve Efrenc râhibleri tarafından merâsim-i müsâvâta ri'âyet ile def'-i münâza'a olunmak bâbında bundan akdem bâlâsı hatt-ı şerîf-i şevket-redîf-i mülûkâneleriyle ma'nûn ısdâr ve tesyâr olunmuş olan emr-i 'âlî müşârû'n-ileyhin devre hurûcuyla vechile Kudüs-i Şerîf'e vürûdunda cümle vücûh ve ahâlî ve Rum ve Efrenc râhibleri nezdinde sâdır olarak kırâ'at birle merkûmûn def'-i münâza'aya i'tinâ olunmuş ise de ol-vechile mazmûn-ı emr-i 'âlî i'tâsı Rum milleti tarafından istid'â kılınmış olduğunu inhâ ve ol-bâbda verilen i'lâm-ı muhâverî ibrâ etmiş Der-sa'âdet'de olan Fransa elçisinin bundan akdem Kudüs-i Şerîf'e gitmiş olan Marsilos nâm ser-kâtibinin Kudüs-i Şerîf'de olan Rum patrîki vekîlleriyle vâki' olan ba'zı ve şinîdi mutazammın bu def'a Rum patrîki vekîlleri tarafından vürûd eden Rumîyyü'l-'ibâre kâğıd tercüme etdirilmiş olmağla ol dahî manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı mülûkâneleri buyrulmak için 'arz ve takdîm kılındığı muhât-ı 'ilm-i 'âlîleri buyrulmakda emr ve fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Devletlü Sa'âdetlü 'Atûfetlü Re'fetlü seniyyü'l-himem sultânım hazretleri

Kudüs-i Şerîf'de vâki' Kamame-i kebîrde re'âyânın kabr-i İsa za'm eyledikleri mahalli Rum ve Efrenc tâ'ifeleri bi'l-iştirâk tezyîn ve testîr etmek üzere mukaddemâ müsâ'ade-i seniyye tahsîl etmişler ise de tezyîn ve testîrinden dolayı Rum milleti ile Efrenc tâ'ifesi ruhbânları meyânesinde münâza'a vukû'una mebnî keyfiyeti bundan akdem der-i devlet-i ebedi'd-devâma 'arz ve inhâ olunarak iktizâsının icrâsı idâre-i seniyyeye ta'lik olunmuş ve mahall-i mezkûr milel-i muhtelif defterine has olmayub fakat ziyâret ve icrâ-yı âyînlerine müsâ'ade-i hazret-i pâdişâhî erzân buyrulan mevâddan olmağla tezyîn ve testîri husûsunda Rum ve Efrenc tarafından merâsim-i müsâvâta ri'âyet ile münâza'aları def' olunmasına irâde-i merâhim ifâdeten hazret-i tâcdârî sunûh ederek ol-bâbda bâlâsı mübârek hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı mülûkâne ile muvaşşah bir kıt'a emr-i şerîf-i 'âlişân sudûr ve vürûd etmiş olmağın senâver-i bî-merrâları bu def'a

‘alâ-tarîkû’d-devr Kudüs-i Şerîf’e vardığımda emr-i şerîf-i mezkûru Rum tâ’ifesi ruhânları taraf-ı huzûruma takdîm birle muktezâ-yı münîfinin icrâsını istid‘â eylediklerinden hâlâ Kudüs-i Şerîf kadısı ve müftüsü ve â‘yân ve vücûh-ı ahâlîsi ve Rum ve Efrenc râhibleri ve vükelâ ve tercümânları huzûr-ı senâverîye da‘vet ile tertîb olunan meclisde emr-i şerîf-i mezkûr feth ve kırâ‘at olunub ba‘dehû savb-ı hulûsî-verden ve taraf-ı şer‘-i şerîfden âdemler me‘mûr olunarak Kamame-i mezkûre dâhilinde zikr olunan türbeyi Rum milleti ve Efrenc tâ’ifesi müsâvât üzere tezyîn ve testîr edüb bundan böyle münâza‘a ve mu‘ârıza etmemeleri husûsu tarafeyne tenbîh etdirilmiş ve mazmûn-ı fermân-ı celîlü’ş-şân bu vechile icrâ olunmuş ise de düstûrû’l-‘amel tutulması bâbında bir kıt‘a fermân-ı ‘âlişân ısdârı niyâzında oldukları ve tafsîl-i keyfiyet hâlâ Kudüs-i Şerîf kadısı fazîletlü efendi hazretlerinin i‘lâmından dahî ma‘lûm-ı devletleri buyrulacağı ifâdesi vesîle-i ibrâz-ı hulûs ve ihtisâsım olmuşdur inşâllâhu-te‘âlâ sa‘de’l-vusûl ma‘lûm-ı devletleri buyruldukda ber-vech-i muharrer i‘lâm-ı şer‘iyede tafsîl ve beyân olunduğu üzere Rum tâ’ifesinin tekrâr niyâzında oldukları emr-i şerîf-i ‘âlişânın ısdârı menût-ı şîme-i lutf ve ‘inâyetleridir.

Fî 17 Receb sene (12)35 [30 Nisan 1820]

۵

بدر کورانی

باش کتابخانه

قدسی متصرفه وقف خرد

بوندگی مادول لا یتلایم رومینج تمام طبیعی هوسنده کوف ایدر منازعه ایضاً لوتیه طرفی انرا
 ایند نظولای اولونبند رومله اینبارک ایسی بوزیمده اسنا موجود اولدو فیتیری دها اجه
 برهونه باسه کوسومه داره صره مذک زیا تها ادرده طرفیه برهونم اختلافات و مناقات بتمومه
 اولوب بر طرفنده قدسه اهتی و سکا اولده یاقایا یوریلنده قدسی روم یارقیفه بولاده
 بولمویب در سادنده قاطی و دیگر طرفنده دخی ارخی یارقیفه غایبه سه بولمیلر اخی طرف ره ایلی
 باشه باشه کدرک اوله اولوب بصد مختلف المرب و ملک کدرک اللدیه دوشنی اسنا ج ایلدیکنده
 بولمیده ذاریک ان عبدالله زانی اولده شوکی بکری اولون کوه ایلی عید صول اختلافات طرف
 کلک اولنه و لوقه اختلاف مذکور تجر اینه لکس زیه کنگ با صبر بیکلمه ایرده طرفیه اولون طرفنده
 با استقاده نازع ایقاعی استقادی زانی اولمنه و تونونده بکلده روسی و ایلدیکنده
 کلینج تحتی ضابطه از جهته بر منازعه تحت ابروب ده یونکردخی قاری صول اولوب بیج و هم العاقبه
 حاله اولدی مقصد بولمنه بی بوبابه تیار بیدم و ضابطه اتحادی و بهی وجوده کوبدیک
 روسی و ایلدیکنده بیج بر صوند منازعات و اختلافات کیریلماق اجه روسیه قدسه جنرال قوللوی موسی
 یاقولون طرفنده سوزالمنه و ذاتاً بر جهته اولور ازان منازعه خیر خواهی ایتمه اولده موسی ای جنرال قوللوی
 توم ده دخی هر دو صولت کوسره جکنه ایت لایم حاصل اولسه اولدینی بی ما سوریه ایضا طرف دقت
 کامدا اتحاد ایدر جکی در کابولمنه سوت که بر وجه معدومه روم و اخی ایلیانک از جهته بر
 نازع ایقاعی استقادی بیلدیکارنده اولک زده کی جهته ایت کوننده تمام علیین نوز حیفا صهر
 ایسی جهته بر نزاع و مناقات حیفا صهر فکد و استقادی موجود اولدینی خبرلمنه و خفیاً ما سوریه
 تحقیق بر روسی مؤید بولمنه اولسی حیله نایب ایضا بولون موقع قومانی باش ایله متفق تیار
 تومده قاق قان تقوی ایدر جکی ده کندی بر قاق و ها خونه کدرک جدی و فعاله و
 جانسانه فیتیری کورک اولور ضابطه ما سوریه مطافق و لطف و عدل بکلک و موسی ایله روسی
 جنرال قوللوی موسی یاقولونک موجود اولده معادلت و انسانی بر قاق و ها نایب ل اطمینان نام
 جهته صول اولمده اوز برت کالی ایله تلخیف ایدر جکی کدرت بی ایملک معج بویولوب سایه
 طوقایه صفه یازدهج یاقایا یوریلدیکه ملک ایستد بولمنه موفقیت صول قطعاً ما سوریه ایدر کتیم
 جمله تیار فصاحه اولده شوهوتد لسانه استمالی اجه وقتید جک زیه ما ذوبت ایسه بولسی تره زویانه

۱۹۰۲
قدسی متصرفه
خرد

۵۸/۳۰

Y.PRK.UM

EK VII: C.O.A., Yıldız Umûmî, 58-30, 13 Muharrem 1320/22 Nisan 1902.

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâiresi

Kudüs Mutasarrıflığı'ndan Şifre Telgraf-nâme

Bundan altı mâh evvel Latinler ile Rumlar beyninde Kamame Kilisesi havlîsinde tahaddüs eden münâza'ada Ermenilerin Latin tarafını iltizâm etmesinden dolayı o günden berü Rumlarla Ermenilerin arası bozularak esâsen mevcûd olan gayretleri dahâ açık bir sûrette baş göstermiş ve ara sıra müşterek ziyâretgâhlarda tarafeyn bir takım ihtilâfât ve münâkaşât başlamış olub bir taraftan Kudüs'de ehemmiyeti derkâr olan paskalya yortularında Kudüs Rum Patrîki'nin burada bulunmayub Der-sa'âdet'te kalması ve diğerk taraftan dahî Ermeni patrîkinin gâyet ... bulunmasıyla her iki taraf ruhbânı başlı başına giderek idâre-i umûrun ba'zı muhtelifü'l-müşerreb ve ilk kimselerin ellerine düşmesini intâc eylediğinden buralarda züvvârın en gâliyelik zamânı olan şu geçen yirmi otuz gün içinde sık sık ihtilâfât zuhûra gelmekde olmasına ve her ne kadar ihtilâfât-ı mezkûre tecessüm etdirilmeksizin mahallinde bastırılalmış ise de tarafeynce ednâ bir fırsattan bi'l-istifâde münâza'a îkâ'ı isti'dâdı zâ'il olmamasına ve şu günlerde binlerce Rus züvvârının mahalle kilisesinde tahaddüsü münasebetiyle az çok bir münâza'a tahaddüs edüb de bunlar dahî karışacak olur ise pek vehîmü'l-âkıbe hâller tevellüdü müsteb'id bulunmamasına mebni bu-bâbda tedâbir-i ciddiye ve münâsebe ittihâzı derece-i vücûbda görülerek Rus züvvârının hiçbir sûretle münâza'ât ve ihtilâfâta girişilmemek için Rusya Kudüs Cenerâl Konsolosu Mösyö Yakolof tarafından söz alınmış ve zâten bir çok ahvâlde ibrâz-ı mü'esser-i hayr-ı hevâhî etmiş olan mümâ-ileyh Cenerâl konsolos şu sırada dahî her türlü mu'âvenet göstereceğine emniyet-i kâmile hâsıl olmuş olduğu gibi me'mûrîn-i inzibâtiyece dikkat-ı kâmilesti ittihâz edileceği derkâr bulunmuşdur şu kadar ki ber-vech-i ma'rûz Rum ve Ermeni ruhbânının az çok bir münâza'a îkâ'ı isti'dâdını beslediklerinden önümüzdeki Cum'a-ertesi gününde Kamame Kilisesi'nde nûr çıkarmak âyîni sırasında bir nizâ' ve mukâtele çıkarmak fikr ve isti'dâdı mevcûd olduğu haber alınmış vazife me'mûrlarının tahkîkâtında bu rivâyeti mü'eyyed bulunmuş olması hasebiyle te'yîden inzibât yolunda mevkî' kumandanı paşa ile müttefiken tedâbir-i müttehize kat kat takviye edilecekse de kendilerine bir kat dahâ şevk gelerek ciddî ve fa'âlâne ve canpârâne hizmetleri görölmek üzere zâbit me'mûrlarına mükâfât ve taltîf va'ad etmekliğı ve mümâ-ileyh Rus Cenerâl konsolosu Mösyö Yakolof'un mevcûd olan mu'âvenet ve te'mînâtını bir kât dahâ te'yîdle itminân-ı tâmm husûlüne medâr olmak üzere bir nişân-ı 'âlî ile taltîf edileceğini kendüsüne beyân eylemekliğı müsâ'ade buyurulur ise sâye-i

satvet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde paskalya yortularının kemâl-i âsâyişler geçürülmesine muvaffakiyet husûlü kat'ıyyen me'mûl idüğünden cümle-i tedâbir-i fi'liyeden olan şu sûretle lisân-ı isti'mâl için vaktiyle çâkerlerine me'zûniyet i'tâ buyurulması müşerrehdir fermân.

Fî 9 Nisân sene (1)318 [22 Nisan 1902]

Kudüs Mutasarrıfı Kâzım

EK VIII: C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları 104-7, 18 Muharrem 1320/27 Nisan 1902.

Meclis-i Vükelâ müzâkerâtına mahsûs zabıt varakasıdır

Fî 18 Muharrem sene (1)320 – Fî 14 Nisân sene (1)318 [27 Nisan 1902]

Hulâsa-i Me'âli

Kamame Kilisesi Mes'elesi'nde mecrûh olan Latin idâre-i rûhâniyesine mensûb rehâbînden dolayı hükûmet-i seniyyece ittihâz olunan karâra karşı Fransa hükûmetince protesto edildiğine dâir Hâriciye Nezâreti'nin 17 Muharrem sene (1)320 [26 Nisan 1902] târihli tezkiresi ile melfûfları kırâ'at olundu.

Karârı

Tezkire-i mezkûrede sâlifü'l-beyân idâre-i rûhâniyeye mensûb iki Alman râhibini mahkemeye li-ecli'l-ihzâr nâmlarına tastîr olunan da'vetiye varakalarının Almanya Konsoloshânesi'ne gönderilmesi zımnında Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığı'na emr verildiğinden ve bunun zikr olunan idâre-i rûhâniye ile a'zâ-yı cemâ'atine müte'allik bi'l-cümle de'âvi ile iştigâle yalnız mahal-i mezkûr Fransa Cenerâl Konsoloshânesi'nin salâhiyet-dâr olduğuna dâir olan usûl ve te'âmüle mugâyir idüğünden bahisle ba'zı ifâdâtı ve mezkûr iki Alman râhibin dûçâr olmuş oldukları harekât-ı ta'arruz-kârâneye 'âid tahkîkâtta Fransız Konsoloshânesi'ni hâric bırakan karâra karşı protesto etdiğini mutazammın Fransa Sefâreti'nden alınan takrîr ile bu-bâbda cânib-i hükûmet-i seniyyeden ittihâz olunan karârın sûret-i muhâlefet-i şî'ârîde bulunmasına mebnî protestoya mahal bırakmayacağı hakkında cevâben yazılmak üzere kaleme alınan müzekkere müsveddesi tercümelerinin gönderildiği gösterilmiş ve sâlifü'l-beyân müzekkere-i cevâbiye mündericâtı muvâfık-ı hâl ve maslahat görünmüş olmağla keyfiyetin sefâret-i müşârü'n-ileyhâya tahrîr ve beyânı husûsunun nezâret-i müşârü'n-ileyhâya havâlesi tezekkür kılındı.

EK IX: C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları 70-13, 6 Zi'l-kâ'de 1309/2 Haziran 1892.

2
13

مجلس دوله دارالمعاليه مخصوصه در قندهار

هاضرن لسانه دن قانان بیک		مجلسه
مدیر		
ملک کنزی		تاریخ
دفتره		محل
۶		پایان

برآورد نمودار موازنه منصف و در تان نوشید هندی مالی و مالی اوزان او پیش او بود نوروی و مجلس هوائی با پیش و منقولات و نایق نطقه اولی

نوع	مرد مطلقه	اولین اولدی نورویک

خلاصه مطالب

حس سربین قانان بیکساده بطنه حوی نام معین تهره کسرتبه عام اولنه دار اولدی و این او شیم سربین قانان بیکساده و حوی
 احتلازیم هر ای صحاف بطنه کسرتبه و سربین قانان بیکساده ذاب اولده سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده
 و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده
 سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده

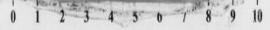
نور

ایس حسیله سرحانه نظار حس سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده
 کج ایس که بیس با کسرتبه نظار قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده
 حاضره اولده اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه
 اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه اولده کسرتبه
 و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده
 و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده و سربین قانان بیکساده

قانان بیکساده
 سربین قانان بیکساده

مجلسه	تاریخ	محل	پایان

MV.00070

EK IX: C.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları 70-13, 6 Zi'l-kâ'de 1309/2 Haziran 1892.

Meclis-i Vükelâ müzâkerâtına mahsûs zabıt varakasıdır.

6 Zi'l-ka'de sene (1)309 – 20 Mayıs sene (1)308 [2 Haziran 1892]

Hulâsa-i Me'âli

Kudüs-i Şerîf'de Kamame Kilisesi'nde bulunan Cedi nâm ma'bedin tasarrufu kendülerine 'âid olduğuna dâir Ermeni Cemâ'ati ile kadîm Süryâni Cemâ'ati beyninde husûle gelen ihtilâfa mebnî her iki cemâ'at petriklîği ve Süryâni mu'teberânı taraflarından vâki' olan müsted'iyât ve isbât-ı müdde'âlarına delîl makâmında ibrâz edilen hüccec-i şer'îye ve fermân-ı hümâyûnları üzerine cereyân eden muhâberâtı şâmil evrâk ve sebk eden iş'âra cevâben Kudüs-i Şerîf Sancağı İdâre Meclisi'nden tevârüd eden mazbata ile melfûfâtı Şûrâ-yı Devlet'e bi'l-havâle ol-bâbda cereyân eden tedkîkâtı havî Dâhiliye Dâiresi'nden kaleme alınan mazbata evrâk-ı müteferri'a ile birleştirilerek kırâ'at olundu.

Karârı

İşbu mazbata mündericâtına nazaran Kudüs-i Şerîf'de mevâki'-i ma'lûmenin ziyâretine ve imtiyâzât-ı mezhebiyeye dâir tevârih-i muhtelifede fermân-ı hümâyûnlar tasdîr olunduğu gibi en sonra bin iki yüz altmış dokuz târihinde tasdîr buyrulan bâlâsı hatt-ı hümâyûn ile muvaşşah fermân-ı 'âlînin hükmü dahî bunların cümlesinin hâl-i hâzırı üzere ibkâsı merkezinde olduğu anlaşılması olduğundan ba'dehu îcâbı müzâkere olunmak üzere evvel emirde Beylikci-yi Dîvân-ı Hümâyûn Raif Efendi bu-bâbda bir gûne muhâbere cereyân etmiş midir burasının ve bu işe ta'allük eden ma'lûmât-ı kuyûdiye ve sâirenin bi'l-etrâf tedkîk ve iş'ârı zımnında mezkûr mazbata ve müteferri'âtının leffiyle keyfiyetin Hâriciye Nezâreti'ne havâlesi tezekkür kılındı.

I.HR.00327

I-HR 327/21169

تاریخ با کلاه و مشقه متواضعان ادا ایگان اکتان... (Main body of handwritten text in Persian script, starting with 'تاریخ با کلاه...')

I.HR.00327

I-HR 327/21169

تاریخ با کلاه و مشقه متواضعان ادا ایگان اکتان... (Continuation of handwritten text in Persian script, starting with 'تاریخ با کلاه...')

تاریخ با کلاه و مشقه متواضعان ادا ایگان اکتان... (Continuation of handwritten text in Persian script, starting with 'تاریخ با کلاه...')

EK X: C.O.A., İrâde Hâriciye 327-21169, 11 Rebîü'l-âhir 1268/3 Şubat 1852

Hâlâ Kudüs-i Şerîf Mutasarrıfı vezîrim Hâfız Ahmed Paşa iclâlehûya ve Kudüs-i Şerîf Kadısı zîdet-fezâ'ilehûya ve a'zâ-yı meclis zîde-kadrihûma hüküm

Kudüs-i Şerîf'in dâhil ve hâricinde kâ'in ba'zı ziyâret-gâhlardan dolayı Rum milleti ile Latin tâ'ifesi beyninde vakit be-vakit zuhûra gelen münâza'ât bu def'a dahî der-miyân olunmuş olduğundan keyfiyetin bi'l-etrâf tedkîk ve tahkîki zımnında ba'zı müşîrân-ı fehâm ve sadrâzâm ve sâ'ireden müretteb bir komisyon teşkîli olunarak bunun ve ândan sonra 'akd olunan Meclis-i Vükelâ'nın hulâsa-i tedkîkâtında miyâne-i mezhebiyetde münâza'a-fih olan mahaller Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesi ve kilise-yi mezkûr derûnunda kabr-i hazret-i İsa 'aleyhi's-selâm ta'bîr olunan mahallin üzerinde olan küçük kubbe ve hicr-i mugtesil ve kezalik Kamame dâhilinde kâ'in haç ile sitt-ı Meryem kemerleri ve Beytü'l-lahim Karyesi'nde kâ'in büyük kilise ile kilise-yi mezbûr tahtında bulunan mağara-yı müvelled-i İsa 'aleyhi's-selâmın asıl müvelled makâmı ve kabr-i hazret-i Meryem rahmetullâh-ı 'anhâ olub bunlardan sâlifü'z-zikr büyük kubbe bütün kiliseye 'âid olmasıyla Latin tâ'ifesinin gerek bunun ve gerek küçük kubbe ile hicr-i mugtesil ve haç ile ve sitt-ı Meryem kemerleri ve Beytü'l-lahim'de olan büyük kilise ve müvelled makâmı haklarında olan inhisâr ve ihtisâs iddi'âları hakka makrûn olmadığı mülâsebesiyle cümlesinin hâl-i hâzırları ibkâ kılınub ve mukaddemâ Rum ve Latin ve Ermenilere mezkûr büyük kilisenin kible ve şimâl taraflarında olan kapularıyla mağara-yı mezkûre kapusunun birer anahtarı verilmiş ve bin yüz yetmiş sene-i icriyesinde Rum milleti tarafına i'tâ olunan emr-i 'âlîde dahî bu sûret tasdîk ve takrîr kılınmış olmasıyla bununla iktifâ olunub ve Beytü'l-lahim'de kâ'in Efrenc deyrine muttasıl olub kezalik Latinler taraflarından da'vâ olunan iki kıt'a bağçe dahî senedât-ı kadîme ve cedîde iktizâsınca tarafeynin taht-ı nezâretinde olmağla yine ol-vechile ibkâ edilüb ve kabr-i hazret-i Meryem için dahî Latin tâ'ifesini ellerinde bulunan ba'zı evâmire istinâd da'vâ-yı inhisâr etmişler ise de bu dahî haklı olmayub fakat kabr-i şerîf-i mezkûrda el-hâletü hazihî Rum ve Ermeni ve Süryânî ve Kıbtî mezhepleri icrâ-yı âyîn etmekde olduğundan ya'nî bunun içinde 'ibâdet-i husûsî yalnız bir mezhebe münhasır olmadığı cihetle böyle birkaç mezheb ashâbının icrâ-yı âyîn eyledikleri bir mahalde Katolik mezhebinde olan Hıristiyanların dahî icrâ-yı âyîn için kadîmden der-kâr olan me'zûniyetlerinin kabr-i merkûmun idâre ve hâl-i hâzırına bir gûne tagayyür-i îrâs olunmamak şartıyla ibkâ olunması muvâfık-ı ma'delet görüldüğü beyân olunmuş olub bu karâr-ı ecdâd-ı a'zâm hazerâtı taraflarından Rum teba'a-i şâhâneme ihsân buyrulmuş ve taraf-ı hümâyûnumdan

dahî bâlâsı hatt-ı şerîfimle muvaşşah evâmîr-i ‘aliyyem ile tasdîk ve te’yîd kılınmış olan ve muhâfaza ve vikâyesi ehass-ı metâlib-i mülûkânem bulunan hukûk-ı muktesebeyi mü’eyyid ve mü’ekkid olduğundan taraf-ı şehriyârânemden dahî karîn-i kabûl olarak ba‘de-ezîn karâr-ı mezkûrun hilâfına hiçbir taraftan hareket vukû‘a gelmemesi ve Kudüs-i Şerîf’de kâ’in Tur-ı Zeytun nâm mahalde bulunan Kubbetü’l-mas‘ad derûnunda el-hâletü hazihî senede bir kere ya‘nî hazret-i İsâ ‘aleyyi’s-selâmın su‘ûdu gününde Latin tâ‘ifesi icrâ-yı âyîn etmekde ve hâricinde dahî Rumlar ‘ibâdet eylemekde olub hâlbuki orada mahrâb-ı İslâm olduğu cihetle mezâhib-i İseviye’nin hiç birine mahsûs ve münhasır olmadığından ve Rum mezhebinde olan teba‘a-i Devlet-i ‘Aliyyemin enderûn-fih-i mezkûrede icrâ-yı âyînden mahrûmiyetleri ‘ind-i ‘adâlet-peyvend-i mülûkânemde tecvîz olunmadığından el-hâletü hazihî bulunduğu hâl ve hey‘et ber-vechile tağyîr ve tebdîl olunmamak ve kapusunda kemâ-kân ehl-i İslâm’dan bir bevvâb bulunmak şartıyla nasârânın âyînine mahsûs olan günlerde Latinler misillü bundan böyle Rumların dahî sâlifü’z-izkr Kubbetü’l-mas‘ad’ın içinde icrâ-yı âyîn ve ‘ibâdetden men‘ olunmamaları ve bu sûretin bin iki yüz elli dört senesi evâsıt-ı Şevvâl’inde ısdâr olunmuş olan emr-i ‘âlinin kaydı bâlâsına şerh verilmesi husûslarına irâde-i kat‘a-yı mülûkânem ta‘lîkiyle ol-bâbda emr-i hümâyûn-ı şâhânem sunûh ve sudûr etmiş olmağın muktezâ-yı münîfi üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûn-ı mülûkânemle muvaşşah Dîvân-ı Hümâyûnumdan işbu emr-i celîlü’l-kadrim ısdâr ve Rum milleti yedine i‘tâ olundu keyfiyet emr ve fermân-ı mülûkânem ma‘lûmunuz oldukda fimâ-ba‘d işbu karâra mugâyir ve emr-i şerîfime muhâlif gerek Rum ve Ermeni ve Süryânî ve Kıbtî mezheplerinde bulunanlar taraflarından ve gerek Latin tâ‘ifesi cânibinden bir gûne hâl ve hareket vukû‘a gelmemesi husûslarına mezîd-i i‘tinâ ve mübâderet ve işbu emr-i şerîfim sizil-i mahkemeye kayd ve sebt ve Rumlar beyinde ibkâ olunarak dâ’imen ve müste‘mirren düstûrû’l-‘amel tutulmasına begâyet-i ihtimâm ve sarf-ı makderet eyleyesiz şöyle bilesiz ‘alâmet-i şerîfime i‘timâd kılınız.

Fransa Sefâretine takrîr-i resmi müsveddesidir

Kudüs-i Şerîf'in dâhil ve hâricinde kâ'in ba'zı ziyâret-gâhlara dâ'ir Fransa Devleti tarafından der-miyân olunan mes'ele taraf-ı Devlet-i Âliyye'den bi'l-etrâf kemâl-i dikkatle mütâla'a ve ta'mîk ve tedkîk olunmuşdur Saltanat-ı Seniyye düvel-i müttehâbe ile mu'âhedât-ı mün'akidesinin halelden vikâyesine mecd olduğu misillü selâtîn-i mâziyye hazerâtının teba'a-i hazret-i şâhâneye ihsân buyurmuş oldukları hukûk ve mesâ'idâtı tamâmen muhâfazaya dahî bi't-tabi'î sâ'î bulunduğundan iş bu iki mâdde-i mühimmenin yek-diğere tevfiğiyle berâber Kamâme Kilisesi'nde kâ'in kabir ve hicri mugtesil ve kemerler el-hâletü hâzihi bilâ-ta'arruz ziyâret olunmakda bulunub ve Efrenc deyrine muttasıl iki bağçelere iki taraftan dahi nezâret olunması öteden berü mukarrer olub ve hicri mugtesil çevresinde kâ'in sâhaya ve tâhûnü'l-'âtik nâm sâha ve orada vâki mahzenlere mütedâ'ir nişân-ı hümayûnlara sarâhat bulunamayub bu takdîrce oralarca bir gûne bahse mahal görünmemişdir ve mağaratü'l-mehd dahî ziyâret-gâh-ı mahal-i muhtelif-i İseviye olarak Beytü'l-lahim'de olan kilise-i kebîrde fakat şimâl ve kıble taraflarında olan kapuları ile mağara-i mezkûre kapusunun Latin ruhbânında dahî birer anâhtarları bulunması kadîm-i mukarrer olmağla eğerki halâ Latinlerde anâhtar olduğu halde ânlarca dahî ke'l-evvel iş bu üç kapunun birer anahtarları verilmesi ve kabri hazret-i Meryem bahsine gelince bu mâdde üzerine şimdiye kadar olunan tedkîkât ve tahkîkât dan ve senedât-ı meşhûdeden bu bâbda bir gûne hükmetmek mümkün olamayacağı tebeyyün etmiş ise de böyle cümle Hıristiyânlar beynlerinde muhterem ve mukaddes 'add olunan bir ziyâret-gâhda 'ibâdet etmekden Devlet-i 'Aliyye'nin kendü teba'asından dahî bir cem-i gafîrin zâhib oldukları Katolik mezhebini mahrûm etmek tecvîz olunmadığından kabri mezbûrede el-hâletü hâzihi Rum ve Ermeni ve Süryâni ve Kıbtî mezhepleri erbâbı taraflarından icrâ-yı âyin olmakda olduğu misillü Latin râhibleri ile Katolik mezhebinde bulunan teba'a-yı Devlet-i 'Aliyye dahî mezheb-i merkûme ashâbı gibi evkât-ı mu'ayyenesinden idâre ve hâl-i hâzırına bir gûne tagayyür-ı îrâs olunmamak şartıyla 'ibâdet eylemeleri nezd-i Devlet-i 'Aliyye'de karâr-gîr olmuş olduğunun bâ-irâde-i seniyye taraf-ı asîlânelerine beyânına mübâderet kılınur taraf-ı dakîka-şinâsîlerine beyândan müstagnî olduğu vechîle Devlet-i 'Aliyye'nin Fransa Devletiyle olan revâbıt-ı dostânesinin te'yîdi arzûsuyla bu mâdde-i mühimmeye hasr ettiği dikkat-i kâmilenin semeresi olarak hâsıl olan iş bu karârın Devlet-i müşârü'n-ileyhâ nezdinde karîn-i hüsn-i takdîr olacağı me'mûl-i kavî idüğü beyânı savb-ı asîlânelerine der-kâr olan hürmet-i kâmilenin tevdîd-i te'mînâtına vesile olmuşdur.

Kudüs ziyâret-gâhları hakkında mu'ahharan ittifâk-ı ârâ ile ittihâz olunan kararı ya'nî menâzi-fih olan mahâllerin cümlesi hâl-i hâzırlarında ibkâ olunub fakat kabri-hazret-i Meryem'de mezâhib-i sâ'ire misillü Katolik mezhebinin dahî icrâ-yı âyîn etmesine ruhsat verilmesi husûsuna Rusya Sefâreti tarafından i'tirâz olunarak sefâret bâş tercümânına bir kıt'a ta'lim-nâme verilmiş ve eğerçi bu karâr fi'ile çıkacak olur ise 'aleyhinde protesto olunacağı dahî î mâ kılınmış olduğundan îcâb-ı keyfiyet işbu şehri-Rebi'ü'l-âhir'in ikinci Cum'a-ertesi günü tekrâr der-miyân-ı müzâkere olundukda karâr-ı mezkûr mukaddemce sefâret-i merkûmeye mahremâne ve min-gayr-i resm beyân olduğu dikkat-i vâkı'â bir husûsî Rum mezhebinin hukûk-ı muktesebesine halel getirecek derecede olmadığı cihetle zararsız görünür ve iş bununla bütün bütün biteceğini akl-ı kimse sefâret tarafından etrâfiyla Petersburg'a dahî söz anlatılır ise de Firenkler haklarına râzı olmadıklarından ilerüde yine dürlü da'vâlar çıkâracaklarına mebnî en hayırlu sûret hiçbir şey yapılmaması olduğu beyân verilen protesto nokta-i nazar olunmamış olduğu hâlde şimdi lakırdı birâz dahâ sığışdırılmış olub çünkü Rusya Devleti'nin mes'ele-i mebhûsede bir gûne hukûk-ı 'ahdîye ve resmîyesi olmayarak müdâhale-i vâkı'âsı ancak Rumlarla hem-mezheb bulunması ser-riştesinden neş'et etmesiyle Katolikler hakkında olunacak mâ'adâ Rumların hukûk-ı muktesebesine kat'iiyen ve kâtibeten ve his ve za'af götürmediğinden başka kendülerine emân buyurulacak fermân-ı âlî ile hukûk-ı mezkûre evvelki hâl tezebzüb ve tereddüden götürülerek pek ziyâdesiyle te'ekküd ve te'eyyüd eyleyecek bulunmasıyla Devlet-i 'Alîyye haksız olarak sefâretin îrâd eylediği i'tirâzâta 'adem-i i'tibâr ile karârını icrâ buyurmuş olsa şikâyete ve kırılmağa asla hakları olamayacağı ve esnâ-yı meclisde hikâye olduğu vechile her ne kadar Rusyalılar tarafından Fransa re'îs-i cumhûrunun bu maddeye ehemmiyet vermediği ve buradaki Fransa Elçisi ta'lîmâtını tecâvûz eylediği söylenmekde olmasıyla berâber diğer cânibden dahî elçi-i mümâ-ileyhin ol-bâbda devletinden ahz etmiş olduğu tahrîrâtın me'âline göre olan hareketi mu'tedil olduğu rivâyet olunmakda olmağla maslahatın bundan ucuz sûretle bozulması derece-i imkânda olmadığı ve bi'l-farz şimdi hâli üzere kalmak lâzım gelse ilerüde Fransızlar dâhilen kesbi kuvvet etdikleri gibi da'vâlarını dahâ kuvvetli tutarak ol-hâlde belki bundan çok zîyâde müsâ'adâta mecbûriyet hâsıl olacağı veyâhüd evvel ve âhir mülâhaza olduğu siyâk-ı ahvâlden istinbât edildiği üzere Rusyalılarla beynlerinde uyuşub saltanat-ı seniyyenin nâmûs-ı 'âliyyesini hüdâ-negerde rahne-dâr edecekleri der-kâr olarak ma'a-hazâ bir

başka sûreti ve kolayı bulunub da olunan mârû'l-beyân ta'arruzât-ı vâhiyeye bile mahal bırakılmaması mümkün olduğu takdîrde iktizâ-yı dikkat ve zamâne ve kâ'ide-i dür-endîşî ve ihtiyâta dahâ ufak olacağından ve Rusya elçisinin mezkûr ta'lîm-nâmesinde tarafeyn-i mu'ârizeynin birine müsâ'ade olunub diğerine olunmamasının muhâtarasından bahis olunmuş bulunduğundan ve elli dört senesinde sâdir olan emr-i 'âlinin Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi kuyûdundan ihrâc ettirilüb esnâ-yı meclisde kırâ'ât olunan sûret-i me'âlinde müstefâd olduğu üzere Kudüs-i Şerîf'de kâ'in Tur-ı Zeyta nâm mahalde olan Kubbetü'l-mas'ad'ın derûnunda Lâtin tâ'ifesinin ve hâricinde Rum ve Ermeni milletlerinin senede bir kere icrâ-yı âyîn eylemeleri mukarrer olub mademki kubbe-i mezkûrenin içinde ifâ-yı âyîn etmek üzere Frenklere ruhsat verilmiş olmasıyla bu ruhsatın teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den olan Rumlara dahî ihsân ve i'tâ buyurulmasında politikaca fevâ'id-i kesîre görüldüğünden başka elçi-i mümâ-ileyhin dediği mukâbele ma'a-ziyâde husûle gelmiş ve artık ne Rumların ve ne Rusyalıların bir lakırdı söylemeğe bahâneleri kalmamış olacağından ve îcâb-ı şer'îsi bahsine gelince dahî çünkü kubbe-i mezkûreye pek de tamâmıyla ma'bed-i kadîm-i İslâm nazarı ile bakılamayub meselâ kabr-i Meryem ve sâ'ire Hıristiyân elinde olan boş ziyâret-gâhlar misillü bundan dahî sonra yapılmış bir mihrâb olmasıyla mescid-i itlâk olunmuş olduğundan ve Latin tâ'ifesi derûnunda ve Rum ve Ermeniler dahî şer'an derûn-ı mescidden farkı olmayan havlîsinde icrâ-yı âyîn etmeleri cihetiyle ikdâm-ı nasârâdan bir kavmin icrâ-yı âyîn eyledikleri bir mahalde diğer bir kavmin dahî icrâ-yı âyîn eylemelerinde fark olamayacağından ve Hıristiyân tâ'ifesine ruhsat-ı merkûmenin i'tâsı muhaddes bir şey olmayub pek kadîm bulunduğundan kubbe-i mezkûrenin hâl-i hâzırî vakten mine'l-evkât zerre kadar tağyîr olunmamak ve el-hâletü hâzihî mu'ayyen ve mahsûs olan günlerden başka derûnunda nasârânın icrâ-yı âyîn etmesine izin verilmemek ve bevvâbı ehl-i İslâmdan olmak şerâ'itiyle ber-vech-i muharrer eyyâm-ı mu'âyyenede Latinler gibi Rumların dahî derûn-ı kubbede icrâ-yı âyînden men' olunmamaları bi'l-ittihâd tasvîb ve tensîb olunmuş ve bu tasavvura göre haşmetlü Rusya İmparatoru hazretlerine yazılacak cevâb-nâme-i hümâyûn ile Rumlara ihsân buyurulacak emr-i 'âli ve Rusya Sefâretine verilmek için Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı sa'âdetlü beğе i'tâsı lâzım gelen ta'lîm-nâmenin müsveddeleri dahi lede'l-kırâ'e muvâfık-ı maslahat görünmüş ise de ol-bâbda ve her hâlde emr ve fermân hâzret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsânındır.

Fi 2 Rebî'ü'l-âhir sene (12)68

Teyfik, Mahmud Nedim, Ali Şefik, Mehmed Fuad, es-Seyyid Muhsin Hasan, Mehmed Arif, Ali Gâlib, es-Seyyid Mehmed Emin Ali, Mehmed Rifat, Ahmed Fethi, Mehmed, es-Seyyid Mehmed Ali, es-Seyyid Ahmed Arif, Reşid Mustafa

‘Atûfetlü Efendim Hazretleri

Şehr-i cârînin ikinci günü ikdâm olunmuş olan Meclis-i Mahsûs’un Kudüs-i Şerîf mes’elesine dâ’ir ittihâz eylediği karârı mutazammın olan mazbata ve haşmetlü Rusya İmparatoru hazretlerine gönderilecek cevab-nâme-i hümâyûnun buna göre tashîh olunan ve Rumlara ihsân buyurulacak fermân-ı ‘âlinin kaleme aldırılan müsveddeleri manzûr-ı dakâyık-mevfûr-ı hazret-i hilâfet-penâhî buyrulmak için leffen takdîm kılınmış olmağla ol-bâbda her ne vechîle emr ve fermân-ı hazret-i mülûkâne müte’allik ve şeref-sudûr buyrulur ise muktezâ-yı münîfinin icrâsına mübâderet olunacağı ve Fransız sefâretine verilecek takrîr resminin uc mahalli Mösyö Lavalt’ın iltimâs-ı mahremânesine mebnî tashîh olunarak kezalik Meclis-i ma’kûd-ı mezkûrda lede’l-kırâ’e ibtidâki müsveddede muharrer Beytü’l-lahim karyesinde kâ’in kilise-yi kebîrin derûnunda bulunan mağaratü’l-mehd el-yevm ziyâret-gâh-ı milel-i muhtelif-e-i İseviye olarak ‘ibâresinden kilise-i kebîrin derûnunda bulunan lafzları tay olunub mağaratü’l-mehd el-yevm ziyâret-gâh-ı milel-i muhtelif-e olarak Beytü’l-lahim’de olan kilise-i kebîrin fakat şimâl ve kible taraflarında olan kapular ile mağara-i mezkûre kapısının Latin ruhbânında dahî birer anâhtarları bulunması yazılmış olmağın çünkü Latin tâ’ifesi kilise-i mezkûrda dahî icrâ-yı âyîn etmek istemiş ve buna hakları olduğu kendilerine mukaddemâ anâhtarlar verilmiş olmasından dahî istidlâl etmiş olduklarından öbür taraftan anâhtarların verilşi kilise derûnunda olub Latin tâ’ifesinin dahî içinde yerleri olan Mağaratü’l-mehd’e mürûr için olduğu cevâbı verilmiş olduğundan şimdi kilise-i kebîr derûnunda bulunan ‘ibâre kaldırılıb da kilisenin lakırdısı aşâğı alındığı hâlde ‘acabâ ilerüde Latinlere derûn-ı kilise-i mezkûrda icrâ-yı âyîn da’vâsına düşecek bir ser-rişte verilmiş olur mu gibi der-miyân olunan ba’zı mülâhazât üzerine evvelâ Latinlerin iddi’âları yalnız kilise-i kebîr derûnunda bulunan mağaratü’l-mehd olmayub verdikleri defterde mağaratü’l-mehd ve kilise-i kebîr başka başka muharrer olduğu cihetle sâ’ir metâlib-i vâkı’alarının cevâbları ayrı ayrı verildiği misillü bunların dahî başkaca olmak lâzım geleceğinden kilise-i kebîr lakırdısının aşâğı alınması ancak bu mütâla’aya mebnî olarak bununla Latinlere bir gûne salâhiyet verilmiş olmayacağı ve husûsuyla kilise-i kebîrin fakat şimâl ve kible taraflarında olan kapularıyla denilmesi bunların haklarını yalnız anâhtara hasr eylediği ve ellerinde olan senedât ve evâmîr-i kadîmede bu takayyüdât yoğ iken bile mezbûr kilisede istid’â eyledikleri icrâ-yı âyîn husûsu savuşdurulmuş olduğundan bu takrîrin şu ibâresi

âtide sebeb ve da'vâ olur denilemeyeceği ve takrîr-i mezkûrun tağyîr olunan diğer mahal-i kabr-i Meryem hakkında bu bâbda 'ahidce bir gûne hüküm etmeklik mümkün olamayacağı yerine senedât-ı meşhûdeden bu bâbda bir hüküm etmeklik ta'bîri olub vâkı'ân 'ahidde bu yerlerin hiç biri mezkûr olmadığından âna bedel senedât verilmesi ve Devlet-i 'Aliyye'ce dahâ fâ'ideli ve kabir-i mezbûre dâ'ir Frenklerin ellerinde bulunan senedât çevrilmiş olacağı cihetle gerek buna ve gerek Katolik mezhebinde bulunan teba'a-i Devlet-i 'Aliyye ta'bîrlere Latin râhibleri ile cümlesinin ilâve olunmasına hiçbir diyecek şey olmadığı beyne'l-huzzâr tezekkür olunmuş ve müsvedde-i merkûme dahî melfûfen irsâl-i sûy-i 'atûfileri kılınmış olmağla bu husûslarda dahî irâde-i isâbet-âde-i hazret-i şehinşâhî ne sûretle kerâmet-efzâ-yı sunûh buyurulur ise âna göre harekete mübâderet kılınacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza meşmûl nazar-ı dakâyık-ı eser-i cenâb-ı hilâfet-penâhî buyurulmuş ve mes'ele-i mezkûre hakkında Meclisce ittihâz olunân karâr muvâfık-ı maslahât olarak zikr olunân müsveddelerin hüküm ve 'ibâreleri yolunda ve takrîr-i mezkûrun ol vechîle tashîhi hakkında cereyân eden müzâkerât dahî îcâb-ı hâle muvâfakatda görünmüş olmasıyla husûsât-ı merkûmenin tezekkür ve istîzân buyurulduğu vechile icrâ-yı îcâbâtı sâniha-pirâyı sudûr buyrulan emr ve fermân-ı hümâyûn cenâb-ı cihân-dârı muktezâ-yı 'âlîsinden bulunmuş ve evrâk-ı mezkûre yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla olbâbda emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Rebûü'l-âhir (12)68

ÖZ GEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Yunus Emre Akyol
Doğum Yeri : Denizli
Doğum Tarihi : 08.11.1991
E-posta : akyolyunusemre399@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Denizli Lisesi
Lisans : Pamukkale Üniversitesi/Tarih
Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı/Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora :
Yabancı Dil ve Düzeyi: Yökdil 78,75/C düzeyi

İŞ DENEYİMİ :

ARAŞTIRMA ALANLARI:

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR: